

Філософська думка

5 1987

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері під рубрикою «XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук» друкуємо нотатки головного редактора нашого журналу В. І. Шинкарука про нараду вчених-суспільствознавців (Москва, 17 квітня 1987 р.) «Пізнавати діалектику перебудови» і звіт про роботу II Республіканської школи молодих філософів (Алушта, 15—27 квітня 1987 р.).

Нову рубрику «Філософське розуміння людини» продовжуємо статтею М. С. Кагана «До питання про генезис проблеми спілкування».

Керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо також: М. С. Бургін, В. І. Кузнецов. Наукова теорія і її підсистеми; Ю. Р. Саарнійт. Про співвідношення основних понять теорії цінностей; Г. О. Балл. Взаємозв'язок норми, адаптації і творчості в діяльності суб'єкта (психологічний аспект).

Шановні читачі!

Нагадуємо: у цьому році редакція проводить конкурс статей, надрукованих у нашому журналі. Виявити кращі з них допоможуть ваші оцінки.

Просимо оцінювати статті за п'ятибальною шкалою і надсилати повідомлення про це поштовою листівкою. Підсумки підбиватимуться наприкінці року. На переможців чекає премія.

Редакція журналу

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року • Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 5 Вересень — жовтень 1987

Київ Наукова думка

З М І С Т

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук

Враження і нотатки

Шинкарук В. І. Пізнавати діалектику перебудови	3
Уроки філософської школи	10

Колонка головного редактора

Молодий філософ: метафора чи реальність?	20
--	----

Філософське розуміння людини

Каган М. С. (Ленінград). До питання про генезис проблеми спілкування	23
--	----

Методологія наукового пізнання

Буркін М. С., Кузнецов В. І. Наукова теорія і її підсистеми	34
Тенькова Л. В. Соціальний конформізм як явище антагоністичних формацій	46

Наукові повідомлення

Саарнійт Ю. Р. (Тарту). Про співвідношення основних понять теорії цінностей	56
---	----

Методологічні проблеми спеціальних наук

Балл Г. О. Взаємозв'язок норми, адаптації і творчості в діяльності суб'єкта (психологічний аспект)	61
--	----

З історії вітчизняної філософії

Забігайло В. К., Копиленко О. Л. Суспільно-політичні погляди Івана Франка: історична правда і вигадки фальсифікаторів	69
---	----

Наукові повідомлення

Компанець В. С. (Вінниця), Недорізанюк О. М. (Вінниця), Галицький Л. І. (Вінниця), Компанець Є. Й. (Вінниця). Суспільно-політичні погляди М. І. Пирогова	78
--	----

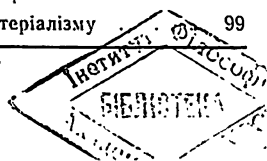
Зарубицький К. Є. Генезис проблеми взаємозв'язку технології і моралі в античній філософії	81
---	----

Критика буржуазної ідеології

Гавриленко І. М. (Херсон). Концепція «людського капіталу» — буржуазна утопія соціальної рівності	90
--	----

Роздуми над книгою

Шудря К. П. Методологічна роль категорій історичного матеріалізму	99
---	----

Наукове життя

ХІ Всесоюзна нарада з логіки, методології і філософії науки

<i>Головаха Є. І., Паніотто В. І.</i> На секціях «Основи психології» і «Методологічні питання моделювання соціальних процесів»	104
<i>Шкляр Л. Є.</i> Людина і майбутнє	107
<i>Жижченко В. П.</i> (Дніпропетровськ). Треті сквородинські читання	110
Хроніка наукового життя	19, 20, 33

Рецензії

<i>Лой А. М., Хорошилова В. К.</i> Гуманізм революційної творчості	112
<i>Видрін Д. Г.</i> Про природу влади	113
<i>Аза Л. О., Кошечкіна Т. Ю.</i> Соціальний розвиток у європейських соціалістичних країнах	115
<i>Павлюк В. В. (Ровно), Саух П. Ю. (Ровно).</i> Філософський аналіз природи і особливостей релігійної свідомості	116
<i>Табачковський В. Г.</i> Дослідження проблем філософії людини	117
Книжкова полиця	89
Резюме англійською мовою	119

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Впечатления и заметки. *Шинкарук В. И.* Познавать диалектику перестройки, с. 3. Уроки философской школы, с. 10. КОЛОНКА ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА. Молодой философ: метафора или реальность? с. 20. ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКА. *Каган М. С.* (Ленинград). К вопросу о генезисе проблемы общения, с. 23. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Бургин М. С., Кузнецов В. И.* Научная теория и ее подсистемы, с. 34. *Тенькова Л. В.* Конформизм как явление антагонистических формаций, с. 46. Научные сообщения. *Саарнийт Ю. Р.* (Тарту). О соотношении основных понятий теории ценностей, с. 56. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Балл Г. А.* Взаимосвязь нормы, адаптации и творчества в деятельности субъекта (психологический аспект), с. 61. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Забигаило В. К., Копыленко А. Л.* Общественно-политические взгляды Ивана Франко: историческая правда и вымыслы фальсификаторов, с. 69. Научные сообщения. *Компанец В. С.* (Винница), *Недорезанюк Е. М.* (Винница), *Галицкий Л. И.* (Винница), *Компанец Е. И.* Общественно-политические взгляды Н. И. Пирогова, с. 78. ♦ *Зарубицкий К. Е.* Генезис проблемы взаимосвязи технологии и морали в античной философии, с. 81. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Гавриленко И. Н.* (Херсон). Концепция «человеческого капитала» — буржуазная утопия социального равенства, с. 90. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. *Шудря Е. П.* Методологическая роль категорий исторического материализма, с. 99. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. IX Всесоюзное совещание по логике, методологии и философии науки. *Головаха Е. И., Паниотто В. И.* На секциях «Основы психологии» и «Методологические вопросы моделирования социальных процессов», с. 104. *Шкляр Л. Е.* Человек и будущее, с. 107. *Жижченко В. П.* (Днепропетровск). Третьи сквородинские чтения, с. 110. Хроника научной жизни, с. 19, 20, 33. РЕЦЕНЗИИ. *Лой А. Н., Хорошилова В. К.* Гуманизм революционного творчества, с. 112. *Видрин Д. И.* О природе власти, с. 113. *Аза Л. А., Кошечкина Т. Ю.* Социальное развитие в европейских социалистических странах, с. 115. *Павлюк В. В. (Ровно), Саух П. Ю. (Ровно).* Философский анализ природы и особенностей религиозного сознания, с. 116. *Табачковский В. Г.* Исследование проблем философии человека, с. 117. Книжная полка, с. 89. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 119.

ВІД РЕДАКЦІЇ. 17 квітня 1987 р. у Москві відбулася організована Академією наук СРСР нарада вчених-суспільствознавців, у якій взяли участь керівники АН СРСР, директори інститутів, члени Академії з гуманітарних дисциплін, редактори провідних суспільствознавчих журналів. З доповіддю «Досягнення якісно нового стану суспільства і суспільні науки» виступив кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС О. М. Яковлев*. Після того, як доповідач відповів на запитання присутніх, розгорнулось обговорення, в якому взяли участь академіки і члени-кореспонденти АН СРСР: А. Г. Аганбегян, В. М. Кудрявцев, Т. І. Ойзерман, Г. Л. Смирнов, Є. М. Примаков, Є. П. Велихов, П. О. Ніколаєв, Ю. В. Бромлей, президент АН СРСР Г. І. Марчук, О. Т. Богомолов, Б. М. Пономарьов, П. М. Федосєєв. У роботі наради взяли участь завідувачі відділами ЦК КПРС Ю. П. Воронов, В. О. Григор'єв, Ю. О. Скларов.

* Див.: Яковлев А. Н. Достижение качественно нового состояния общества и общественные науки // Коммунист.— 1987.— № 8.— С. 3—22. Звіт про роботу наради див.: Познавать диалектику перестройки // Правда.— 1987.— 18 апр.

ВРАЖЕННЯ І НОТАТКИ

В. І. Шинкарук

ПІЗНАВАТИ ДІАЛЕКТИКУ ПЕРЕБУДОВИ

Я був на нараді і хотів би поділитися своїми враженнями про неї. Насамперед спинюсь на оцінці трьох найважливіших моментів, що стосуються стану і завдань суспільних наук.

Передусім про найголовніше з того внеску в марксистсько-ленінську теорію, що його зробила Комуністична партія на своєму XXVII з'їзді і наступних Пленумах ЦК КПРС, — про концепцію прискорення. У доповіді О. М. Яковлева підкреслювалось: «Колективна творча думка партії виробила революційну за своїм новаторством концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни і досягнення на цій основі якісно нового стану суспільства». Йдеться не про кількісне вилучення прискорення як зростання економіки, соціальних і культурних благ, а про дійсно якісні зрушення, коли змінюються соціальні пріоритети і виміри в оцінці суспільних явищ. Отож, перебудова означає насамперед оновлення самої системи ціннісних координат. І в доповіді підкреслювалось, що в центр цієї оновлюваної системи ціннісних координат «реально висувається людина як самоціль прогресу, соціалізму і людський фактор як його вирішальна сила». Інакше кажучи, які сфери життєдіяльності нашого суспільства ми не взяли б, міра досягнення нового якісного стану визначається мірою забезпеченості розвитку — матеріального й духовного — людини.

Вирішальним чинником досягнення такого стану є людська діяльність, а умовою досягнення — активізація цієї діяльності, тобто активі-

ШИНКАРУК Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»

зація людського фактора. Оце і є центр координат на зазначеній шкалі цінностей.

Саме в цьому ракурсі на нараді розглядалось і питання про критерії соціальної ефективності соціалістичного суспільства. Раніше суспільствознавці намагалися визначити її за кількісними показниками економічного зростання, виробництва основних засобів виробництва. Тепер — у цій шкалі цінностей, у цій системі координат — нам треба навчитися визначати соціальну ефективність саме за розвиненістю людини, її здатностей, можливостей, її світоглядних орієнтирів.

Цей критерій поставлено в центр питання про історичне змагання соціалізму й капіталізму. Раніше ми намагались оцінювати це змагання за рівнем, скажімо, виробництва на душу населення. Тепер же усі ці виробничі показники нам доведеться розглядати як засіб, а не як мету; мета ж — не виробництво саме по собі, а те, якою мірою це виробництво, ці матеріальні блага, соціальні умови, духовні чинники слугують розвитку людини.

Другим принципово важливим для суспільствознавства моментом доповіді О. М. Яковлева стала вимога відновити у нашій суспільній науці лєнінський дух безстрашного пошуку істини. Йдеться про те, що схоластика у багатьох наукових працях виявлялася не так в абстрагуваннях (абстракція — це, загалом, природний засіб філософського дослідження), як у стереотипі: істина вже відома, політичні настанови дані, і завдання, мовляв, полягає тільки в тому, щоб обґрунтувати чи розкрити цю істину. Не пошук істини як невідомого (хай навіть гіпотетично можливого, але ще невідомого!), а її розтлумачення, коментарі навколо неї. Різниця істотна — чи не так?

Ми часто і в плануванні наукових досліджень визначаємо істину заздалегідь, ставлячи, по суті, як завдання лише розкриття, обґрунтування чи конкретизацію цієї «наперед відомої» істини. А потрібно планувати пошук істини, звернення до нових фактів і явищ, до нових проблем. Треба навчитися прогнозувати ймовірні методологічні прориви до нового знання, визначати ті, як назвав їх О. М. Яковлев, «перехрестя животрепетних і малодосліджених проблем», ті «стики економічного і соціального, матеріального і духовного, особистого і суспільного», на яких слід чекати істотного прирощення знання. Так само треба не прагнути дальшого звуження спеціалізації, сфери інтересів того чи того філософа в ім'я «поглиблення», а, навпаки, — стимулювати якомога більше розширення цієї сфери. Адже філософія, котра сама продукує найбільш узагальнене, універсальне знання, повинна якнайуважливіше вивчати так звані стикові проблеми, стежити, як поєднується матеріальне й ідеальне, економіка з мораллю, господарська й ідеологічна діяльність тощо. Саме тут — пожива для плідної думки філософа, основа для теоретичних узагальнень і інтерпретацій.

Візьмемо іншу вузлову проблему. Суспільствознавцям належить так перебудувати свою роботу, щоб працювати не над тими проблемами, які вже увійшли до тих чи тих політичних рішень, партійних і державних документів, а над тими, які виникають при практичному виконанні цих рішень, в ході втілення в життя політичних та інших настанов і вказівок. У доповіді О. М. Яковлева якраз і підкреслено те, що одним з найдошкульніших недоліків суспільствознавчих розробок є «боязнь доторкатися до проблем, які ще не входять складовою частиною в політичні рішення, а щодо останніх залишатися на рівні коментаторства». Власне, перебудова і всього суспільствознавства, і філософії зокрема й полягає в тому, що ми повинні (поряд з обґрунтуванням і аналізом політичних документів) поставити в центр уваги як головне наше завдання ті питання, якими буде займатися наступний, XXVIII з'їзд партії!

Підкреслю, це — найголовніше. І ми повинні вже тепер формулювати наші дослідницькі теми й планувати майбутні теоретичні розвідки

не за стереотипом «XXVII з'їзд КПРС про...», а йти до наступного партійного з'їзду з глибоким аналізом тих сьогоднішніх проблем, які виникли, виникають і виникнуть (як це можна прогнозувати вже сьогодні) у ході матеріалізації настанов XXVII з'їзду. І таким чином вже сьогодні виділяти, ставити, обґрунтовувати ті питання, з яких XXVIII з'їзд прийматиме політичні рішення.

Це дуже важливий, принциповий момент і водночас — це теоретичний орієнтир і **практичний критерій** перебудови нашої суспільствознавчої науки, за яким і кожен дослідник, і наукове співтовариство завжди можуть чітко зрозуміти, якою мірою перебудувалася їхня робота. Треба рішуче відмовитись від традиції вичікування і побоювання, коли будь-яке положення, котре виходить за межі того чи того пункту вже прийнятих політичних документів або не відповідає точно їх букві, вважалось якщо не відступом, то вигадкою, забіганням. Ми якраз і повинні йти попереду прийняття політичного рішення чи планової настанови, щоб, спираючись на суспільствознавчі дослідження, політичні й планові органи могли обґрунтовано, зваживши альтернативи і можливі наслідки, приймати правильні рішення, плани й настанови. Цієї підготовчої роботи ніхто за нас не зробить. Це відповідальний і почесний обов'язок суспільствознавців!

У цьому зв'язку хотів би уточнити і розуміння партійних вимог щодо посилення фундаментальних розробок і піднесення практичної ефективності суспільствознавчих досліджень. Мені доводилось чути думки, що ці дві вимоги нібито суперечать одна одній. Справді, суперечать, якщо залишатись в межах того застарілого стереотипу, про який я згадував вище, коли і фундаментальність, і практична ефективність мисляться в межах одного й того самого відтинку часу (здебільшого як «сьогодні», «зараз», «одночасно»). Коли ж розглянути ці вимоги як етапи наукової роботи, а головне — коли вимога фундаментальності дослідження враховує **випереджаючий** його характер, тоді ніякої суперечності між ними ви не знайдете. Отже, щоб мати змогу й час фундаментально вивчити суспільну проблему, треба починати її досліджувати заздалегідь; якщо ж вчені матимуть час (і сміливість!) послідовно провести її розгорнуте, глибоке, всебічне вивчення, то, ясна річ, і практична ефективність такої розробки буде значно вищою, аніж від коментаторських вправ' і «доведення доведеного». Словом, вирішальною передумовою фундаментальності є те, наскільки теорія випереджає сучасну практику. Ми добре завчили цю формулу — тепер наспів час так само вправно використовувати її в практиці наукової роботи.

До речі, не слід тлумачити сучасний стан справ таким чином, нібито вимоги випереджаючого розвитку теорії досі ніхто не дотримувався. Ні, і якраз сама можливість того корінного повороту в суспільствознавстві, який постав нині як невідкладне завдання сьогоднішнього дня, була підготовлена тривалою, часом драматичною боротьбою багатьох учених — економістів, філософів, соціологів та ін. Отже, суть нинішнього повороту не в тому, що треба буцімто все перекреслити і почати нове плавання саме від цього берега, на який ми, нарешті, вийшли. Ні, йдеться про те, щоб вивчити той позитивний досвід, який вдалося по крихті нагромадити, проаналізувати досвід негативний — і організувати справу так, щоб не окремі вчені чи дослідницькі колективи, а весь корпус суспільствознавців зміг працювати з повною віддачею, щоб поставити під повне продуктивне навантаження усіх і кожного, щоб включити в роботу тих дослідників, яких ми досі сором'язливо називаємо «внутрішніми резервами». Якщо ти професіонал, учений, суспільствознавець, то покажи, на що ти справді здатний, а не відсиджуйся «в резерві»!

Скажемо ще ось про що. Марксизм-ленінізм — єдина, цілісна теорія. І не можна визнати нормальним, що останніми десятиліттями вона (чи то внаслідок внутрішньонаукового поділу праці, чи то внаслідок

звички, сформованої в кожного ще вузівським навчанням) виявилась розірваною, розділеною поміж науковими галузями, відділами, колективами, навчальними дисциплінами. Сьогодні під приводом спеціалізації, «поглиблення» і боротьби з «дублюванням тем» ми так порозтягали цю єдину й цілісну теорію, що практично повністю ізолювали її складові частини одну від одної. І от маємо: філософ майже нічого не знає (і не дуже прагне дізнатися), скажімо, про економічні підвалини, про економічні закони і важелі того ж, наприклад, суспільного виробництва, яке він має вивчати; економіст мислить не набагато краще бухгалтера, жахаючись філософії як «схоластичного розумування» і обминаючи десятою дорогою положення наукового комунізму, без яких, між іншим, його розрахунки й викладки (якщо, наприклад, ідеться про економіку соціалізму) втрачають історичну перспективу, центральну, стратегічну ідею; типовий представник наукового комунізму перетворився здебільшого на дослідника якоїсь однієї мікропроблеми, яку він до того ж витлумачує, як правило, з одного боку, вузько, прагматично, без врахування широкого, філософського підходу, з другого — схоластично, без врахування економічних реалій і законів нашого суспільного життя. Якщо подібні погляди і відрізняються від одверто позитивістських, то хіба що більшою бюрократизацією методологічних засновків!

Не дивно, що за такого відомчого підходу з поля суспільствознавчих досліджень повипадали цілі проблемні галузі — скажімо, гуманістична проблематика. Її або не знали, куди віднести, або стихійно розглядали усі потроху, хто як хотів і вмів, що фактично давало один і той же — негативний! — результат.

Не слід, очевидно, забувати, що марксизм-ленінізм створювався саме як всеохоплююча й цілісна суспільствознавча теорія. І сьогодні стоїть завдання повернути марксистсько-ленінському вченню цю його органічну внутрішню цілісність й, спираючись на все його концептуальне й методологічне багатство, творчо застосувати до вивчення сучасного суспільного життя і його історичної перспективи. Треба створити фундаментальні праці на основі єдності усіх трьох складових частин марксизму-ленінізму. Це буде важливо і для розвитку спеціально-філософських, спеціально-економічних праць і для праць, створюваних спеціалістами з теорії наукового комунізму.

У цьому зв'язку доречно нагадати про три найбільш істотні, на мій погляд, недоліки, ще наявні в суспільствознавчих розробках.

Передусім — це поверхове зображення реального розвитку соціалізму, небажання чи невміння досліджувати його істотні внутрішні суперечності. У працях суспільствознавців ті чи ті зовнішні вияви, специфічні риси соціалізму, скажімо, побудованого в нашій країні, часто видавалися за його сутність. І, відповідно, суперечності на рівні виявів — за сутнісні суперечності. От і виходило, що завдання подолати конкретно-історичні суперечності, притаманні нашій країні і спричинені особливостями її історії, соціально-класової, національної структури нашого суспільства, розглядалися як завдання, розв'язання яких і означатиме перехід до комунізму.

Наприклад, форми власності: державна і колгоспно-кооперативна. Вважалось, що суперечність між ними — це сутнісна суперечність соціалізму — отож, її подолання означатиме перехід до комунізму. Хоча очевидно, що і для багатьох соціалістичних країн, і для розвинутих капіталістичних країн, коли вони будуть переходити до соціалізму, така суперечність не є і не буде визначальною. У тих же розвинутих капіталістичних країнах частка населення, зайнятого в аграрному секторі, становить усього лише кілька процентів. Якщо для Росії, де переважну більшість населення становили селяни, проблема становлення кооперативної форми власності поставала в одному ракурсі і колгоспно-кооперативний варіант цієї форми був, очевидно, необхідний, то для інших

країн, де інша соціально-класова структура, природним є (чи може бути) інший варіант кооперативної власності. Отож, і згадана суперечність між колгоспно-кооперативною і державною власністю є суперечністю специфічною, суперечністю виявів соціалізму, а не сутнісною його суперечністю.

Візьмемо суперечність у соціально-класовій структурі, подолання якої тривалий час фігурувало в працях суспільствознавців і політичних документах як завдання подолання соціально-класових відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством в процесі переходу від соціалізму до комунізму. І ця проблема була поставлена методологічно неправильно, бо згадані суперечності також не є сутнісними для соціалізму як суспільного ладу (оскільки не є такою, як я вже говорив, і суперечність між державною і колгоспно-кооперативною формами власності). Ясна річ, і «теоретичне розв'язання» зазначеної проблеми теж не пододало цієї її неправильності, бо досягнення соціально-класової однорідності, яке ототожнювалось із настанням комунізму, зовсім не розв'язує питання про істотнісні суперечності дальшого розвитку соціальної структури нового суспільства.

У доповіді О. М. Яковлева було підкреслено: «Увесь відомий досвід свідчить: історія ніколи, на жодному напрямі не досягала прогресу через спрощення. Навпаки, кожна наступна формація, соціально-економічна й політична система виявлялись внутрішньо складнішими за попередню. І немає підстав вважати соціалізм і комунізм винятком у цьому розумінні».

Справді, очевидно, що соціальна структура і нашого, сучасного, і майбутнього, комуністичного суспільства має бути складнішою, тонше побудованою і більш зрівноваженою, ніж на попередніх етапах, де головним був класовий його поділ. А теоретична установка задавала нам досі діаметрально іншу орієнтацію — до спрощення цієї структури, бо не брала до уваги інші чинники, інші поділи, іншу перспективу, ніж перехід від класової структури до соціально-однорідної. І хоча на XXVI з'їзді партії щодо цього було зроблено певне уточнення, і досягнення і зміцнення цієї однорідності було поставлене вже як завдання вдосконалення соціалізму, однак таке виправлення не змінює суті проблеми. Бо є ще ціла низка факторів, за якими диференціюється соціальна структура — скажімо, демографічних, професійних, регіональних, етнічних, національних та ін., — факторів, одночасна дія яких породжує свої суперечності. А от які з них сутнісні, а які лежать на поверхні — це й треба досліджувати, залучаючи емпіричні дані з життя не лише нашої країни, а й усіх країн соціалізму. Необхідно осмислити соціалізм як справді глобальне явище, в усій його багатогранності й складності. Тоді і вдасться виділити сутнісні суперечності розвитку цього суспільного ладу.

Другим важливим недоліком є хронічне відставання від потреб життя суспільствознавчих досліджень проблем людини — і в їх широкому, глобальному контексті (людина як людство), і в плані формування особи в усіх її соціальних вимірах. Протягом останніх десятиліть тут належне часто видавалося за реальне, ідеали зображались як досягнуте. Дане в доповіді О. М. Яковлева іронічне (а часом і саркастичне) відтворення того образу «нової людини», який сформували наші суспільствознавці у своїх працях, — на жаль, відповідає дійсності наших теоретичних розробок. Ніде правди діти, ці праці переповнені і ідеалізованими образами, і схематизованими гомункулусами, і технократичними тлумаченнями людини як персоніфікованої виробничої функції. І менш за все досліджувалась реальна людина, наш сучасник з його проблемами, життєвим шляхом, потребами й інтересами; не вивчалось наболіле, не досліджувався антигуманний руйнівний вплив тих «гальмівних механізмів», які не лише стримували суспільний прогрес, а й часто деформували особистість, спричинювали соціальну апатію,

споживацькі настрої, аполітичність, моральну деградацію тих чи тих людей. Отож, нам належить дослідити проблеми саме **реальної** людини: як відбувається зміна поколінь, які особливості мають різні прошарки і групи населення, як працюють на розвиток людини економіка і політика, якою мірою стимулює його соціально-культурна сфера, тощо.

Третім істотним недоліком слід назвати неувагу суспільствознавців до моральнісно-етичних аспектів життя соціалістичного суспільства, до духовної сфери його життєдіяльності і духовного світу людини. Ці аспекти завжди посідали важливе місце у філософії (власне, через них — один з найефективніших виходів теорії в практику). Однак нині ця галузь філософського знання занедбана. Треба братися за відродження моральнісно-етичної проблематики у філософських дослідженнях. Перебудова показала, яка велика її роль у суспільній свідомості, як необхідні моральнісні регулятиви для переорієнтації мислення, свідомості, психології людей. Тому завдання **оживити і прискорити** розробки з моральнісно-етичної проблематики — чи не найневідкладніші нині для суспільствознавців (і передусім — для філософів).

Нарешті, ще одне зауваження, яке хотілося б зробити **принагідно**, оскільки проблема, котрої воно стосується, так чи інакше, але виникає і обговорюється в середовищі суспільствознавців. Йдеться про заміну концепції розвинутого соціалізму якоюсь «кращою», новошою. Скажімо, і щодо доповіді О. М. Яковлева, в якій кілька разів трапляються слова «соціалізм, що розвивається» (рос. — «развивающийся социализм»), виникають запитання: чи не приходить на зміну концепції «розвинутого соціалізму» концепція «соціалізму, що розвивається» («развивающегося социализма»)?

Гадаю, що тут ми не маємо підстав для ствердної відповіді. Концепція розвинутого соціалізму теоретично ще далеко не вичерпана; суспільствознавці фактично тільки починають освоювати її, очищаючи від кон'юктурних нашарувань і поверхових інтерпретацій. Та й суспільна практика, історія соціалістичного будівництва не дають підстав для відмови від неї. Етапи створення основ соціалізму, побудови його в цілому відповідають реаліям суспільної практики. Так само і етап, коли соціалістичний лад досягає того ступеня зрілості, на якому він уже спроможний розвиватись на власній основі і розв'язувати ті суспільні проблеми, які висуваються самим ходом його власного розвитку, розгортанням його сутнісних рис і ознак. Критерій настання цього етапу — не в якомусь особливому достатку матеріальних благ, якого суспільство «нарешті досягло» (а саме до такого обґрунтування приходили в минулі роки деякі суспільствознавці), а в тому, що воно дістало можливість і здатне розв'язувати такі суспільні проблеми, як, скажімо, піднесення продуктивності праці до найвищого світового рівня, про що писав Ленін; постановка у центр життєдіяльності суспільства всебічного розвитку людини, на що вказував Маркс. На попередніх етапах, як показує досвід, ці проблеми ще не могли бути розв'язані: не вистачало ні засобів, ні умов, ні сил для цього. Тепер усе це нагромаджено, і зазначені проблеми ставляться на порядок денний не лише як теоретичні, а й як практичні завдання.

Отож, гадаю, об'єктивні критерії для згаданої концепції є. Вона — не вигадка кабінетного мислителя, а реальність наших днів, про які можна сказати як про **початок етапу розвинутого соціалізму**. Як нам слід далі розгортати цю концепцію, покаже час, сам хід перебудови, що розпочалася.

Досягнення нового якісного стану — це, на мою думку, і є реалізація тих можливостей, що їх дає розвинутий соціалізм. Наше суспільство вступило в ту історичну смугу свого розвитку, коли воно здатне (звичайно, за умови успішної перебудови і ефективного прискорення) реалізувати такі можливості: і в галузі економіки, і у внутрішній та зовнішній політиці, і в соціальній сфері, у духовному житті. І коли

ми зробимо все це, то досягнемо справді нового якісного стану, такого, якого досі ще не було.

Коли ми сьогодні говоримо «реальний соціалізм», то треба мати на увазі: **реальний соціалізм сьогодні реальний у своїх можливостях.** А втілення цих можливостей — справа непроста, вона потребує і зусиль, і часу. Справді, сам процес революційного перетворення нашого суспільства складається з кількох стадій: це відкриття можливостей, відповідних потребам і інтересам панівних класів, усіх членів суспільства; це і мобілізація суспільних сил, людського фактора на реалізацію цих можливостей. І треба чітко відрізнити ці стадії, не ототожнювати можливість з реальністю, не надавати можливості статусу закономірності, яка до того ж «діє автоматично». Подібні утопії, як можна було переконатися, призводять до стагнації соціалізму, навіть не до застою, а до саморуйнування. Тільки через свідому, наполегливу діяльність і завдяки їй можливий рух, тобто вдосконалення соціалізму, і чим швидший цей рух, чим ефективніше вдосконалення, тим більше можливості соціалізму перетворюватимуться на його дійсність.

Ця ідея стала лейтмотивом наради. Уся її атмосфера пройнята бажанням якомога всебічніше проаналізувати недоліки і завдання нашої суспільствознавчої науки. В обговоренні — а воно було цікавим, активним і дуже корисним для всіх — виступили провідні вчені країни, які висвітлили стан справ і назрілі проблеми перебудови усіх галузей суспільствознавства: економісти, історики, філософи, етнографи, медики. У багатьох виступах істотно уточнювались і доповнювались положення, висунуті в доповіді О. М. Яковлева, давалася їх інтерпретація стосовно тих чи тих назрілих питань розвитку конкретної наукової дисципліни, ставилися нові проблеми і пропонувалось їх розв'язання. Були й такі виступи, які можна назвати більш традиційними: в них акцент був зроблений на «одностайну підтримку» ідей, висловлених доповідачем. У зв'язку з цим, мабуть, не зайве буде сказати кілька слів і про особисту роль вченого в здійсненні перебудови, оскільки це питання хвилює сьогодні багатьох наших читачів.

Я не прихильник різного роду «чисток», які, як це декому здається, мають передувати перебудові нашого суспільствознавства. По-перше, такі кампанії не мають нічого спільного ні з наукою, ні з діяльністю вченого, ні, зрештою, з духом самої перебудови. По-друге, сумний досвід проведення подібних акцій у нас вже є — скажімо, в 30-х чи наприкінці 60-х років. І він показує, що в таких ситуаціях перемагає часто, на жаль, не розум, а демагогія; не ті, хто вміють думати, а ті, хто вміють галасувати й звинувачувати (а потім нерідко самі посідають місце й роль ними ж розкритикованих). Тому аргумент типу «що ви писали в 70-х роках?» я не вважаю коректним. Для науки і науковця коректною і професійно грамотною є принципова постановка проблеми і її методологічно обґрунтоване обстоювання за науковими критеріями і нормами, а не погроми з метою будь-що «знайти винних». Якщо ми будемо дотримуватись саме наукового критерію і норми в цьому питанні, тоді ми — сьогодні і в майбутньому — зможемо з таких же позицій виявити і тих учених, які справді працюють на перебудову, і відділити від них різних демагогів і пристосовників.

Одне з питань, адресованих доповідачу, якраз і стосувалося вищезгаданої проблеми. О. М. Яковлев відповів, що перебудова стосується насамперед усієї суспільної свідомості і, очевидно, не може зводитись до того чи того індивідуального випадку. Всі ми — діти свого часу і, ясна річ, можемо у певних випадках ставати і бранцями цього часу. Завдання, однак, полягає в тому, щоб не залишатись його бранцями. А визволитися з такого полону можна тільки спільно, допомагаючи один одному, орієнтуючись на поставлені сьогодні перспективні цілі й завдання. Ну, а хто саме виявиться неспроможним визволитись, покаже час, покажуть наші наукові праці.

УРОКИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ШКОЛИ

ПЕРЕДМОВА РЕДАКЦІЇ: З 15 по 27 квітня 1987 р. в Алушті працювала II Республіканська школа молодих філософів, організована Українським відділенням ФТ СРСР. Тематика занять: «Проблеми комуністичного виховання в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС».

У роботі школи взяли участь 50 «учнів» — молодих учених і викладачів з областей республіки і кілька — з Москви, Ленінграда, Томська, Іванова. У ролі «вчителів» виступили відомі вчені з Москви, Києва, Тбілісі; склад «вчительського колективу» був сформований в основному за бажаннями «учнів», висловленими заздалегідь. На жаль, з незалежних від них обставин до Алушти не змогли приїхати кілька провідних учених-суспільствознавців з московських і київських академічних установ. Однак і ті, хто взяв участь у роботі школи (І. Е. Бекешкіна, Є. І. Головаха, А. Т. Гордієнко, В. С. Горський, І. С. Кон, С. Б. Кримський, В. В. Лях, В. А. Малахов, М. К. Мамардашвілі, Л. В. Никонорова, М. В. Попович, Ю. Д. Прилюк, Є. М. Причепій, Л. В. Сохань, Є. І. Суїменко, В. В. Танчер, Н. З. Чавчавадзе) достатньо репрезентували численні проблемні напрями (серед «учителів» було сім кандидатів і десять докторів філософських наук, а також член-кореспондент з АН Грузинської РСР).

Тематика занять школи охоплювала широке коло філософських проблем, які обговорювалися нетрадиційно — у неформальній атмосфері, в дискусіях і суперечках, під час засідань і після них (іноді — до опівночі), як усіма учасниками школи, так і окремими групами «учнів», котрі могли вибірково залучати до дискусій «вчителів».

...Нестандартним є і наш звіт про роботу школи. Щоб якомога всебічніше висвітлити її, редакція запропонувала двом молодим вченим — науковому співробітнику Інституту філософії АН УРСР, канд. філос. наук О. О. Шморгуну і аспірантці цього ж інституту О. І. Василю — підготувати два варіанти звіту, один з яких мав бути написаний аналітично, а другий — в стилі особистих вражень. На прохання редакції своїми враженнями про школу поділилися ті її учасники, які відчували в цьому потребу (їхні враження вмонтовані в звіт).

Гадаємо, така нетрадиційна форма не лише відповідає нашій підрубриці «Враження і нотатки», а й дасть змогу виділити спектр думок, достатній для того, щоб у читача склалося адекватне враження і про роботу школи.

О. О. Шморгун: Сама тема школи вже своєю актуальністю «загострювала» проблемність виступів і дискусій, як запланованих, так і стихійних, які часто переростали межі пленарних засідань і «індивідуальних консультацій» і перетворювались на тривалі розмови про сьогочасне життя нашого суспільства, про завдання, що постають нині перед філософами, про складність пошуку і втілення в життя гуманістичних світоглядних ідеалів.

Відразу зазначимо: відомі вчені, виступаючи в ролі «вчителів», не поступалися перед молоддю, а інколи й переважали її — і в гостроті постановки наукових проблем, і в нестандартності мислення і, що дуже важливо, в пристрасній особистій зацікавленості в ефективності творчого пошуку, в стурбованості тими негативними явищами, що гальмують реалізацію можливостей людського фактора, затримують поступальний розвиток і соціалістичного суспільства, і суспільствознавства.

У цьому ж руслі виступив заступник головного редактора журналу «Філософська думка» Ю. Д. Прилюк, який закликав молодих науковців до справді творчого підходу у розв'язанні тих гострих проблем, що постають нині в галузі комуністичного виховання, до подолання такого негативного явища, як гонитва за публікаціями за будь-яку ціну, яка породжує коментаторство, дрібнотема, беззмисловність у публікаціях і призводить часто до свідомого уникнення гострих дискусійних питань в рукописах багатьох молодих науковців, тобто фактично — до зради наукових ідеалів, пристосовництва, а часом і халтури.

Загалом, школа була нетрадиційною — без формалізму, схоластичного теоретизування і повторення очевидних положень. Характерно, що на ній не було таких виступів і повідомлень, які звичайно призначаються для того, аби вписати ще один рядок у дисертаційний автореферат, і які фактично здебільшого лише імітують наукову розвідку. Навпаки, і це, мабуть, головне, слухачі мали можливість познайомитись з останніми результатами творчих пошуків учених, що вже мають ім'я в науковому світі, з концепціями, які тільки-но складаються і, може, навіть не в усьому незаперечні і належним чином відшліфовані. Молоді філософи потрапили в лабораторію творчого пошуку, більше того, їх начебто запросили до особистої участі в ньому, дали змогу випробувати власні сили в досить представницькій аудиторії.

Про практичну спрямованість школи свідчить і той позитивний резонанс серед господарників, партійних працівників, пропагандистів, якого набули виступи І. С. Кона, М. В. Поповича, Л. В. Сохань, В. С. Горського, В. В. Танчера, В. В. Ляха, Є. І. Суїменка, І. Е. Бекешкіної, зроблені під час трьох засідань «за круглим столом», організованих Алуштинським міськкомом партії, міськкомом ЛКСМУ і місцевим відділенням товариства «Знання». Розмова вийшла відверта і принципова. Були дані відповіді на найбільочішії питання, що мало, безперечно, позитивний ефект з погляду посилення ефективності ідейно-політичного виховання. Одночасно самі вчені дістали змогу звірити свої теоретичні концепції з реаліями нашого життя, краще узгодити теорію з соціальною практикою.

Отже, залишається тільки побажати такого творчого настрою більш представницьким науковим форумам, які, будемо відверті, останнім часом значною мірою втратили ту духовну атмосферу, котра є каталізатором наукових досліджень. Адже всі ми скупчили за такою атмосферою, а дехто з молодих просто ще не мав змоги її відчутти.

Тепер про науково-змістовний аспект конференції. Загалом, як відзначалось, в центрі уваги її учасників стояли питання перебудови. Зокрема, висвітлювалися конкретно-соціологічний і соціально-психологічний аспекти удосконалення комуністичного виховання. Наприклад, виступ Є. І. Суїменка був присвячений подоланню забобонів, які склалися (в тому числі, і в педагогічному середовищі), і на основі яких в прагненні особи до самостійності, в її матеріальній заінтересованості і в задоволеності наслідками своєї суспільно корисної праці ще нерідко вбачають вияв споживацького ставлення до життя, недооцінюють значення не тільки морального, а й матеріального стимулювання для формування у молоді комуністичного ставлення до праці. В цьому ж руслі з цікавими доповідями виступили Є. І. Головаха, І. Е. Бекешкіна, Л. В. Никонорова.

Про теоретичне забезпечення ефективної контрпропаганди йшлося в доповідях А. Т. Гордієнка, В. В. Ляха, В. В. Танчера, які зробили наголос на пошуках засобів боротьби з впливом буржуазної ідеології на молодь.

Важливо, що на школі вдалося уникнути вузькопрагматичного підходу, коли питання комуністичного виховання, як це ще було в недалекому минулому, вважалось прерогативою тільки фахівців у галузі наукового комунізму, атеїзму, педагогіки. Тема розглядалась в широкому світоглядному і навіть культурно-історичному контексті. Напрямок такого плідного підходу був заданий уже в перших доповідях, з якими виступили С. Б. Кримський і М. В. Попович. Досить лише назвати теми їхніх доповідей: «Освоєння історії як світоглядна проблема», «Наука і цінності культури». На великому фактичному матеріалі було переконливо показано, що переведення тих чи інших світоглядних уявлень зі сфери знання в сферу розуміння завжди пов'язане для особи з усвідомленням її власної причетності до історії й зростанням почуття особистої відповідальності за долю цивілізації — а саме

І. С. Коп, д-р філос. наук, проф., провід. наук. співр. Інституту етнографії АН СРСР: Моя викладацька інтуїція підказує, що на наших заняттях не було жодного байдужою. Не всім «учням» вдавалося «на рівних» втручатися в розмову, бо часто їм заважала сором'язливість, невпевненість у собі, побоювання тощо. Однак мені запам'ятались не менше двадцять «учнів», серед яких навіть ті, хто й не відважувався просити слова: розумні обличчя, жваві реакції, щира зацікавленість. Віднайти таких молодих людей — це вже удача. Треба не випускати їх з поля зору, дбайливо виховувати з них професійних філософів.

Н. З. Чавчавадзе, член-кореспондент АН Грузинської РСР, директор Інституту філософії АН ГРСР: Мені сподобалась атмосфера школи і сподобались «учні», їхня жадоба до правди і прагнення істини. Що ж до помітного ще де в кого браку професіоналізму, то це — справа часу. Було б бажання!

М. К. Мамардашвілі, д-р філос. наук, проф., зав. сектором ІФ АН ГРСР: Вдячний за запрошення на школу. Давно вже не відчував такої відвертості у дискусіях і задоволення від них. Радий, що відкрив для себе кількох здібних молодих колег.

В. В. Лях, канд. філос. наук, провід. наук. співр. ІФ АН УРСР: Мені імponує більш строга атмосфера попередньої школи, хоча й у нашій школі є певні достоїнства. Мабуть, у нас було замало виступів «учнів» — може, тому, що більшість з них надто захопилася дискусією з М. К. Мамардашвілі. Треба було б також ширше подати різні конкретні аспекти комуністичного виховання.

це є однією з найважливіших передумов забезпечення ефективності комуністичного виховання. Блискучою і за змістом, і за формою (що особливо важливо для аудиторії молодих філософів) була доповідь В. С. Горського. Розкриваючи складний діалектичний характер взаємозв'язку минулого, сучасного і майбутнього, він показав необхідність такого засвоєння культурної спадщини, за якого сучасні покоління не вважатимуть себе «остаточною інстанцією» в оцінці пам'яток матеріальної і духовної культури. Кожна з них має бути заново відкритою наступним поколінням, переосмисленою відповідно до нових особливостей життя людини і суспільства. На наш погляд, доповідач плідно застосував тут положення лєнінського вчення про особливості співвідношення абсолютної і відносної істин стосовно пізнання історії культури.

Відомі вчені Н. З. Чавчавадзе і М. К. Мамардашвілі запропонували ще більш загальний підхід до проблем комуністичного виховання, що спричинило до досить гострих дискусійних обговорень. Увагу було спрямовано на розкриття культурно-історичної детермінованості духовного життя нашого суспільства, позитивних і негативних ідеологічних явищ, наявних у ньому. Йшлося про історичну долю соціалізму, про ті загальні соціально-історичні тенденції, котрі мали як позитивний, так і негативний вплив на особливості становлення нового ладу в нашій країні після перемоги Жовтневої революції. Цей підхід, на нашу думку, має великий методологічний потенціал; він фактично порушує питання формаційної типології культури, забезпечення збалансованого зв'язку ідеології з іншими сферами суспільної свідомості, свідомого створення і використання сприятливих соціально-політичних, культурних, моральних передумов для послідовного й ефективного проведення в життя постанов партії щодо удосконалення соціалістичного способу життя, національних відносин, розвитку літератури і мистецтва (велике значення якого для комуністичного виховання розкрив у своїй доповіді і В. А. Малахов).

На думку М. К. Мамардашвілі, аналіз соціокультурних особливостей розвитку того чи іншого народу дозволяє визначити його «незворотний історичний вибір», тобто ті фундаментальні особливості укладу життя, що залишаються не-

змінними протягом тривалого часу і мають бути враховані в соціальній політиці, ідеологічному процесі того чи іншого соціокультурного регіону нашої країни. Однак, як на наш погляд, тут все ж таки перебільшується значення традицій у формуванні духовно розвиненої особи. Адже традиція, яка перетворюється на незмінний, одвіку заданий «алгоритм» відтворення певних соціальних зв'язків, рано чи пізно починає стримувати новаторське ставлення людини до дійсності і може навіть завадити розв'язанню тих чи тих назрілих соціальних завдань. Основоположники марксизму довели, що традиційне суспільство з його численними, зокрема общинними, обмеженнями нівелює духовний розвиток особи. На цій основі побудований лєнінський аналіз позитивних і негативних аспектів народництва в Росії. Прогресивність капіталізму, що приходить на зміну традиційному суспільству, полягає в створенні передумов для універсалізації процесу матеріального і духовного спілкування, в зруйнуванні різних соціальних перегородок і обмеженості життя того чи іншого соціального прошарку. Водночас нерозвинутість соціальних відносин, недостатня їх універсальність становить базу для зростання елементів бюрократизму. Тому, скажімо, для тих республік Радянського Союзу, які перейшли до соціалізму, минувши капіталістичний уклад, актуальним залишається остаточне знищення «уламків» саме феодального укладу, котрі заважають розвитку політичної культури людей, роблять їх «одномірними», нездатними «включитися» в ритми сьогодення, стати на рівні відповідальних вимог сучасної епохи. Тому, гадаємо, реальне розв'язання проблем збереження традиційної культури і сучасного розвитку духовного життя радянського суспільства можливе передусім на основі раціонального розподілу праці між південними і північними регіонами країни, — такого розподілу, який має на меті далі їх зміцнення як єдиного народногосподарського комплексу.

До того ж не треба забувати, що саме на абсолютизації моменту усталеності, еволюційного характеру розвитку історії побудована більшість буржуазних доктрин філософії історії і соціології (скажімо, праці культурно-історичної школи Ф. Броделя, поширені на Заході сьогодні). Тому, на нашу думку, треба бути

С. Б. Кримський, д-р філос. наук, проф., зав. відділом ІФ АН УРСР: Школа була корисною і для «учнів», і для нас — «вчителів». Ми побачили молоде покоління «в ділі». Дістали нагоду поговорити про комуністичне виховання не взагалі, а стосовно конкретного адресату, бо ж воно практично стосується передусім і молоді в цілому, і молодих суспільствознавців зокрема — адже їм буде передано естафету в практичному здійсненні комуністичного виховання.

Контекстом для обговорюваних проблем стала вся історія світової цивілізації, а також практично-політичні завдання перебудови, в тому числі перебудови і філософської роботи та філософської свідомості. Гадаю, що саме в такому ракурсі треба проводити заняття і на наступній школі: для професійних філософів це природний, доцільний і продуктивний ракурс.

В. С. Горський, д-р філос. наук, провід. наук. співр. ІФ АН УРСР: Безперечне досягнення — панування вільного діалогу, діалогічності (а не монологічності, яка, на жаль, ще переважає на наукових симпозиумах). Показово, що тут не виникло так званих кулуарних обговорень, бо й поза засіданнями розмови й дискусії точилися на тих же засадах, торкалися тих же проблем.

Є. І. Головаха, канд. філос. наук, ст. наук. співр. ІФ АН УРСР: Можливо нам не завжди вдавалося дати ясні і остаточні відповіді, котрі прийнято зустрічати оваціями, однак зважте, що й питання, які ми обговорювали, були далеко не простими.

Головний урок школи — дух честності, відвертості й неординарності в постановці й обговоренні проблем. Сподіваємось, що, втілюючись у молодих філософах, він невдовзі виявить себе в нових концепціях, думках, працях.

В. А. Малахов, канд. філос. наук, ст. наук. співробітник ІФ АН УРСР: Три спостереження я зробив під час занять школи: теоретичне, практичне і естетичне.

1. Як усе-таки ми ще мало знаємо не лише про суспільство, в якому живемо, а й про людину, в сутності якої прихована знайома нам зі студентської лави сукупність суспільних відносин.

2. Думати одне, а говорити інше — соромно.

3. Прекрасно, коли люди стають самі собою і довше б залишатися їм такими!

В. М. Татарова, асп. лабораторії методології і історії педагогіки НДІ педагогіки УРСР: Молоді колеги-філософи приємно вразили мене широтою кругозору і небажанням обмежувати себе вузькими рамками власних дисертацій. Шкода, що питання комуністичного виховання обговорювались без участі представників педагогічних наук.

С. І. Грабовський, ст. лаб. Київського торгово-економічного інституту: Нинішня школа цілком відповідала вимогам перебудові; вона стала школою творчого наукового мислення, спрямованого проти віджильних стереотипів. Не всім «учням» вдавалося вирватися із завчених підручникових схем. Того азбучного набору філософських понять, які дав нам вуз, не завжди вистачало для професійно грамотної дискусії. Добре, що багато хто з нас дістав практичний урок перебудови філософського мислення.

С. В. Пролєєв, наук. співр. ІФ АН УРСР: Школа запам'яталась мені як зразок змістовного спілкування вчених — представників різних поколінь. Здивувало й порадувало взаєморозуміння, досягнуте нами. На майбутнє: треба вдосконалити процедуру відбору «учнів», запровадити відбір за тезами, надісланими заздалегідь. Доцільно також надати якоїсь організаційної форми тим мікродискусіям, які стійкішо виникали у нас з тим чи іншим «вчителем» вже після пленарних засідань.

обережнішим у використанні деяких пропонуванних категорій. В усякому разі надалі **М. К. Мамардашвілі** так чи інакше має показати, чим якісно відрізняється його концепція «необоротного історичного вибору» від ідеї «виклику культури» (**А. Тойнбі**), «приймаючи» який, остання «абсолютно визначає» свою долю на майбутнє. При цьому не будемо, однак, заперечувати, що і в поняттях «виклику» (**А. Тойнбі**), «осьового часу» (**К. Ясперс**) і «циклічності» (**М. Я. Данилевський** і **О. Шпенглер**) фіксуються певні реальні моменти розвитку історичного процесу.

Своєрідними проміжними ланками (між питаннями загальносвітоглядними і суто практичними), які надали школі узгодженості між конкретністю — чи навіть злободенністю — і високим рівнем філософського узагальнення проблеми комуністичного виховання, стали доповіді **І. С. Кона**, **Л. В. Сохань**, **Є. М. Причепія**. **І. С. Кон**, зокрема, довів, що зробити ідеологічний процес керованим і гнучким можна лише на основі розвитку соціології молоді і що саме в цьому питанні у нас зроблено ще далеко не все. **Л. В. Сохань** підкреслила, що врахування соціально-психологічних особливостей працівників стає тим важливішим, чим складніші технологічні системи освоюються народним господарством. Тому соціальна політика й ідейно-виховна робота мають бути «випереджаючими» щодо підготовки особи до створення і використання принципово нових технологічних систем — з точки зору не тільки професійної кваліфікації, а й психологічної (емоційної, вольової тощо) готовності, виховання вміння протистояти стресовим факторам, породжуваним темпами і інформаційною насиченістю сучасного життя.

Є. М. Причепія розкрив органічний зв'язок між філософією і ідеологією як формами суспільної свідомості, докладно спинився на обгрунтуванні важливості філософського забезпечення сучасних ідеологічних концепцій як необхідної передумови досягнення їх дійового впливу на маси, показав методологічну неспроможність щодо цього буржуазної соціології.

Ще раз підкреслимо: в ході роботи школи сміливо порушувались і докладно обговорювались реальні гострі проблеми, які раніше часто-густо залишались поза увагою науковців, але які потребують

свого невідкладного розв'язання. Вимогливий подих перебудови відчувався в усій атмосфері школи і повсякчас нагадував про нагальну потребу прискорення розвитку філософії, суспільствознавства в цілому. Сподіваємось, що це відчуття надихатиме молодих учених і надалі.

О. І. Василець: Завдання виховання творчої молоді — одне з одвічних, але завжди актуальних. З давніх-давен і до наших днів старше покоління скаржиться: «Панькаєшся з ними, а все дарма!». Та, може, щоб виховувати, панькатись якраз і не треба? Просто вводити молодого науковця в таку атмосферу, де думати нетворчо — не можна. Де, крім навчально-тренувальних вправ для розуму, є ще й цілком реальні складні й невідкладні проблеми, і ти відчуваєш, що без твого власного серйозного втручання вони можуть так і залишитись нерозв'язаними.

Хоч молодим у нас усі шляхи відкриті, але як часто бракує їм на цих шляхах досвідченого супутника! Як бракує нам діалогу, хоч монологів (і з того, і з того боку) вистачає. Не просто співбесіди з педагогічною метою, явною чи прихованою, а діалогу як співбуття. Так і виходить: наслухаєшся, навчаєшся і все — до своєї кандидатської, і все менш думаєш, і все більше пишеш (та й то, як часто потім виявляється, — не те)...

Про все це я розмірковувала на школі. Що ми, молоді, надто ще не звикли до серйозного професійного спілкування, до дружньої поважливої розмови з відомими вченими — такої, яка точилася колись у садах платонівської Академії, а не тієї, поспішної, уривчастої, іноді — роздратованої, яка буває в наших академічних і вузівських коридорах. Як же добре, що тут, в Алушті, ми дістали таку нагоду, котрою, шоправда, далеко не всі змогли скористатися, бо надто вже незвичайна вона для всіх нас. Як добре, що можна було не лише спитати, а й перепитати вчителя, подумати ще раз і спитати знову.

Отож, чудово насамперед те, що в Алушті вдалося створити таку атмосферу, надихатися «гірським повітрям чистого знання», раціональністю доказів і справедливістю ставлення, дружбою з розумними, чесними й добрими людьми. Чудово, що рівень і характер спілкування задавали провідні співробітники нашого Інституту філософії, які становили більшість «вчительського корпусу». Мені приємно, що багатьох із них я просто відкрила для себе — і це після закінчення року аспірантури в тому ж таки інституті!

І ще про одне. Ми на ділі зрозуміли: для того, щоб увійти у наукове співтовариство, треба мати, що сказати, і вміти висловити. Як писав К. Р. Меррелідзе, «для будь-якого запозичення потрібна певна висота культурного розвитку — а саме така, яка відповідає запозичуванню об'єктам». Тим же, хто відчув, що не досяг цієї «культурної висоти», є тепер над чим замислитись і попрацювати. Що ж, хоча оцінок нам ніхто й не виставляв, але школа — це школа.

Величезна користь від неформального і неквапливого спілкування з досвідченими, авторитетними вченими — в тому, що таким чином наукова молодь може задовольнити той духовний голод, який не втамувати ні читанням книг, ні спілкуванням поміж собою. Час від часу нам треба припадати до джерел особистого досвіду інших, з їх допомогою відновлювати для себе моральнісні орієнтири. Тоді легше протистояти спокусам ремісничього ставлення до професії, різного роду халтурним засобам «прискорення» своєї роботи. Ця проблема, на жаль, актуальна серед молоді і — знову ж таки, на жаль, — не дуже осмислена старшим поколінням. Серед нас, початківців, уже вишикувалися ряди бадьорих халтурників, готових (з ентузіазмом чи без нього) доводити доведене, «популярно» розтлумачувати «народним масам» їх історичну перспективу, аби лиш швидше «зіп'ятися на ноги». Скільки вже чула я виправдовувань: мовляв, треба завоювати «місце під сонцем», а там уже розкриємо свій справжній ду-

ховний потенціал... Однак природу не обдуриш — і шоразу, коли зраджуеш свою совість, ідеали науки, перегорять всередині і певна частка того викоханого потенціалу, а потім, коли, здається, настав, нарешті, час відкрити його світові, з'ясовується, що відкривати вже немає чого: кандидат у королі — голий.

Тому-то так потрібен молодому вченому очищаючий і витверезуючий дух критики, не тільки й не стільки з тих конкретних питань, над якими він працює, а насамперед з широких світоглядних проблем, до яких в нього часто-густо «руки не доходять». Що це потрібно, підтвердила і наша школа: носіями найнепорубніших і найстародавніших догм і стереотипів виявились саме «учні», а не «вчителі». Тут і нетерпимість до інших точок зору, і містечкове зазнайство, і поверховість знань, і (вже традиційне, на жаль) ставлення до «вчителів» як до «масовиків-затійників» від науки, котрі і розважать, і цитатку підкажуть, і подумают за нас. І коли ми зустрілися з людьми, для яких «вибір», «власна позиція», «відповідальність» за думку і слово — не пусті слова і не етичні терміни, а практичний спосіб життєдіяльності, тоді дехто з нас просто розгубився, а дехто поліз у біжку, захищаючи — ось що характерно! — не стільки свої погляди, скільки зручний спосіб життя.

Так, ми слухали наших «вчителів» уважно, але чи багато почули, слухаючи? Чи всім вдалося перебороти стереотипи, бо ж «застарілі» вони скоріше для старших, а для молодших — просто єдині, інших ще не встигли засвоїти...

І зовсім не поінформованістю відрізнялися «вони» від «нас», не вченими ступенями — а простотою і сміливістю, без яких неможливий демократизм; а ще — вмінням відверто і самокритично оцінювати зроблене. Багато хто з «учителів» розповідав про свою молодість, про поразки і втрати, про помилки і прорахунки, а ще про те, що нині в пресі називають «складним і суперечливим етапом в житті нашої країни» (ніби життя країни взагалі може бути нескладним і однозначним). Не було в їхніх словах брехливого пафосу, запізненого каяття, нетактовності, а було прагнення виявити й зрозуміти ті умови, що сприяли породженню негативних сил, котрим не повинно бути місця ні в сьогодинішньому, ні в завтрашньому житті. Однак чи всі ми, молоді, осягнули, що йшлося про наше «сьогодні» і про наше «завтра»? Хочеться вірити, що осягнули.

Плоди нашого «природного цвітіння» в Алушті виявляються в майбутньому. Однак вже тепер помітні зрушення — передусім у збільшенні обсягу виплеканого кожним «списку літератури», у розсуванні пізнавального горизонту, в появі живого інтересу до людей, працю яких до того ми сприймали утилітарно й поверхово — як сировину для цитування.

Після Алушти ми збагатилися сумнівами, а це означає, що включився в роботу особистий досвід, який розкривається через прилучення до досвіду інших. Мабуть, ніяка інша комунікація не зрівняється з передаванням ідеї від «вчителя» — «учню», як ні з чим не порівняєш живу співтворчість у ході такого спілкування.

Хто знає, яким різновидом виховання займалися наші «вчителі» під час роботи школи — естетичним, правовим, політичним, моральним? Ні, вони просто поділились своїми проблемами й думками, намагались показати можливі шляхи й способи їх розв'язання в контексті того «історичного вибору», який має здійснити на своєму життєвому шляху кожна людина. З другого боку, яку — історичну, економічну чи політичну — свідомість розвивали в нас під час школи? Та ні, мабуть, просто нормальну комуністичну свідомість, якої ще так бракує. І ще ми вчилися відчуття і розуміння честі — не честі мундира, а просто честі, і в цьому полягає ще один необхідний і пам'ятний урок філософської школи.

Андре Моруа писав: «Як молекули, стикаючись одна з одною, раптово змінюють свою траєкторію, так і молода людина залежить від випадкових зустрічей, які штовхають її в непередбачених напрямках, аж поки новий вчитель чи новий друг не захоплять її з собою, надавши долі нового спрямування». В Алушті ці щасливі випадковості, здається, були передбачені самою програмою. Організаторам вдалося з'єднати науковість з демократичністю, багатоманітність обговорюваних проблем — з чіткою співвіднесеністю їх стосовно головної проблеми — проблеми людини.

Здебільшого інформативна частина доповідей була короткою і відразу ж породжувала вільну дискусію. Коло проблем формувалося не так темою доповіді, як інтересом аудиторії до наукової значущості особистості оратора — а вона, в свою чергу, визначалася за його книгами, статтями, виступами, репліками. За цих умов спільна робота думки захоплювала і слухачів, і промовців. У такі хвилини ми вчилися натхнення співтворчості і раділи, що найцікавіше в нашому житті — все ж таки попереду і після кандидатської (яка тепер для багатьох є життєвою програмою-максимум). Засвоюючи стиль такої співтворчості, ми переглядали заодне і мозаїку власних концептуальних побудов, перевіряючи і їхню методологічну правильність, і формальну елегантність.

Гадаю, всім нам корисне те осмислення деяких відомих марксистських положень, яке було здійснене в Алушті. Немає застарілих ідей; час від часу старішає саме розуміння процесу їх внутрішнього розвитку і втілення в суспільній практиці, внаслідок чого ця їх реалізація порівнюється вже з наперед створеними ідеальними моделями, а не з самим суспільним життям. Ось у чому причина віддаленості філософії від життя. виправити цю хибну орієнтацію — завдання самих теоретиків. І не декларативна належність до марксизму тут потрібна, а вміння професійно грамотно аналізувати сучасні суспільні проблеми й суперечності — так, як це робили свого часу Маркс, Енгельс, Ленін.

Так, акцентуючи увагу на діяльності як сутнісному чиннику людського світовідношення, треба пам'ятати, що людина завжди «більша», багатша від своєї діяльності. Одна з фундаментальних суперечностей між життям особи й суспільства якраз і спричинюється цим незбігом, мірою спроможності суспільства задовольняти усі людські потреби. Разом з тим зважимо, що й індивід, «формує свою самосвідомість залежно від реакції на наявний стан різних соціальних структур» (Л. В. Никонорова), може вважатися особою лише тією мірою, якою він «репрезентує історію, робить своє життя подією історичного буття» (С. Б. Кримський), тобто фактично бере участь в її творенні.

Останніми роками ми надто зарегламентували і процес формування особи, і його розуміння; надміру захопилися роллю різних імперативних чинників, витлумачуючи їх вплив або по-просвітницькому, або просто по-бюрократичному, особливо коли йшлося про виховну дію соціальних інститутів. Однак, як слушно підкреслювали Л. В. Сохань, О. К. Шевченко, М. О. Молчанов, Л. А. Солонько та ін., таке, по суті механістичне, тлумачення зводило проблему формування особи до проблеми засвоєння нею альтруїстичних устремлінь суспільства. Хоча очевидно, що і розпредмечування, і світосприйняття — це передусім акти активного конструювання особистістю свого духовного світу, життєвого шляху, своїх практичних вчинків. Отож, успішність розвитку суспільства загалом визначається не точністю адресного розподілу рольових приписів, а багатоманітністю альтернатив, яку воно пропонує для свідомого вибору кожною людиною, довірою до такого вибору, поважанням права особи на неоднозначність її ролей (В. А. Малахов, М. К. Мамардашвілі). Спроби ж насаджувати тотальну одноманітність, тиражувати стереотипи свідомості можуть призвести (і призводять) лише до соціальної апатії, нігілістичного ставлення особи до суспільства та ін.

До речі, в Алушті я вперше зіткнулася з новим («практичним») способом контролю істинності тієї чи іншої обстоюваної тези, коли її правильність пропонують перевірити не за тим, чи вдало монтується вона з іншими тезами й категоріями, а за «особисто-практичною» значущістю: ти сама хотіла б, щоб твою особистість на ділі формували так, як ти пропонуєш? Попри всю простоту цього тесту, він навдивовиж чітко виявляє і практичну доцільність того чи того теоретичного положення, і чесність намірів самого теоретика (пропонуючи щось, примірою практичне втілення своєї ідеї — не лише на інших, на «трудящих», «народних масах», а й на собі самому, на своїх друзях, батьках, дітях). Слово честі, це, виявляється, дуже дохідливий і ефективний критерій!

Обговорюючи проблеми формування особи, ми цілком природно заглиблювались і в аналіз культури як «світу людини, організованого за законами моральності» (Н. З. Чавчавадзе). Адже культура — це «смысловое поле втілення історичного досвіду» (С. Б. Кримський). Його має освоїти кожне нове покоління людей, бо рух уперед вимагає досягнення все більшого культурно-історичного континууму (С. Б. Кримський). Ми не маємо права відмовлятися і від тих цінностей, котрі ще не пройшли перевірку за нашими сьогоднішніми критеріями розумності (М. В. Попович). Адже аксіологічний зміст культурно-історичного досвіду багатозначний: припускає існування цінностей як на буденному, так і на сакральному рівнях їхнього буття, як наукове, раціоналістичне, так і «екзистенціальне», а то й ірраціональне їх досягнення.

Ясна річ, роздуми про цінності привели нас і до одвічної проблеми про співвідношення «істини» і «правди». Всі кінець кінцем згодилися з правильністю розуміння істини як відображуваної нами обгрунтованості знання і правди — як правильності вибору шляху, що став принципом життя. Що ж, тоді природним практичним висновком з цього є бажання прийхати наступного року на III Республіканську школу молодих філософів, де, гадаю, пошуки істини і правди будуть ще продуктивнішими, а дискусії — ще цікавішими, і де, сподіваюсь, ми знову обговорюватимемо проблему людини, бо людина — це (на віки!) найбільша загадка і для себе, і для інших.

...І останнє, про що я дозволю собі сказати, оскільки редакція завила мені звіт саме в «емоційно наснаженому стилі». Наша «людина», навколо проблеми формування якої ми так гаряче дискутуємо, часто постає, якщо можна так сказати, чи то безстатевою, чи то — явно чи приховано — маскулінізованою. Це принаймні несправедливо, бо фактично робить малопридатними наші практичні рекомендації щонайменше для половини людства. Тим приємніше мені сказати про те, що в Алушті ми спілкувалися з одним із провідних спеціалістів, який зміг задовольнити цікавість молодих філософів і в цьому плані, — з відомим філософом і соціологом І. С. Коном. Прадавня (як навчання жінок на філософських факультетах) проблема: чи можуть дами професійно філософствувати? — проступала в багатьох найхитромудріших теоретичних питаннях. Висновок зі спілкування з Ігорем Семеновичем я ризикну сформулювати так: жінки можуть бути хорошими філософами-професіоналами! Притаманний їм емоційно-експресивний тип діяльності справді відрізняється від інструментально-предметної раціональності, характерної для типу діяльності, властивого чоловікам, однак головне тут — не дана відмінність, а індивідуальна своєрідність і духовне багатство кожної людини. В усякому разі — і це, на мій погляд, блискуче підтвердили виступи Л. В. Сохань, Л. В. Никонорової, І. Е. Бекешкіної та ін. — жінки прекрасно розуміються в проблематиці формування особи, історичного, соціального і психологічного становлення індивідуальності, в перипетіях життєвого шляху людини.

ПІСЛЯМОВА РЕДАКЦІЇ: Перебудову, як відомо, треба починати з себе самого. Коли ж ідеться не про окрему особу, а про людську спільність — скажімо, про творчий колектив чи наукове співтовариство, то перебудову тут треба починати всім водночас, з усіх боків, але особливо — подбати про молоде покоління вчених, про перебудову їх фахової підготовки, про прискорення їхнього професійного визрівання.

Саме так думали організатори II школи молодих філософів.

З цього ж виходила і редакція, відвівши так багато місяця звіту про роботу школи на шпальтах нашого журналу.

* * *

Коли звіт вже був підготовлений до друку, редакція ознайомила з ним керівництво Українського відділення ФТ УРСР. Його голова д-р філос. наук, проф. М. В. Попович сказав:

— Організатори школи вдячні за підтримку, за пропозиції і зауваження. Ми намагатимемося реалізувати їх у ході підготовки наступної школи.

Зараз ми аналізуємо набутий досвід, обговорюємо плани на майбутнє. За погодженням з редакцією, запрошуємо молодих філософів — читачів «Філософської думки» — взяти участь у визначенні тематики наступної школи, складу «вчителів», висловити пропозиції щодо організації занять. Пропозиції просимо надсилати до редакції до 31 листопада 1987 року з поміткою «Для школи молодих філософів».

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ НАУКИ І ВИРОБНИЦТВА

4—5 червня 1987 року в Дніпропетровську проходив семінар «Світоглядні і методологічні проблеми інтенсифікації взаємодії фізико-математичних і технічних наук з виробництвом в умовах перебудови», організований Дніпропетровським обласним відділенням Філософського товариства СРСР і кафедрою філософії Дніпропетровського держуніверситету. В роботі семінару взяли участь викладачі вузів і наукові працівники академічних інститутів.

Відкрив семінар Є. Р. Абрамовський, розповівши про наявні зрушення і труднощі в перебудові роботи кафедр суспільних наук в університеті.

На пленарному засіданні обговорювалися проблеми прискорення впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, формування нового мислення в контексті розвитку науки і техніки, впровадження обчислювальної техніки у виробництво і навчальний процес (В. М. Потураєв, І. А. Мороз, Ю. О. Мельников).

Робота першої секції була присвячена питанням соціокультурної зумовленості взаємодії науки і виробництва в умовах прискорення соціально-економічного роз-

витку країни (Л. М. Малишко, І. М. Шорохов, М. Ф. Макарець та ін.). На другій секції висвітлювалися методологічні питання впровадження досягнень науки і техніки у виробництво (А. В. Корнеев, В. Ю. Давац, В. М. Вандишев та ін.). Методологічні проблеми розвитку техніки і технічних наук обговорювалися на третій секції (Б. І. Конвай, Т. Г. Бессмертна, О. І. Салтовський та ін.). Філософські проблеми математизації і комп'ютеризації науки і виробництва були предметом дослідження четвертої секції (О. Ф. Кудряшов, В. П. Солонар, В. О. Мулява та ін.).

Підбиваючи підсумки роботи семінару, Ф. І. Прокоф'єв зауважив про необхідність міждисциплінарного підходу до проблеми взаємодії науки, техніки і виробництва. Реалізація такого підходу, зокрема в рамках циклу семінарів з даної теми або Круглого столу разом з редакцією журналу «Філософська думка», як підкреслював доповідач, стимулювала б пошук розв'язання згаданої проблеми.

Матеріали семінару готуються до депонування в ІНІСН АН СРСР.

МОЛОДИЙ ФІЛОСОФ: МЕТАФОРА ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Проблема притоку молоді у філософію набула за останні десятиліття особливої актуальності. Її загострення спричинене як негативними явищами в суспільствознавстві, котрі сьогодні піддані критичному аналізу, так і зниженням якості фахової підготовки випускників вузів, прорухами в кадровій політиці.

Кризовій ситуації чимало сприяла і чинна нині догматична установка, за якою філософську освіту повинна здобувати людина, що має передусім «серйозний життєвий досвід» (а не знання і жадо-бу до їх нагромадження). Така вказівка фактично закриває шлях у філософію справді молодим силам, яких їй так бракує. Склався навіть стереотип, за яким, скажімо, захист кандидатської дисертації в 25—26 років і докторської — в 33—35 визнавалися прерогативою представників природничих наук. Що ж до філософських наук, то запізніле — відповідно десь на 10 і 20 років — настання професійної зрілості спеціаліста вважалося тут мало не нормою, а типовий образ філософа асоціювався швидше з пошви-лим мудрецем, аніж з молодого людиною. Чи не тому сам термін «молодий філософ», незважаючи на його офіційний статус, часто виявляється на ділі швидше метафорою, ніж поняттям, строго відповідним дійсності? Чи не тому граничний вік «молодого вченого» відсу-вався за останнє двадцятиліття спочатку з 30 до 33, а згодом — аж до 35 років?

Ясна річ, такими бюрократичними вправами проблему не розв'яжеш. І хоча сьогодні вже чинні і реалізуються відповідні партійні, державні і відомчі постанови й інструкції щодо омолодження філософських кадрів, однак, гадаємо, нині найважливіше завдання — розбудити й розвинути творчі можливості молодого філософа, зміцнити його віру в себе. Для цього ж передусім треба зламати ті застарілі стереоти-пи, про які йшлося вище.

Звернемося до історії. Авторам «Маніфесту Комуністичної партії» було 30 (К. Маркс) і 28 (Ф. Енгельс) років. На цей час у їхньому «списку наукових праць» уже фігурували такі твори, які ми сьогодні вивчаємо як класичні, не завжди навіть згадуючи, що їх писали «молоді вчені».

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

* * *

24—25 квітня 1987 р. у Кіровограді відбулася науково-практична конференція «Соціально-психологічні проблеми активізації людського фактора», у підготовці якої брали участь Республіканський будинок економічної і науково-технічної пропаганди товариства «Знання» УРСР, Інститут соціальних досліджень АН СРСР, Радянська соціологічна асоціація, Секція промислової соціології Українського відділення асоціації, Придніпровський науковий центр АН УРСР та ін.

Пленарне засідання відкрила секретар Кіровоградського обкому Компартії України С. М. Шапікіна. З доповідями виступили Б. Ц. Бадмаев, Е. М. Фетисов, В. М. Воробйов, І. Г. Ткаченко. Працювали три секції: «Роль партійної організації у прискоренні соціально-економічного розвитку країни», «Людський фактор у сфері освіти і виховання», «Соціальні проблеми розвитку виробничої організації». Було проведено засідання Круглого столу, присвячене темі «Соціологія і перебудова».

У роботі конференції взяли участь учені Москви, Києва, Харкова, Волгограда, Одеси, Дніпропетровська, Душанбе, Уфи та інших міст країни, суспільствознавці, соціологи-практики, працівники радянських і партійних органів Кіровограда.

* * *

13—15 травня 1987 року в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся 2-й цикл Міжнародних правових читань на тему «Взаємодія внутрішньодержавного і міжнародного права в регулюванні міжнародних відносин». У них взяли широкую участь філософи республіки, які виявили великий інтерес до обговорення питань правового забезпечення перебудови, принципів формування нового політичного мислення, тенденцій розвитку

Інший приклад. Перу 24-річного «молодого спеціаліста» В. І. Ульянова належить загально-відома праця «Що таке «друзі народу»...» — фундаментальна, політично гостра й дискусійна, тобто саме така, яких не пишуть нинішні молоді філософи. Через рік (і) автор створює ще одну («Економічний зміст народництва...»), до якої теж застосовні вищезгадані оцінки. Хіба це не приклад того, як повинен працювати молодий вчений?

У 27 років Г. В. Плеханов створює першу російську марксистську організацію «Визволення праці» і пише твір «Соціалізм і боротьба», через два роки — «Наші незгоди». Хто з молодих може сьогодні похвалитися подібними творами — хоча й про соціалізм нам відомо ще далеко не все і не згоджуватись, на жаль, ще є з чим?

Можна заперечити: мовляв, тоді сама революційна епоха прискорювала професійне визрівання і громадське змужніння вченого-суспільствознавця. Однак, по-перше, і сучасна перебудова теж має революційний характер, і саме «на плечі молоді лягає величезна відповідальність» за успішне її здійснення, як підкреслив М. С. Горбачов у виступі на XX з'їзді ВЛКСМ. По-друге ж, творчі біографії багатьох інших філософів, які жили в різні часи, теж починалися значно раніше, ніж сьогодні (хоча, зазначимо, середню і вищу освіту і тоді, і тепер здобували у той же самий вік — приблизно у 17 і 23 роки).

Так, «Феноменологія духу» створена Гегелем у 37 років. 31-річний доцент Кенігсберзького університету Кант розробив відому концепцію утворення Сонячної системи. 32-річний професор Фіхте створив свою головну працю «Основи загального науковчення», написавши за два роки до того таку ж фундаментальну книгу «Досвід критики всілякого одкровення». У 24 роки захистив дисертацію Хайдеггер. У 30 К'єркегор написав свою першу працю, Шопенгауер закінчив свій головний філософський твір «Світ як воля і уявлення». «Трактат про людську природу», який вважається головним філософським твором Д. Юма, цей мислитель закінчив на 28-му році свого життя.

Ще красномовніша творча біографія Шеллінга. 15-річний студент стає через 8 років професором. Історія філософії налічує п'ять періодів у його творчій біографії (етапи натурфілософії, трансцендентального ідеалізму, «філософії totoжності», «філософії свободи», «філософії одкровення»), причому початок останнього припадає на 38-й рік життя Шеллінга, а кожен з цих періодів позначений такими працями, як «Трактат про світову душу», «Система трансцендентального ідеалізму», «Філософія мистецтва», «Про божественні і природні начала речей», «Філософські дослідження людської свободи» та ін.

Гадасмо, і наведених прикладів досить, щоб

міжнародного співробітництва країн з різним суспільно-політичним ладом, перспектив антивоєнного руху в світі та ін.

Читання продемонстрували плідність комплексного дослідження суспільних проблем представниками різних наук. Спільна триденна робота юристів, істориків, філософів, економістів, дала змогу накреслити шляхи дальшої інтеграції наукових сил у розв'язанні ряду актуальних проблем перебудови.

Широкое представництво на читаннях учених з багатьох міст республіки, різних наукових регіонів країни, а також із зарубіжних країн, відома організація роботи секцій, гострота дискусій дають підставу для впевненості в тому, що ці читання стануть регулярною і результативною формою наукового співробітництва.

Д. Г. Видрін

ВІД РЕДАКЦІЇ. Тема настанних читань, що мають відбутися в травні 1988 року, — «Проблема прав людини в правовому, світоглядному, філософському і соціальному контексті». Хід дискусій на читаннях плануємо висвітлити докладніше.

* * *

3—4 червня 1987 року в Севастополі були проведені симпозіум на тему «Атеїзм і релігія в сучасній боротьбі ідей» і Круглий стіл на тему «Нетрадиційні релігійні культи і неомістицизм». Їх організація і проведення відбувались за активною участю Севастопольського міському Компартії України, Севастопольського відділення ФТ СРСР, Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС, Центрального будинку наукового атеїзму Всесоюзного товариства «Знання», Чорноморського вищого військово-морського училища ім. П. С. Нахімова. В роботі симпозіуму і Круглого столу взяли участь вчені Москви, Києва, Кримського регіону, а також ідеологічні працівники області, міста і Червонопрапорного флоту. Метою зустрічі вчених і практиків був аналіз проблем перебудови атеїстичної роботи в сучасних умовах, розробка відповідних рекомендацій. У виступах та доповідях висвітлювалась реальна релігійна ситуація в країні, піддавався критиці догматичний атеїзм, розкривались причини його невдач і поразок, виявлялись джерела живучості релігійності в умовах соціалізму, особливості нетрадиційних форм її проявів.

Бесіда за Круглим столом привернула увагу багатьох ідеологіч-

поставити під сумнів нинішній стереотип, за яким перша книжка «молодого філософа» виходить приблизно через 3—5 років після захисту кандидатської, коли її автор вже ось-ось розмінє п'ятий десяток.

Цьогорічна філософська школа в Алушті дає досить типову картину життєвого шляху «молодого вченого». При середньому віці 30,5 року 36% слухачів становили аспіранти, 28 — асистенти, 13 — лаборанти й інженери. Лише чверть слухачів встигла захистити кандидатські; близько 11% працює доцентами і старшими викладачами, стільки ж — молодшими науковими співробітниками. Як бачимо, від 77% молодих годі чекати у найближчі 5—7 років монографічних досліджень; у їхньому списку «наукових праць» поки що є тільки тези, повідомлення і статті з міжвузівських збірників.

Звичайно, не все тут залежить від самих молодих філософів. Але невдовзі вирішальним фактором перебудови нашої науки стане саме суб'єктивна готовність молодого спеціаліста зробити гідний внесок у філософію, в її викладання. А щоб сказати своє слово, треба роками готувати себе, працювати не за страх, а за совість, вчитися й вчитися, ставити перед собою справді високу мету і підпорядкувати їй усе своє життя. Інакше замість «свого слова» знову зазвучать чужі, замість новизни — доведення доведеного, замість оригінальності — жуйка з цитат і перекази, зроблені до того ж неаправною рукою.

Тому ми й закликаємо сьогодні кожного молодого філософа замислитися над смисложиттєвими цінностями обраної професії, поставити перед собою, орієнтуючись на найвищі критерії, питання про свою роль і своє місце в науці і, засукавши рукава, активно й свідомо включитися в загальну справу перебудови суспільства.

них працівників. В ній взяли участь д-р філос. наук П. С. Гуревич, канд. філос. наук Є. Г. Балагушкін, канд. іст. наук Л. В. Митрохін та ін.

Великий інтерес до обговорюваних проблем виявили практики ідеологічної роботи. Поділилися своїми думками секретар Севастопольського міськкому Компартії України О. І. Жуков, пропагандист В. П. Пузиков, зав. лекторською групою Кримського обкому Компартії України В. К. Герасименко та ін.

На пленарному засіданні симпозіуму були сформульовані практичні рекомендації щодо перебудови атеїстичної роботи, виховання наукового світогляду трудящих. Вирішено видати збірник тез доповідей і виступів на симпозіумі і дискусії за Круглим столом.

І. І. Фурсін

Протягом липня 1987 р. соціологи Інституту філософії АН УРСР М. О. Сакада і В. І. Піддубний разом з кафедрою ідеологічної роботи АСН при ЦК КПРС і Запорізьким обкомом партії провели емпіричні дослідження стану моральнісної свідомості членів трудових колективів ВО «Запоріжтрансформатор», металургійного комбінату «Запоріжсталь» і НВО «Титаномагнієвий завод». Дослідження здійснене в рамках всесоюзної наукової програми: «Моральнісна свідомість: стан і роль в розв'язанні проблем прискорення соціально-економічного розвитку країни». Результати дослідження будуть висвітлені на сторінках нашого журналу.

Інф. «Філософської думки»

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ В 1987 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

РЕАЛЬНЫЙ СОЦИАЛИЗМ: СТАНОВЛЕНИЕ НОВОГО ТИПА ЦИВИЛИЗАЦИИ / Рук. авт. кол. В. С. ПАЗЕНОК. — Темплан 1987 г. — № 10 (IV кв). — 15 л. — 1. р. 50 к.

У колективній монографії співробітників кафедри наукового комунізму ВПШ при ЦК Компартії України зроблено спробу розглянути соціалізм як вищий етап цивілізації в сучасну епоху. У світлі документів XXVII з'їзду КПРС автори аналізують процес соціалістичного будівництва в економічній, соціально-політичній і духовній сферах суспільного життя. Особливу увагу приділено питанню про історичну місію реального соціалізму в контексті світового революційного процесу.

Для викладачів, студентів вузів, лекторів, пропагандистів.

М. С. Каган

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ

КАГАН Мойсей Самійлович — доктор філософських наук, професор Ленінградського університету. Спеціаліст з питань теорії культури, естетики, філософської антропології. Йому належать книги «Лекции по марксистско-ленинской эстетике» (Ленінград, 1971, 2-ге вид.), «Морфология искусства» (Ленінград, 1972), «Человеческая деятельность» (М., 1974), глави і статті в колективних наукових працях, журналах та ін. Основні праці перекладені на німецьку, болгарську, угорську, словацьку, румунську, іспанську, японську та інші мови. Вперше друкувався в нашому журналі в 1980 р.

Хоча людське спілкування завжди лежало в основі соціального буття, його значення далеко не однаково усвідомлювалося на різних етапах історії культури. Тому цікаво розглянути, як в історії людської думки — і у філософській рефлексії, і в конкретно-науковому пізнанні, і в ідеологічних уявленнях, і в художньо-образній самосвідомості культури, і кінець кінцем у буденній свідомості суспільства — розвивалося розуміння ставлення людини до людини, як пов'язаний був цей процес з глибинними закономірностями розвитку суспільного буття.

Скажемо зразу, що людські відносини мають двоякий характер — філософською мовою ця подвійність визначається як «відношення суб'єкта до об'єкта» і «відношення суб'єкта до суб'єкта», бо «інший» для мене — як і я сам для самого себе — може поставати і як об'єкт, і як суб'єкт. Нас цікавить, як формувалося розуміння цієї відмінності в історії культури і як воно розцінювалося суспільною свідомістю.

Історичний процес становлення проблеми спілкування. На ранньому — дофілософському — етапі розвитку культури суспільна свідомість, відлита у формі міфів і первісної художньої діяльності, ще не була здатна виділити ставлення людини до людини як самостійну проблему, яка заслуговує на спеціальну увагу. Появляється це не лише конкретно-образним, нетеоретичним характером даного типу свідомості, а й тим, що увага первісної людини була спрямована на її відношення з природою і світом «духів», які управляють і природою, і людиною, з тотемами, божественними персонажами, а відношення «людина — людина» не фіксувалося як істотне, специфічне і таке, що заслуговує на особливу увагу. Життєво важливими тоді були не відносини між людьми, а відношення людей з природою — тому головним героєм первісного образотворчого мистецтва була не людина, а промисловий звір, від перемоги над яким залежало життя колективу. Людина ж була для людини такою як *природною* істотою, як і всі інші предмети природи, — згадаймо, з якою природністю міфологічна свідомість описує трансформації людини в тварину і тварини в людину, взаємні перетворення людини і дерева або людини і місяця; згадаймо і те, як первісне мистецтво — і образотворче, і мисливський танок — контамінувало риси людини і тварини в одному образі; згадаймо звичай виряджання, поширений

у фольклорі різних народів, який закарбував ті ж споконвічні уявлення людей про здатність перетворення людини в тварину; згадаймо, наприклад, як назви тварин слугували в давнину іменами для людей — і для індивідів, і для родоплемінних груп (загальножиттєвська мовна практика донині зберігає цю здатність свідомості переносити на людину якості природних предметів і явищ).

Міфологія показує, що стародавня свідомість зайнята взаємовідносинами богів, а не людей. Зрозуміло, за поведінкою міфологічних персонажів стояли реальні людські відносини, але нам тепер важливо, що ці останні не осмислювалися ще як такі, що вони розкривалися лише в міфологічно відчуженій формі.

Ми стикаємося з парадоксальною ситуацією: з одного боку, властива первісній свідомості антропоморфізація природи означала перенесення на об'єктивний світ тих якостей, які людина відчувала в собі як у суб'єкті — самодіяльності, здатності переживати, мислити, цілеспрямовано діяти, свободи волі, можливості вибору поведінки та ін.¹; з другого ж боку, до самих себе люди ставилися не як до суб'єктів, а як до об'єктів, тобто як до істот, позбавлених свободи дії, права вибору вчинку, активного самоствердження. Ця зміна ролей в системі суб'єктно-об'єктних відношень і лежала в основі міфологічного, а потім релігійного типів свідомості й зумовлених ними принципів поведінки — адже обожнення природи, хоч би в якій формі воно здійснювалося, означає, як це прекрасно показав Л. Фейербах, передавання людиною своїх власних, специфічно людських, — тобто суб'єктних, — якостей придуманим нею істотам, які втілюють різні сили природи. Зворотного стороною цього самовідчуження людини, добровольного її відрікання від власної суб'єктивності було визнання нею своєї пасивності, своєї підкореності богам, зобов'язання чинити згідно з їхньою, а не зі своєю волею.

Водночас людський індивід ще не набув своєї особистісної самосвідомості — він відчував себе представником родоплемінного колективу. Як писав Ф. Енгельс, «плем'я лишалося для людини границею як у відношенні до іноплеменника, так і у відношенні до самого себе...»², і тому проблеми міжособистісних відносин ще не існувало. Як сформулював Б. Ф. Поршнев³, спочатку виникає проблема взаємовідносин родів — «ми і вони», а не «я і ти», але відношення «ми — вони» — не суб'єктно-суб'єктне. Це — не партнерство, а оцінка інших, чужих людей, як напівтварин, як «нелюдей»⁴ — тому-то вважалося, що представника іншого племені можна і вбити, і скальпувати, а іноді й з'їсти, поневолити, продати, тобто поводитися з ним як з твариною або з річчю.

Усвідомлення того, що «інші» — безвідносно до їх етнічної або класової належності — рівні тобі, такі ж вільні, активні, повноправні люди, прийшло, як відомо, досить пізно. Ось одна з причин того, що на ранніх етапах розвитку художньої культури в словесній творчості панує епічний, а не драматичний спосіб зображення. Навіть у Гомерових поемах діалог героїв не відіграє скільки-небудь істотної ролі — описуються їх дії, а не їх відносини, і персонаж не виступає ще як наділена свободою волі самостійна істота. Поява драматичної форми як самостійної і її швидкий розвиток були пов'язані, як відомо, з розвитком

¹ Див.: Каган М. С. Проблема суб'єктно-об'єктних відношень в марксистській філософії // Філософ. науки. — 1980. — № 4.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 94.

³ Див.: Поршнев Б. Ф. Соціальна психологія і історія. — М., 1966. — С. 80—81; Вичев В. Мораль і соціальна психіка. — М., 1973. — С. 93.

⁴ Для пояснення цього явища немає ніякої потреби уявляти собі іноплеменників неандертальцями, як про це пише Б. Ф. Поршнев (там же, с. 83). В тому ж і справа, що примітивна свідомість — навіть в наш час, про що наочно свідчать фашизм і расизм, — сприймає представника іншої спільності як тварину, а не як повноправну людину, тобто як об'єкт, а не як суб'єкт.

особистісного начала в житті давньогрецьких демократичних полісів, що й висунуло в поле зору суспільної свідомості міжособистісні відносини як відносини, не зумовлені наперед долею, а залежні від волі, свідомості, характеру самих осіб. Тому-то саме тут, в еллінській культурі, паралельно з творчістю великих драматургів і розквітом театру — цієї зримой моделі міжособистісного людського спілкування⁵ — усвідомлення і осмислення спілкування стало розгортатися і у філософській думці — у Сократа і Платона, в яких не тільки вперше виникла етична проблематика, яка відображала міжособистісні відносини, а й сама філософська рефлексія виступила у формі діалогу, тобто інтелектуального спілкування по-різному мислячих людей.

І все ж громадська думка античності була здатна зробити лише перші кроки в напрямі осмислення спілкування — рівень реального розвитку особи і реальних відносин між людьми був ще занадто низький для того, щоб проблема людського спілкування набула серйозного значення в суспільній свідомості. Один із розділів своєї книги «Відкриття Я» І. С. Кон назвав «Чи був стародавній грек особистістю?» і досить переконливо показав, що процес «персоналізації індивіда» тоді тільки починався, відображаючись у формуванні і еволюції міжособистісних відносин — дружби⁶ — і в розумінні їх духовного стимулу — любові.

Не можна не погодитися з О. Ф. Лосевим, що, хоча у філософії Платона ідея Ероса посідає відповідальне місце, йдеться тут ще не про любов людини до людини, а про якесь космічно-містичне устремління — «вчення про Ероса є тільки внутрішня сторона вчення про світло і сонце»⁷. Подібно до цього і в Емпедокла Любов і Дружба дістають онтологічний смисл, позначаючи взаємозв'язок чотирьох основних стихій природи. Поняття любові, що відіграє велику роль у конфуціанстві (слово «джен» означало водночас і «любов», і «людина», а Конфуцій відповідав на питання про смисл цього поняття: «Це означає любити людину»⁸), мало ширший зміст, означаючи ставлення до всіх хороших речей. В цьому виявився вплив буддизму на конфуціанство, бо в «буддизмі об'єктом моральної свідомості є весь світ»⁹.

Новий і принципово важливий крок до осмислення спілкування зробило християнство. Його формування в межах античної культури було пов'язане з розвитком самосвідомості особи. Це чітко видно по руху від Старого завіту до Нового — історія Христа і його відносин з оточуючими — це розгорнутий художній аналіз морального змісту людського спілкування, в якому поведінка кожного персонажа — Христа і Понтія Пілата, Петра і Іуди — залежить від нього самого, від його вільного вибору, від його індивідуальних душевних якостей. Недаремно потім, у гуманістичній культурі Відродження, в культурі XVII і XVIII ст., євангельські сюжети надихалимуть великих живописців, які знаходили в «Тайній вечері» і «Знятті з хреста» не містичний смисл, а драматизм і поезію людського спілкування.

Водночас очевидно, що особистість героїв євангельської легенди сформована загальним містичним уявленням про її залежність від божества; це стосується і свідомості кожної релігійної людини. Необхідність осмислення відносин між людиною і богом була головною суперечністю християнської концепції світу і людини. З одного боку, саме християнство стверджувало право особи на самостійний, добровільний і відповідальний вибір своєї поведінки, а, отже, і перспектив свого «вічного»,

⁵ Казан М. С. Что же это такое — драма? // Театр, 1979. — № 6.

⁶ Кон И. С. Открытие Я. — М., 1978. — С. 161—163; Див. також: Кон И. С. Дружба: Этнопсихологический очерк. — М., 1980. — С. 32.

⁷ Лосев А. Ф. История античной эстетики: Высшая классика. — М., 1974. — С. 254—255.

⁸ The Concept of Man: A Study in Comparative Philosophy / Ed. by S. Radhakrishnan, P. T. Raju. — Lincoln (Nebraska), 1972. — P. 197—198.

⁹ Ibid. — P. 199.

потойбічного буття — в раю або в пеклі¹⁰. З другого боку, справжня і вища цінність визнавалась не за індивідуальним, а за «сборним», не за земним життям реальної людини, а за загробним «життям у царстві божім». Верховним принципом людської поведінки став принцип «полюби ближнього як самого себе» і ті біблійні заповіді, які його конкретизували, накладаючи табу на всі форми поведінки щодо ближнього, які протистояли сприйняттю його як істоти, до тебе подібної і тобою любимої. Однак зумовлене цим моральним кодексом людське спілкування виявилось не метою, а всього-на-всього засобом, що забезпечував людині можливість «спілкування з богом» — мислено-молитовного на землі і безпосереднього в «загробному житті». «Індивід між общиною і богом» — так виразно назвав І. С. Кон один із розділів своєї книги, виявивши в ньому «внутрішню конфліктну» ситуацію, в якій опинилася людина в середньовічній культурі¹¹.

Саме в цій суперечливості й полягала історична своєрідність осмислення спілкування в середньовічній європейській культурі, оскільки це осмислення розвивалося в руслі християнського віровчення¹². Тому в дальшому розвитку уявлень про людські відносини стало можливим парадоксально-суперечливе ставлення до спадщини християнської етики — визнання справедливості і неминущої цінності її вихідних положень при рішучому запереченні релігійно-містичної спрямованості даного типу моралі.

Початок процесу перегляду християнської етики був покладений Відродженням. Нове, демістифіковане розуміння людського спілкування ґрунтувалося тут на гуманістичній основі ренесансного світогляду і дістало різнобічне художнє втілення — в новелістичі Бокаччо, яка, мабуть, вперше в історії літератури зробила предметом художнього дослідження саме людське спілкування, нескінченну (сто новел «Декамерона») багатоманітність його конкретних форм; у ліриці Петрарки і в його «Ф'яметті», в якій ставата любов — тобто істинно людські і специфічно людські, як визначав їх К. Маркс¹³, відносини — була піднесена на новий шабель художнього осмислення порівняно зі середньовічною любовною поезією — на рівень загальності і, якщо так можна висловитися, субстанціональності; у драматургії Шекспіра, яка показала невідомі з часів античної трагедії грандіозні можливості театру, точніше, пріоритет цього різновиду мистецтва в образному моделюванні людського спілкування.

І все ж можливості культури Відродження (і культури наступного століття) були з погляду, який нас цікавить, досить обмежені. Реабілітація людини, надання справжньої цінності її земному, а не загробному буттю, протиставлення релігійному містицизму пантеїстичного і деїстичного поглядів на світ — все це виявлялося вписаним в таку концепцію буття, в таку структуру суспільної свідомості, які мали в центрі зовсім не відносини людини до людини, а відношення людини до природи, причому саме це відношення розумілося як пізнавальне. Звідси — основні філософські дискусії XVII ст., пов'язані з обговоренням оптимальних ґносеологічних процедур — емпірико-індуктивної, як вважали Бе-

¹⁰ Докладніше див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972.

¹¹ Кон И. С. Открытие Я.— С. 168—183; див. також глибоку характеристику різних аспектів даної проблеми в працях С. С. Аверинцева і Д. С. Лихачова.

¹² У світській аристократичній культурі феодального замку або в народній «сміховій» культурі середньовіччя людські відносини вилупаювалися по-своєму: згадаємо хоча б любовну лірику трубадурів і мінезінгерів або структуру карнавального спілкування; однак обидва ці відхилення від офіційної системи суспільної свідомості, що панувала в середні віки, були саме відхиленнями і не позначилися скільки-небудь істотно на загальному русі європейської культури. (Докладніше див.: Художественная культура в докапиталистических формациях.— Л., 1985; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса.— М., 1965).

¹³ Маркс К., Энгельс Ф. Творч.— Т. 42.— С. 107.

кон і Гассенді, або раціоналістично-дедуктивної, як доводили Декарт і його послідовники. З цього випливає характерна для ранньобуржуазної свідомості модель людини, в якій домінуюче місце займає Розум, а чуттєвість зводиться до безпосереднього контакту психіки з зовнішнім світом. Проблеми емоційного життя людини, її духовних почуттів, її зв'язку з іншими людьми, а не з матеріальним природним середовищем, якщо і виникають в цей час, то десь на периферії культури. Гоббсова формула «людина людині — вовк», яка зафіксувала нелюдськість людських відносин у буржуазному суспільстві, свого часу не привернула до себе належної уваги своєю викривальною силою і лише згодом стала широко відома.

Хоч який мудрий був англійський філософ, він не міг зробити позицією суспільної свідомості те, що ще не було детерміновано практикою соціальних відносин. І XVII і XVIII століття ще живуть вірою в природну доброту і розумність людини, у можливість створення суспільства, в якому панували б відносини «свободи, рівності і братерства» людей, тобто морально і естетично досконале людське спілкування.

Один із найяскравіших прикладів — роман «Робінзон Крузо». Недаремно поняття «робінзонада» К. Маркс використав для характеристики деяких істотних рис суспільної свідомості епохи. Типовість показаної тут письменником ситуації полягає не лише в тому, що з поведінки абстрактно взятого індивіда мало вирости сучасне йому суспільство, але і в тому, що на певному ступені розвитку сюжету Данієлю Дефо знадобився П'ятниця, і відносини між ним і Робінзоном стали моделлю людського спілкування, художнім завбаченням Фейербахового уявлення про «Я — Ти» як клітинку людського суспільства. При цьому істотно, що відносини героїв роману можна сміло назвати «спілкуванням» — при всій різниці в рівнях культури, інтелекту, духовного розвитку ці відносини будувалися на сприйнятті Робінзоном П'ятниці як в принципі рівної собі людини, як суб'єкта, а не як знаряддя виконання його наказів, не як тварини, не як раба.

Таке розуміння сутності людини і людських відносин завоювало дедалі ширше визнання в XVIII ст.¹⁴ Важливо підкреслити, що поява в епоху Просвітництва руссоїзму, сентименталізму, передромантичних течій, Sturm und Drang'a, етики Канта, Шіллерової теорії естетичного виховання — все це виражало переміщення «центра ваги» в структурі суспільної свідомості з природи на людину, з онтології і гносеології на антропологію і педагогіку, етику і естетику, і відповідно (в осягненні самої людини) — на ті психічні механізми, які управляють її відносинами з іншими людьми, а не з богом і не з природою.

Не спиняючись на викладі добре відомих учень Руссо і Канта, педагогічних і естетичних поглядів цієї епохи, звернемо увагу на поняття «симпатія», яке набуло поширення в англійській філософії, етиці і естетиці XVIII ст. Якщо для Е. Берка це був ще традиційно розглядуваний інстинкт, вкладений в людей богом, то вже Юм трактував симпатію як «поступово вироблювану звичку біосоціального колективізму», а А. Сміт шукав у «симпатії» додаткову щодо «егоїзму» характеристику мотивів людської поведінки у сфері її приватного, а не економічного, життя¹⁵. У цьому зв'язку хотілося б також відзначити одне, зовсім ще не вивчене у нас, але дуже цікаве в розглядуваному плані явище філософської думки даного часу — вчення голландського мислителя Ф. Гемстергойса, популярного наприкінці XVIII ст. і високо оціненого сучасниками — Гердером, Якобі, Лессінгом, Гете, Кантом та ін.¹⁶

¹⁴ Докладніше про це у зв'язку з аналізом закономірностей розвитку європейської естетичної думки і художньої культури див.: Лекции по истории эстетики. — Л., 1974. — Кн. 2. — С. 7—10, 86—93; Художественная культура в капиталистическом обществе. — Л., 1986.

¹⁵ Див. про це ст. І. С. Нарського в кн.: Хатчесон Ф., Юм Д., Смит А. Эстетика. — М., 1973. — С. 281, 294—295.

¹⁶ Grucker E. François Hemsterhuis. Sa vie et ses oeuvres. — Paris, 1866. — P. 9.

Узагальнюючи багато з того, що було в цьому напрямі зроблено його попередниками, починаючи з Платона і кінчаючи Хатчесоном, голландський вчений поставив у центрі своєї уваги ставлення людини не до природи, а до іншої людини, відношення Я до іншого Я. Це примусило його шукати в людині такий орган і такі здатності, які були б відповідальні за людське спілкування. У трактаті «Лист про людину і її відносини з іншими» (1772) він так сформулював свої висновки: «Щоб хоч якось успішно розглянути людину в суспільстві, треба почати з уважного вивчення того органа, який досі не має власного імені і який, як правило, називають серцем, почуттям, совістю... Подібно до того, як органи слуху або зору не могли б діяти, якщо б не було повітря і світла, так серце, совість виявляють себе в людині лише тоді, коли вона перебуває серед інших живих істот, інших волей (*velleités*), що діють в тому ж чи протилежному напрямку, що і її воля»¹⁷. «Цей орган, серце... відрізняється від інших наших органів головним чином тим, що він дає нам відчуття такої сторони світу, частиною якої є моя душа, мое Я; отже, для цього органа саме Я стає предметом споглядання...». Але це Я береться разом з іншим Я, які також наділені «діючими волями» і з якими мое Я спілкується з допомогою «комунікативних знаків»¹⁸. Тому тільки у спілкуванні з подібними до себе і виникає мораль, і лише у цій сфері діє «моральний орган» — серце¹⁹.

Звідси у цього «Фейербаха XVIII століття» виросло вчення про любов людини до людини, хоча і трактоване в морально-релігійному дусі. Однак популярність його ідей в колі найвідоміших європейських мислителів кінця XVIII — початку XIX ст. переконливо свідчила про те, що вже виникла потреба в осмисленні людського спілкування і його внутрішніх механізмів. Раз у раз знову відтиснювана на задній план під впливом позитивістських, сциєнтистсько-техніцистських концепцій, ця потреба виявилася все ж неусувною і дедалі залишалася найтриповіжнішою проблемою соціального життя і культури двох останніх століть.

Від усвідомлення проблеми — до побудови теорії спілкування. За всією гамою їх відношень, а з другого — категорію «я» зі всіма її початку XIX ст., вона може бути розцінена як цілісний етап історії теоретичної самосвідомості людини і осмислення її ставлення до інших людей. Це дістало вираження в появі і розробці категоріального апарата, що не мав такого методологічного значення у філософії минулих епох (маємо на увазі, з одного боку, категорії суб'єкта і об'єкта зі всією гамою їх відношень, а з другого — категорію «я» зі всіма її похідними).

Не бажаючи повторювати вже багаторазово зроблені істориками філософської думки описи даного кола ідей класиків німецької філософії²⁰, обмежимося резюмуванням їх ролі в історії ідеї взаємовідношення між суб'єктом і іншим суб'єктом (а не об'єктом), зв'язку Я і Ти, а не Я і не-Я.

Саме переміщення суб'єктно-об'єктних відношень у вихідну площину філософського аналізу говорило про те, що на зміну теологічному розумінню світу прийшло і міцно оволоділо філософією його гуманістичне осмислення, бо реальним денотатом категорії «суб'єкт» була людина в її активному, діяльному ставленні до об'єктивного світу.

¹⁷ Oeuvres philosophiques de M. P. Hemsterhuis. — Paris, 1773. — Vol. I. — P. 178—179.

¹⁸ Ibid. — P. 180—181.

¹⁹ Ibid. — P. 201.

²⁰ Див.: Лекторский В. А. Проблема субъекта и объекта в классической и современной буржуазной философии. — М., 1965; Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание. — М., 1930; Любутин К. Н. Проблема субъекта и объекта в немецкой классической и марксистско-ленинской философии. — Свердловск, 1973; Кон И. С. Открытие Я; див. також спеціальні дослідження концепцій Канта, Фіхте, Шеллінга, Шлейєрмахера, Шопенгауєра, Зольгера і Фейєрбаха.

В ідеалістичних ученнях класиків німецької філософії «суб'єкт» виявився не цілісною, реальною людиною, а лише людською свідомістю, а активність — тільки духовною, пізнавальною діяльністю. На відміну від філософів-матеріалістів, котрі, як писав К. Маркс, розглядали дійсність «тільки в формі об'єкта, або в формі споглядання», а не практично-діяльно, «не суб'єктивно», ідеалісти осмислювали «діяльну сторону» відношення суб'єкта до об'єкта, «але лише абстрактно», бо не знали «дійсної, чуттєвої діяльності» людини²¹. Тому міжсуб'єктні зв'язки могли трактуватися ними лише як духовне спілкування людей.

Конкретне розуміння суб'єкта хиталося в німецькій класичній філософії від інтерсуб'єктивної концепції «людини взагалі» (тобто абстрагованої людської свідомості, духовності як такої) до соліпсистського зведення суб'єкта до індивідуального Я. Це призводило до того, що в першому випадку проблема міжсуб'єктного зв'язку фактично взагалі знімалася, бо система суб'єктно-об'єктних відношень редукувалася до духовного — в кінцевому підсумку пізнавального — відношення суб'єкта до об'єкта (як, скажімо, у Гегеля). В другому випадку вона теж зникла, оскільки для фіхтевського абсолютного Я інше Я, по суті, виявлялося вже десуб'єктивованим, перетвореним на «він», ставало об'єктом поміж інших об'єктів; тому відношення «Я — Я» було неможливим, або можливим тільки «всередині» особи, як результат її роздвоєння.

У світогляді романтиків проблема спілкування поверталася й іншими своїми аспектами, виражаючи високо оцінювані ними особистісні начала в людині і душевні зв'язки однієї особи з іншою. Досить характерний у цьому розумінні вигук головного персонажа трактату Зольгера «Ервін»: «Немає більшого щастя, ніж з живим і душевним довір'ям поділитися зі своїми друзями усім тим, що поступово стає мені явним стосовно предметів, дорогих нашому серцю! Найпрекрасніша філософія, найбільш реальна і безпосередня, виникає у спілкуванні. Вона іде від серця до серця»²².

Однак класична німецька філософія бажала абсолютного, а не людського, і будувала онтологічні й гносеологічні системи, в яких дебатувалося питання про те, хто ж — Дух, Розум чи Воля — буде здатним здобути людству абсолютну істину. Парадоксальність становища полягала в тому, що, створивши необхідні категоріально-теоретичні передумови для дослідження людського спілкування, німецька ідеалістична філософія сама закрила собі дорогу до розв'язання цього завдання. Теорія спілкування в ній так і не була створена.

Здавалося, це завдання здатний був розв'язати Л. Фейербах, який перевів рух філософської думки на матеріалістичні рейки. І справді, саме він проголосив неправомірність абстрактного ідеалістичного тлумачення Я, протиставивши цьому принцип єдності Я і Ти. «Окрема людина, як щось відособлене, не містить людської сутності в собі... Людська сутність в наявності тільки в спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, що спирається лише на реальність відмінності Я і Ти»²³. «Людина для себе є людиною у звичайному розумінні; людина у спілкуванні з людиною, єдність Я і Ти є бог»²⁴.

Погодилося з Б. Ф. Поршневим, що «одна з найплідніших нових ідей, висунутих Л. Фейербахом на противагу німецькій класичній ідеалістичній філософії, полягала у вимозі відмовитися від попередньої категорії Я як суб'єкта пізнання і замінити її категорією Я і Ти... Філософський матеріалізм уявлявся Фейербаху можливим тільки під час оперування не одним суб'єктом на протилежність «об'єктові» (предмет-

²¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 1.

²² Зольгер К. В. Ф. Эрвин. Четыре диалога о прекрасном и об искусстве.— М., 1978.— С. 32.

²³ Фейербах Л. Избр. соч.— Т. 1.— С. 203.

²⁴ Там же.

ному світові) ...а обов'язково двома «суб'єктами», співвідношенням між ними... Важко було б переоцінити вплив цього геніального прозрівання Фейербаха на дальшу долю філософії»²⁵.

Водночас треба із всією певністю підкреслити, що ідея «єдності Я і Ти» ще не стала у Л. Фейербаха концепцією людського спілкування, бо йшлося у нього аж ніяк не про спілкування як певне виявлення людської активності, як практичну діяльність, а всього-на-всього про природну спільність людей. Не можна не зробити закид перекладачеві в тому, що він неправомірно використав у обох наведених цитатах поняття «спілкування», якого в оригіналі тексту Л. Фейербаха взагалі немає: в першому випадку філософ вжив слово *Gemeinschaft*, яке позначає «спільність», тобто якусь властивість, що об'єднує самих людей, а не їх дії; в другому випадку говориться просто *Mensch mit Mensch*, тобто «людина з людиною»²⁶. Доводиться зробити висновок, що поширене в нашій літературі уявлення, ніби саме Л. Фейербах першим вказав «на особливу роль спілкування в життєдіяльності людини», позбавлене підстав²⁷.

Принципову відмінність фейербахівської теорії «спільності Я і Ти» від Маркової теорії спілкування виявив сам Маркс. Фейербах, відзначав він, «незадоволений абстрактним мисленням... апелює до відчуттєвого споглядання», але саму цю людську чуттєвість він розглядає «не як практичну, людсько-чуттєву діяльність»; проте спілкування людей є саме діяльність і насамперед практична діяльність. Маркс прийшов до необхідності розрізнити «матеріальне спілкування» і «духовне спілкування», підкреслюючи первинність спілкування матеріально-практичного. Для Фейербаха зв'язок між людьми є, за іншим, дуже влучним визначенням Маркса, «внутрішня, німа спільність, що зв'язує безліч індивідів тільки природними узами», вона є якась природна даність, людська сутність, іманентна людині «тільки як «рід»²⁸. Для Маркса ж цей зв'язок не даний природою, а виробляється в реальному історичному процесі суспільної життєдіяльності, причому шоразу, в житті кожного індивіда, він відтворюється в онтогенезі, в його біографії, у ході його діяльнісного спілкування з іншими людьми. Маркс вважав своєрідним «подвигом» Фейербаха те, що одним із основних принципів своєї «історично матеріалістичної» теорії він зробив суспільне відношення людини до людини²⁹. Однак Фейербах не міг ще зрозуміти, що відношення це є практичним (складається в спільній діяльності людей), а не суто духовним відчуттям спільності Я і Ти. Ось чому ми не можемо погодитися з тими, хто виводить спілкування за межі діяльності, використовуючи формулу «діяльність і спілкування». Спілкування треба, безперечно, відрізнити від предметної діяльності, але протиставляти його діяльності як такій безпідставно, бо природа його діяль-

²⁵ Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история.— С. 78—79.

²⁶ Див.: Feuerbach L. Kleinere Schriften.— Berlin, 1970.— Bd. 2.— S. 339.

²⁷ Социальная психология: История. Теория. Эмпирические исследования / Под ред. Е. С. Кузьмина и В. Е. Семенова.— Л., 1979.— С. 150. З аналогічною ситуацією ми стикаємося і в перекладі «Критики чистого розуму». Вжиті там І. Кантом поняття *Gemeinschaft* перекладається як «спілкування» (пор.: *Kant I. Kritik der reinen Vernunft*.— Berlin, 1889.— S. 122, 129—230 с. а.; *Kant И. Соч.*— Т. 3.— С. 175, 177, 274—275 та ін.), що дало підстави В. М. Соковіну міркувати про розуміння спілкування великим німецьким філософом (див.: *Соковин В. М. Социализация, общение, педагогика // Вопросы педагогики и психологии общения* : Науч. тр. Вып. 1.— Фрунзе, 1975.— С. 7). Однак сам Кант пояснював, що поняття *Gemeinschaft* позначає «взаємодію між діючим і тим, що піддається дії», або просто «взаємодію». При цьому він зауважував, що в німецькій мові даний термін може мати і смисл *communio*, тобто спільність, і значення *commercio*, тобто «динамічне спілкування» (*Кант И. Соч.*— Т. 3.— С. 277); однак це не означає, що йдеться тут про людське спілкування як взаємодію суб'єктів. І. Кант має на увазі дійовий зв'язок, вплив одного об'єкта на інший, взаємний вплив субстанцій, які перебувають ззовні одна для одної, проте пов'язані одна з одною (там же.— С. 278).

²⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 2—3.

²⁹ Там же.— Т. 42.— С. 141.

нісна. Це особливо яскраво видно в практичній і практично-духовній формах спілкування, але це стосується повною мірою і його суто духовної форми і навіть «самоспілкування» (К. С. Станіславський) — розгорнутого у свідомості суб'єкта внутрішнього діалогу між різними його іпостасями, різними Я³⁰, бо діалог цей є саме форма діяльного життя людського духу.

Цікаво в цьому зв'язку, що вже Фейербах показав значення внутрішнього діалогу між Я і Ти як двома логічними суб'єктами: «Істинна діалектика,— твердив великий німецький філософ,— не є монолог одного мислителя з самим собою, це діалог між Я і Ти»³¹. В. С. Біблер оцінив цю думку як «найбільше (і дуже мало осмислене) достоїнство фейербахівської філософії»³². Одночасно він показав і її обмеженість. «Фейербах не побачив, що в мисленні «одинокого мислителя», в його діалозі з самим собою звертається і набуває власне логічного характеру соціальна сутність мислення»³³. Цей висновок можна було б розширити, бо ще до німецького філософа великі митці Нового часу — Корнель і Шекспір, Рембрандт і Веласкес — виявили здатність своїх героїв проводити «діалог з самим собою», який виходив за межі логічних і вербально виражених операцій мислення. Це були діалоги думки і почуття, обов'язку і пристрасті, рішучості і сумнівів, свідомого і не-свідомого, діалоги різних «окремих суб'єктів» у складному, внутрішньо суперечливому духовному світі особи. Художнє моделювання цієї діалогічності в XIX ст. виразилося в реалізації метафори «роздвоєння особи» в образах двійників. Ця тема, починаючи з творів Гофмана і Гоголя, розвивалася як важлива проблема художнього пізнання людини.

Повертаючись до фейербахівського розуміння діалогічності мислення, відзначимо, що на відміну від романтичного протиставлення різних іпостасей особи, воно проєціювало на індивідуальну свідомість принцип любові людини до людини як сили, яка забезпечувала зв'язок між Я і Ти³⁴. Така абсолютизація любові мала, безперечно, ідеалістичний, абстрактно-гуманістичний смисл, а в певних соціально-історичних обставинах виявлялася реакційною за своїм практично-політичним значенням, про що основоположники марксизму говорили неодноразово зі всією певністю: «...Любов завжди і скрізь є у Фейербаха чудотворцем, який повинен виручати з усіх труднощів практичного життя,— і це в суспільстві, поділеному на класи з діаметрально протилежними інтересами!». В цьому суспільстві любов, «яка повинна б усе об'єднувати», насправді, іронізує Ф. Енгельс, «виявляється у війнах, сварках, тяжбах, хатніх чварах, шлюбних розлуках і в максимальній експлуатації одних одними»³⁵; до того ж всі основані на взаємній схильності відносини людей — ставеву любов, дружбу, співчуття, самопожертвування та ін. Фейербах бере не «просто в тому значенні, яке вони мають самі по собі», а в релігійному осмисленні і освяченні. «Головне для нього не в тому, що такі чисто людські відносини існують, а в тому, щоб їх розглядали як нову, істинну релігію. Він згоджується визнати їх повноцінними тільки тоді, коли до них буде прикладена печать релігії»³⁶.

Так само розцінював В. І. Ленін мрії Л. Толстого про основане на любові людини до людини непротивлення злу як спосіб розв'язання

³⁰ Див. про це докладніше: *Біблер В. С. Мышление как творчество.*— Л., 1975; *Буш Г. Диалогика и творчество.*— Рига, 1985; *Каган М. С. Внутренний диалог как закономерность художественно-творческого процесса // Сов. искусствознание.*— М., 1985.— Вып. 19.

³¹ *Фейербах Л. Избр. филос. произведения.*— Т. 1.— С. 203.

³² *Біблер В. С. Мышление как творчество.*— С. 63—64.

³³ Там же.— С. 69.

³⁴ Див.: *Василев К. Любовь.*— М., 1982.

³⁵ *Маркс К., Энгельс Ф. Твори.*— Т. 21.— С. 285.

³⁶ Там же.— С. 280.

всіх соціальних конфліктів, підкреслюючи, зокрема, зв'язок цієї концепції з ідеями Фейербаха³⁷. Але водночас основоположники марксизму ніколи не засуджували сам принцип любові людини до людини як сили, що зближує, об'єднує людей; адже щоб гуманізм не був умоглядним, абстрактним, він повинен мати у своїй основі любов до людини. Не можна тому не погодитися з Л. Л. Челідзе, що «дослідження Л. Фейербахом значення людської любові є... однією з найвидатніших праць в історії культури». Через те, що він «бачив у ній єдиний шлях до комуністичного будівництва, аж ніяк не треба забувати його «філософію любові», тим більше в наш час, після перемоги соціалістичної революції³⁸.

Отже, в ученні Л. Фейербаха, що увінчує розвиток домарксистської класичної філософії, як і в ученні Л. Толстого, відобразилися реальні суперечності становища людини в класово-антагоністичному суспільстві, яке породжує усвідомлення необхідності любові людини до людини, мрію про вселюдську єдність, тобто ставить перед філософією проблему спілкування, але не дозволяє знайти її наукове розв'язання, лишаючи її витлумачення в традиційних рамках релігійної моралі, в межах того чи іншого різновиду утопічного соціалізму, ідеалістичних конструкцій абстрактного гуманізму.

Так само закономірно для культурної ситуації, що склалася в Європі наприкінці XIX — на початку XX ст., що проблема спілкування починає розроблятися на конкретно-науковій основі, яку ми назвали б сьогодні етологічною. Це було пов'язане з загальним зростанням авторитету наукового знання і з впливом позитивістських устремлінь до редукції соціального і духовного до біофізіологічних їх праформ. В 70—90-ті роки у Франції, Німеччині, Англії публікується ряд досліджень зоологів, починаючи з відомої книги А. Еспінаса «Суспільства тварин», в якій наводилися нові дані про відносини між тваринами, основані не на боротьбі за існування, а на взаємній підтримці, взаємодопомозі. П. О. Кропоткін згадує лекцію декана Санкт-Петербурзького університету, професора К. Ф. Кесслера, прочитану на з'їзді російських природознавців в 1880 р. і названу «Про закон Взаємодопомоги». В цій лекції автор, розвиваючи ідеї Дарвіна, доводив, що, «окрім закону «Взаємної Боротьби», в природі існує ще закон «Взаємної Допомоги», який для успішності боротьби за життя, особливо для прогресивної еволюції видів, відіграє важливішу роль, ніж закон «Взаємної Боротьби»³⁹. Запалившись цією ідеєю, сам П. О. Кропоткін розпочав дослідження, яке завершилося публікацією на початку XX ст. (спочатку в Англії, а потім, в авторизованому перекладі, в Росії) книги «Взаємна Допомога як фактор еволюції» — праці, досить високо оціненої сучасними вченими⁴⁰.

У цій книзі автор показував, узагальнюючи різний матеріал, що взаємодопомога тварин ґрунтується не на любові або симпатії, як гадали багато хто з його попередників, а на психічній установці, названій ним «товариськістю», яку людина успадкувала від тварин, бо без неї немислиме колективне існування живих істот. Навівши ряд прикладів поведінки тварин, П. О. Кропоткін резюмує: «В усіх цих випадках головну роль відіграє почуття, незрівнянно ширше, ніж любов або власне симпатія; тут виступає інстинкт товариськості, який повільно розвивався серед тварин і людей протягом надзвичайно тривалого періоду еволюції, з найраніших її стадій, і який навчив однаковою мірою тварин

³⁷ Див.: *Ленін В. І.* Повне зібр. творів.— Т. 20.— С. 17—21, 36, 94—98.

³⁸ *Челідзе Л. Л.* История и культура // Культура в свете философии.— Тбилиси, 1979.— С. 275.

³⁹ *Кропоткин П. А.* Взаимная Помощь как фактор эволюции.— Спб., 1907.— С. 4.

⁴⁰ Наприклад, Н. А. Тіх твердить, що головні висновки П. О. Кропоткіна «нові і для теперішнього часу», хоча їх докази «не завжди вдалі, в них є елементи антропоморфізму» (*Тих Н. А.* Предыстория общества.— Л., 1970.— С. 31).

і людей усвідомлювати ту силу, якої вони набувають, практикуючи взаємну допомогу і підтримку... Любов, симпатія і самопожертва, звичайно, відіграють величезну роль у прогресивному розвитку наших моральних почуттів. Але суспільство, в людстві, ґрунтується зовсім не на любові та навіть не на симпатії. Воно ґрунтується на усвідомленні — хоча б інстинктивному — людської солідарності, взаємної залежності людей»⁴¹.

На відміну від філософів, які розглядали проблему людського спілкування до і після П. О. Кропоткіна, останній не обмежувався загальною постановкою питання, а розгорнув проблему історично, описав реальні форми здійснення «закону Взаємної Допомоги» і психологічний «стимул товариськості» у тварин, що лежав у її основі, а потім розвивався у дикунів і варварів, у жителів середньовічних міст і, нарешті, в різних сферах сучасного йому суспільства.

Зрозуміло, коли П. О. Кропоткін протиставляв принцип Взаємної Допомоги принципів Взаємної Боротьби (в тому числі, й боротьби класів) як єдиний фактор прогресу, він демонстрував нерозуміння глибинних діалектичних законів суспільно-історичного розвитку. І все ж його внесок у розробку теорії людського спілкування був дуже значний, і зроблене ним відкриття ще має бути осмислене з позицій історичного матеріалізму.

(Закінчення в наступному номері)

⁴¹ Кропоткин П. А. Взаимная Помощь как фактор эволюции.— С. 6—7.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП СОЦІАЛІЗМУ: СУПЕРЕЧНОСТІ І ПРОБЛЕМИ

24 квітня 1987 р. на кафедрі філософії Донецького держуніверситету відбувся теоретичний семінар. В його роботі взяли участь представники кафедр філософії і політекономії Донецького університету, а також політехнічного, медичного, торгового та інших вузів Донецька і області.

На семінарі заслухані доповіді канд. філос. наук В. В. Вербовського і д-ра економ. наук, проф. Є. І. Крихтіна. В. В. Вербовський, розкриваючи актуальність філософсько-методологічного дослідження основного принципу соціалізму, відзначив недостатній теоретичний рівень його розробленості. На його думку, основний принцип соціалізму — це передусім економічний принцип найвищої продуктивності

праці, що означає оптимальний розподіл працівників за родами діяльності і оптимальне стимулювання праці. Даний принцип є первинним щодо суспільної власності на засоби виробництва, оскільки виключає приватну власність, експлуатацію людини людиною. Доповідач сплився на теоретичних труднощах осмислення практичної реалізації основного принципу соціалізму в умовах перебудови.

Протилежну точку зору обстоював Є. І. Крихтін. На його думку, основний принцип соціалізму є вторинним щодо суспільної власності на засоби виробництва. Принцип «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею» реалізується як у сфері виробництва, так і в сфері розподілу.

(Закінчення на с. 60)

М. С. Бургін, В. І. Кузнецов

НАУКОВА ТЕОРІЯ І ЇЇ ПІДСИСТЕМИ

БУРГІН Марк Семенович — кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник НДІ педагогіки АН УРСР. Галузі наукових інтересів — математика, інформатика, логіка і методологія науки. Брав участь у написанні колективних праць «Неклассические логики» (М., 1985) і «Доказательство и понимание» (К., 1986); його статті з логіко-математичної проблематики друкувалися в таких виданнях, як «Успехи математических наук» і «Доклады АН СССР». У нашому журналі виступає вперше.

КУЗНЕЦОВ Володимир Іванович — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Працює у галузі філософських і методологічних проблем сучасної науки. Автор книг «Философский анализ оснований физики элементарных частиц» (К., 1977), «Мировоззренческие категории в современной науке» (К., 1983, у спів-авторстві), «Проблема универсалий в физическом познании» (К., 1987), а також багатьох статей, які публікувалися у наукових збірках та журналах, зокрема в нашому.

Вищим формоутворенням науки з моменту її виділення як особливої сфери спочатку духовного, а потім і практичного відношення до світу були і лишаються наукові теорії. Саме вони відіграли вирішальну роль у ході відокремлення науки від натурфілософії і в перетворенні її в достовірне, доступне досвідній перевірці знання про об'єктивну реальність, а в подальшому — і в безпосередню продуктивну силу. Починаючи з Нового часу всі значні успіхи в пізнанні і перетворенні природи невіддільні від виникнення, розвитку і практичного застосування наукових теорій.

Неухильно зростає також значення наукових теорій у сфері пізнання і перетворення соціальної дійсності. Досить згадати роль теорії додаткової вартості К. Маркса в обґрунтуванні історично минушого характеру капіталістичного способу виробництва і доведенні всесвітньо-історичної місії пролетаріату як творця нового, соціалістичного ладу або ж роль ленінської теорії соціалістичної революції у визначенні конкретних шляхів переходу політичної влади в руки робітничого класу Росії. А передумовою розв'язання завдань перебудови є «дальший творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії на основі вивчення і узагальнення нових явищ у житті радянського суспільства, врахування досвіду інших країн соціалістичної співдружності, світового комуністичного, робітничого, національно-визвольного і демократичного рухів, аналізу досягнень природничих, технічних і суспільних наук»¹.

Сучасній цивілізації не відома «технологія» одержання і практичної реалізації знань про дійсність, яка б не використовувала теорій

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : Нова ред. // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 194.

і водночас була б ефективною. Теорії включені необхідним і істотним чином в усі сторони пізнавальної діяльності в будь-якій сфері суспільних, технічних і природничих наук: у способи систематизації і класифікації, пояснення і опису, передбачення і прогнозування, управління і перетворення досліджуваних явищ; в процеси постановки, оцінювання і розв'язання пізнавальних і практичних завдань; у планування, проведення і використання результатів експериментів; у висунення, підтвердження і спростування гіпотез; у формування уявлень про реальність на рівні світогляду і картини світу; в забезпечення умов здобування нового знання; у впровадження досягнень науки у виробництво; у прискорення науково-технічного прогресу та ін.

Теорія, образно кажучи, є субстанцією сучасної науки, багатоманітне розгортання і практичне заломлення якої збігається в кінцевому підсумку з самою наукою. «Наука існує у формі наукових теорій, і розвиток науки є процес зміни теорій, де кожна із наступних не просто відкидає стару, а вказує істинне в ній і місце цього істинного в загальній системі знання даної науки»².

Тому формування адекватних поглядів на науку значною мірою визначається уявленнями про те, чим є наукові теорії, яка їх будова, як вони використовуються в науці, техніці, виробництві, соціальній сфері, як на основі теорій можливе здобування і практичне використання нового знання. Вироблення таких уявлень про природу і функції наукових теорій є одним з головних завдань методології наукового пізнання. Поряд з розширенням спектра змістових (філософсько-світоглядних, соціокультурних, психологічних, історико-наукових та ін.) досліджень ефективним способом дальшого поглиблення розуміння сутності наукових теорій виявляється побудова їх точних математичних моделей (реконструкцій).

Реконструкції наукових теорій мають задовольняти ряду умов. Насамперед через виняткову складність реальних наукових теорій у їх моделюванні необхідне розумне поєднання вимог точності й простоти. Інакше кажучи, життєздатна реконструкція повинна правильно відобразити найважливіші (але не обов'язково всі) аспекти теорії і одночасно бути в певному розумінні простішим, ніж сама теорія об'єктом дослідження.

З такої точки зору, побудова конкретної реконструкції теорії є початковим, а не кінцевим етапом методологічного аналізу, внаслідок якого має бути одержана така нова і нетривіальна інформація про теорію, якої не було під час побудови реконструкції і яка не є самоочевидною, не лежить на поверхні. Ця інформація повинна допускати зіставлення з сукупністю відомих даних про особливості, функціонування й історію розвитку наукової теорії і виявляти в них нові факти, зв'язки і закономірності. Крім того, концептуальне дослідження реконструкції має стимулювати пошук і виявлення невідомих раніше, релевантних знань про теорію, а також давати їм опис і пояснення.

Окреслений вище (в найзагальнішому плані) методологічний підхід є спеціалізацією методу моделювання стосовно такого об'єкта, як наукова теорія. Однак він ще не дістав (принаймні в явному вигляді) достатнього поширення в методології науки. Відзначимо деякі обставини, що стають на заваді його впровадження. Причому йдеться не про те, що методологія досі не досліджувала особливості моделювання в науковому пізнанні, а про те, що воно далеко не завжди усвідомлюється як один із власне методологічних методів, ефективний і щодо вивчення наукового пізнання і його вищої форми — наукової теорії. Для того щоб підкреслити специфіку моделювання в методології порівняно з моделю-

² Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля.— Киев, 1964.— С. 130.

ванням в інших наукових галузях, називатимемо результати моделювання в методології *реконструкціями* (наукових теорій, їх різних компонентів, історії розвитку теорій та ін.), а в конкретно-науковому пізнанні реальності — *моделлями* об'єктів з предметної області даної системи знання.

Часто методологи виходять із передпосилки про безпосередню даність як чогось уже відомого системи наукового знання, яке включає наукові теорії (якщо не всієї науки загалом). В результаті вважається зайвою хоч би яка побудова і дослідження розгорнутих реконструкцій формоутворень науки. При цьому не враховується ряд нетривіальних моментів методологічної свідомості, зумовлених різницею в позиціях представників конкретно-наукового пізнання і методологів, які вивчають умови, методи і засоби пізнавальної діяльності в окремих конкретних науках.

У першому випадку теорія виступає як неодмінна умова когнітивної діяльності представників окремих наук. Тому одне з найважливіших завдань і цілей цієї діяльності полягає у створенні, розвитку або застосуванні теорії, а не в міркуванні про те, чому, наприклад, застосовна дана теорія, як вона працює, як вона побудована та ін. Водночас для методологів наукова теорія як об'єкт їх пізнавальної діяльності є тим самим, чим для представників окремих наук виступають атоми, гени, товарні відносини, зірки і т. ін. Вивчати наукові теорії методолог може, лише ставши щодо них на позицію, яка притаманна природознавцю або суспільствознавцю стосовно їхніх об'єктів пізнання. Інакше кажучи, методолог має виходити з визнання об'єктивного характеру наукових теорій як предметів свого дослідження і враховувати те, що вони дані йому опосередковано. Це, однак, не означає, що та сама особа не може бути одночасно і методологом і представником конкретної науки. В історії науки є чимало яскравих прикладів такого суміщення. Такими ученими були, зокрема, Р. Декарт (математик і фізик), А. Ейнштейн (фізик), Н. Бор (фізик), А. Тарський (математик) та ін.

Прийняття допущення про безпосередню даність наукових теорій методологічній свідомості виносить їх як об'єкт дослідження за межі власне наукових методів і засобів пізнання. Якщо ж методолог має намір слідувати науковим канонам у вивченні свого специфічного об'єкта, то у нього немає іншого шляху, крім використання, розуміється в особливому заломленні, великого арсеналу засобів і прийомів дослідження, вироблених сучасною наукою, в тому числі й теорією. При цьому він змушений дивитись на теорію як на зовнішню йому реальність. В тому й полягає своєрідна подвійність позиції методолога, який може дослідити пізнання, лише вдаючись при цьому до застосування методів і засобів самого пізнання.

Зі сказаного аж ніяк не випливає, що при аналізі пізнання методолог змушений обмежуватися лише прийомами і методами окремих наук. Насправді він з необхідністю має спиратися на філософські, історико-культурні, історико-наукові та інші передпосилки. Об'єкт методологічного дослідження включає, з одного боку, і самих суб'єктів конкретно-наукового пізнання, тобто окремих осіб, які мають не тільки загальні, а й індивідуальні риси, сформувалися за певних соціальних умов і спрямовані на розв'язання актуальних пізнавальних і практичних завдань. З другого боку, він включає не тільки кінцеві результати когнітивної діяльності, подані у вигляді застиглих істин, а також і шляхи й форми досягнення цих істин. Унаслідок цього методолог має враховувати не лише власне когнітивні виміри наукового пізнання, а й філософсько-світоглядні, соціокультурні, соціально- й індивідуально-психологічні, комунікативні та інші обставини. Однак, хоча поза цими вимірами наукове пізнання неможливе, щодо його сутності вони перебивають у підпорядкованому становищі. Суть же пізнання полягає в

одержанні істинного знання про розглядуваний об'єкт. Причому це знання має бути доступне перевірці й існувати у формі, яка зробила б можливим практичне використання і перетворення пізнаваного об'єкта, його властивостей і закономірностей згідно з людськими цілями і потребами.

Більше того, тією мірою, якою методологічне знання є науковим, воно має задовольняти виробленим у методології вимогам до наукового знання. Так, відповідаючи вимогам об'єктивності, істинності, перевірюваності, воно водночас має бути і практичним, зокрема, бути основою для цілеспрямованого і оптимального управління наукою як суспільною діяльністю.

Управління розвитком будь-якого складного об'єкта ефективне, якщо є точне знання про його природу, і практичні дії (організаційні, інформаційні, кадрові та ін.) ґрунтуються на такому знанні. За відсутності знання про об'єктивні закономірності і властивості керованого об'єкта управління ним змушене виходити з інтуїції, історичних прецедентів або знання про недоліки відомих методів впливу на об'єкт. При зростанні складності керованого об'єкта така поведінка стає мало-ефективною і призводить до небажаних наслідків, оскільки має по суті емпіричний характер і багато в чому залежить від сторонніх обставин, а не від реальних властивостей керованого об'єкта. Стосовно науки, розглядуваної як комплекс теорій, управління потребує виявлення найрізноманітніших статичних і динамічних структур теорій і визначення об'єктивних закономірностей, яким підпорядковуються ці структури у своєму функціонуванні і розвитку.

Філософсько-методологічною основою такого аналізу є діалектико-матеріалістична ідея природно-історичного характеру пізнавальної і практичної діяльності в рамках соціуму. Хоча наука розвивається внаслідок діяльності суспільного і індивідуального суб'єктів пізнання, але так само, як і розвиток суспільства, її розвиток є природно-історичним процесом з притаманними йому об'єктивними властивостями і закономірностями, які можуть і мають бути вивчені в «чистому вигляді» для того, щоб відокремити істотне від випадкового, важливе від гаданого. Врахування специфіки методологічної свідомості і ролі наукових теорій в сучасній науці робить зрозумілішим власне методологічне значення адекватної і точної реконструкції наукових теорій. Річ у тім, що від цього вирішальною мірою залежать можливості виділення реальних структур наукових теорій, знаходження їх спільних і специфічних властивостей і закономірностей, зіставлення останніх з реаліями функціонування теорій в сучасному науковому пізнанні, а також в історії науки.

Як і в кожній моделі, в реконструкції наукової теорії можна вирізнити змістову і технічну сторони. Перша включає неформальні уявлення про всі ті формоутворення знання і пізнання, які має інтегрувати в собі будь-яка розвинута наукова теорія (математична, фізична, хімічна, біологічна, соціологічна та ін.). Друга охоплює використовувані при моделюванні засоби і методи, що мають не тільки дозволити формалізувати опис основних елементів теорії і зв'язків між ними, а й привести до одержання нового знання про них.

Оскільки наукова теорія включає до себе чимало елементів найрізноманітніших типів (поняття, терміни, мови, твердження, числення, моделі об'єктів, закони, принципи, інтерпретації, операції, процедури, завдання, проблеми, гіпотези, оцінки, евристики, ідеї та ін.), між якими існують різні зв'язки, то постає питання про принципи їх упорядкування. Виходячи з наявних в нашій літературі досліджень і враховуючи об'єктивну природу теорій, до таких принципів природно включити принципи цілісності, структурності, множинності описів та ієрархічності, взаємозалежності системи і середовища, які створюють ядро системного аналізу. При цьому під системою розуміється така «сукуп-

ність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним, яка створює певну цілісність, єдність»³.

Виділення систем, асоційованих з науковою теорією, окреслює можливість співвіднесення з ними різних концептуальних структур з метою їх моделювання і вивчення. До таких систем можуть входити практично будь-які елементи теорії. Так, теорія цілком успішно і обґрунтовано може розглядатися як система понять, як система тверджень, як система законів і принципів, як система моделей об'єктів певної предметної області, як система гіпотез та ін. Цілісність будь-якої з цих систем забезпечують специфічні для неї зв'язки: наприклад, відношення «бути більш загальним» і «бути більш абстрактним» для понять; відношення вивідності й незалежності для тверджень; відношення спеціалізації і адекватності для моделей; відношення «бути більш фундаментальним» для законів; відношення «бути більш обґрунтованим» для гіпотез та ін. Як змістовий, так і точний аналіз таких систем дозволяє просунутися в розумінні ролі і значення тих чи тих елементів теорії, дослідити різні пов'язані з ними структури. Зауважимо, що одні із систем, що входять до теорії, досліджуються переважно змістовими методами (теорія як система понять або як система законів), для інших систем додатково запропоновані строгі засоби аналізу (теорія як система тверджень — стандартний підхід — або як система моделей — структуралістський підхід). Спостерігається також прагнення розширити сферу точного аналізу елементів теорії за допомогою редукції не охоплених формальним аналізом елементів до тих елементів, для яких існують ефективні формалізовані засоби опису і вивчення. Так, наприклад, робляться спроби строгого аналізу законів шляхом їх уявлення як номологічних тверджень.

Моделювання теорії як системи або сукупності систем фіксує її системність лише на рівні однотипних елементів, абстрагуючись від зв'язків між елементами різних типів. Проте саме ці зв'язки інтегрують в єдине ціле системи, зіставляючи з рівнями теорії. Тому більш повне системне моделювання теорій має враховувати не тільки «горизонтальне» (щодо елементів одного рівня), а й «вертикальне» (щодо елементів різних рівнів) упорядкування елементів і частин теорії. «Вертикальне» упорядкування пов'язане з основними функціями теорії як цілого в науковому пізнанні. Маються на увазі такі функції: описативна, коли теорія постає як засіб вираження і організації наявного знання; модельна, коли теорія розкривається як засіб уявлення зовнішньої щодо неї реальності; операціональна, коли теорія виявляється особливим засобом організації когнітивної діяльності; проблемна, коли теорія виступає засобом розв'язання різних пізнавальних і практичних завдань. «Вертикальне» упорядкування дозволяє виділити в теорії складну ієрархічну структуру, з різними рівнями якої природно пов'язуються елементи теорії різних типів і утворювані ними системи.

Аналіз реальних наукових теорій та їх основних методологічних реконструкцій показує наявність у теоріях певних підсистем, що реалізують вказані функції теорії як концептуальної цілісності.

1. Логіко-лінгвістична підсистема забезпечує функціонування теорії як концептуально-описативного засобу лінгвістичного вираження і логічної організації знання.

2. Модельно-репрезентативна підсистема реалізує роль теорії як концептуального відображення об'єктів, явищ, процесів, їх властивостей і відношень між ними, — всього, що стосується предметної області.

3. Прагматико-процедурна підсистема розкриває діяльнісний характер наукової теорії — фактично всі елементи теорії існують у формі або когнітивних дій, або засобів, що забезпечують такі дії.

³ Садовський В. Н. Система // Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 610.

4. Проблемно-евристична підсистема забезпечує роль теорії як інструмента постановки і розв'язання пізнавальних і практичних завдань строгими і евристичними методами.

5. Підсистема зв'язків, включаючи зв'язки між першими чотирма підсистемами, відображає цілісність теорії, а також факт входження тих самих елементів у різні підсистеми.

Дослідження з єдиних позицій цих підсистем є одним із завдань структурно-номінальної реконструкції наукової теорії⁴. У ній здійснюється також синтез і дальший розвиток уявлень про наукову теорію, одержаних в інших методологічних підходах. Неодмінність такої різнобічної реконструкції тривалий час не була зрозуміла тому, що будь-яка з перелічених вище підсистем може за певних умов виступати як представник усієї теорії загалом. Це приводить до того, що ті чи інші аспекти теорії у багатьох випадках досить точно (але неповно) можуть виявлятися під час дослідження будь-якої з її підсистем.

Скажімо, відмінність між класичною і релятивістською теорією тяжіння може бути виявлена під час розгляду будь-якої із зіставлюваних з ними підсистем. Справді, ці теорії мають особливі лінгвістичні засоби вираження (зокрема, мови математичних теорій — в одному випадку евклідових, а в іншому — ріманових просторів), відображають різні сторони фізичної реальності (в одному випадку — макросвіт, в другому — мегасвіт), які репрезентовані в них специфічними моделями (класичне гравітаційне поле в евклідовому просторі в першому випадку і тензор кривизни в рімановому просторі в другому випадку); містять свої сукупності припустимих дій, операцій і перетворень (перетворення Галілея і перетворення Ейнштейна); розв'язують завдання, хоча і взаємопов'язаних, але не тотожних класів (опис статичного і еволюційного всесвіту) та ін.

Виділення і дослідження особливостей підсистем теорії дозволяє, окрім всього іншого, по-новому подивитись на деякі дискусійні питання про специфіку наукових теорій. Часто висловлювані точки зору пов'язані з ототожненням теорії загалом з будь-якими її окремими підсистемами. Так, найбільш повно і чітко «відповідність між структурою знання, сконцентрованого в теорії, і структурою того фрагмента матеріальної дійсності, який відображається в даній теорії»⁵, виражена в модельно-репрезентативній підсистемі, основним поняттям якої є поняття моделей цього фрагмента. Думка ж про неможливість побудувати знання, виходячи з структурних особливостей розглядуваного об'єкта⁶, неявно ґрунтується на ототожненні теорії з відповідною частиною її логіко-лінгвістичної підсистеми.

Усі розглянуті підсистеми перебувають на самому верхньому рівні ієрархії теорії і, в свою чергу, організовані за ієрархічним принципом⁷. Елементи і пов'язані з ними структури нижчих рівнів ієрархії використовуються для побудови елементів і відповідних їм структур вищих рівнів. Точніше опис типів ієрархії, їх рівнів і елементів, а також відношень між ними досягається за допомогою апарата і ідей такої математичної теорії, як теорія іменованих множин⁸. Оскільки завданням цієї статті є змістовний опис підсистем теорії, то обмежимося нефор-

⁴ Бургин М. С., Кузнецов В. И. Функциональные расширения научных теорий // Неклассические логики : (Тр. и-и. семинара по логике Ин-та философии АН СССР). — М., 1985. — С. 119—127; Бургин М. С., Кузнецов В. И. Системный анализ научной теории на основе концепции именованных множеств // Системные исслед., 1985. — М., 1985. — С. 136—160.

⁵ Кузнецов И. В. Соотношение структуры научной теории и структуры объекта // Избр. тр. по методол. физики. — М., 1975. — С. 85—88.

⁶ Йолон П. Ф. Система теоретического знания // Логика научного исследования. — М., 1965. — С. 81—112.

⁷ Саймон Г. Наука об искусственном. — М., 1972. — С. 105—110.

⁸ Бургин М. С. Именованные множества и представленные информации // VII Всесоюзная конф. по мат. логике. — Новосибирск, 1984. — С. 25.

мальним введенням поняття іменованої множини, показуючи далі в ряді випадків на природність його використання в аналізі теорій.

Іменована множина $Y = (X, \alpha, I)$ є трійка, де носій X і множина імен I є деякими множинами з фіксованих класів, а відношення іменування α є відображенням з X в I або відношенням між X і I з виділеного класу відповідностей. Поняття імені тлумачилося тут гранично широко, наприклад, як якась знакова структура, що є символом, позначенням, описом, визначенням, моделлю об'єкта матеріальної або ідеальної природи.

Так, у буденному житті структура іменованої множини легко виділяється у використанні різних імен для ідентифікації особи. В цьому разі елементи носія X позначають деяких реально існуючих людей. Як їх імена у розумінні теорії іменованих множин (елементів множини I) виступають не тільки власні імена, а і прізвища, і позначення таких характеристик особи, як дата і місце народження, національність та ін. У цьому значенні іменем буде і фотографія особи, а також номер і серія її паспорта або сам паспорт. Частина певних правил іменування встановлюється в законодавчому порядку (вимога відповідності дійсних місця і дати народження тим, які вказані в паспорті), частина обирається батьками згідно з сімейними традиціями, частина ж визначається досить випадково і залежить, наприклад, від часу і місця подання заяви на видачу паспорта (його номер).

Структура іменованої множини може бути виділена і в будь-якій науковій абстракції. Так, для поняття множини його імен, які входять до іменованої множини змісту цього поняття, створюють знакові форми вираження поняття. Носієм цієї іменованої множини виступають об'єкти, що підпадають під це поняття, а встановлення відношення іменування пов'язане з (практично перевіреним) підведенням під це поняття таких об'єктів, щодо яких поняття виявляється адекватною формою мислення. Поряд з іменованою множиною змісту з поняттям можуть бути зіставлені й інші іменовані множини, які розкривають його зміст, рольові й ситуаційні значення та ін. Подібне моделювання понять дозволяє дослідити їх зв'язки, а також розвиток понять.

Дамо змістовий опис структури і складу основних підсистем наукової теорії. Цей опис буде деталізованим для більш значних підсистем (логіко-лінгвістичної і модельно-репрезентивної), бо елементи, які входять до них, як правило, загальновідомі і не потребують докладного пояснення. Водночас будова інших підсистем буде дана «ескізно», бо вони потребують значно розгорнутішого опису.

На базисному (нижчому) рівні ієрархії логіко-лінгвістичної підсистеми перебувають поняття. Важливу роль при їх утворенні і введенні відіграють визначення, з допомогою яких установлюються зв'язки як між різними поняттями, так і між знаковими формами вираження окремих понять і тими об'єктами, які ці поняття репрезентують. Так, для поняття категорії, розглядуваної як форма мислення⁹, знаковою формою, що виражає це поняття, буде ім'я певної категорії («якість», «простір» та ін.), а об'єктами, які дане поняття репрезентують,— певні роди буття.

Знакові форми вираження наукових понять (термінів) слугують для побудови алфавітів (словників) мов наукової теорії. Звичайно, для будь-якого поняття існує кілька знакових форм його вираження, які не завжди синонімічні. Так, для багатьох наукових понять існують як символічні, так і знакові форми вираження. Алфавіти, складені з наукових термінів, слів природної мови і спеціальних символів утворюють другий рівень ієрархії логіко-лінгвістичної підсистеми.

⁹ Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля.— С. 102.

¹⁰ Смирнова Е. Д. Логическая семантика и философские основания логики.— М., 1986.— С. 20.

Третій її рівень становлять правила побудови виразів мов наукової теорії із елементів алфавітів. У явному вигляді ці правила формулюються тільки для достатньо розвинутих формалізованих теорій. Вирази мов використовуються для найрізноманітніших цілей, але з семіотичної точки зору всі вони виступають у ролі знакових конструкцій, з допомогою яких іменуються інші — як знакові, так і незнакові — об'єкти. Відзначимо, що «комбінації матеріальних об'єктів є знаками, оскільки учасники знакового спілкування зв'язують з ними нелінгвістичні об'єкти і ситуації»¹⁰, тобто тоді, коли в процесі спілкування між знаками і нелінгвістичними сутностями встановлюється відношення іменування (в розумінні теорії іменованих множин). Зокрема, вирази поряд з елементами алфавітів застосовуються для позначення об'єктів, які вивчає дана теорія (тут вирази виступають як назви об'єктів); для позначення властивостей об'єктів і відношень між ними; для позначення властивостей назв об'єктів і відношень між об'єктами і їх назвами; для іменування понять та ін.

Вирази, побудовані з символів окремого алфавіта, об'єднуються в систему, яка називається окремою мовою теорії. Як правило, в будь-якій реальній науковій теорії є не одна, а кілька мов, які створюють четвертий рівень ієрархії логіко-лінгвістичної підсистеми і можуть виділятися на основі різних принципів. По-перше, можна виходити з протиставлення теорії і тієї реальності, яку ця теорія описує. Згідно з цим принципом серед мов теорії вирізняють теоретичну і емпіричну мови¹¹. Наступний крок полягає у виділенні всередині теоретичної мови математичної мови, як більш абстрактної і формальної, а також специфічної мови даної наукової галузі, як більш конкретної і наближеної до реальності. Другий принцип класифікації оснований на внутрішній структурі теорії: мови виділяються відповідно до того, яку із підсистем верхнього рівня ієрархії вони переважно обслуговують. Це дає: асерторичні мови, засобами яких формулюються твердження теорії і які використовуються в логіко-лінгвістичній підсистемі; модельні мови, що слугують в основному для побудови моделей та інших компонентів модельно-репрезентативної підсистеми; процедурні й аксіологічні мови, з яких перші слугують для опису експериментальних і вимірювальних операцій і процедур, алгоритмів числень, відображень інтерпретацій та ін., а другі — для формулювання найрізноманітніших оцінок компонентів теорії; еротетичні мови, засобами яких формулюються питання, проблеми, задачі й завдання, що стосуються як теорії, так і її застосування, а також мови опису евристичної частини теорії (гіпотез, ідей, евристик та ін.).

Зв'язки між мовами встановлюються з допомогою різних інтерпретацій, а властивості виразів з цих мов визначаються різними оцінками. Найбільш відомою і вивченою є інтерпретація теоретичної мови в емпіричній¹², яка є окремим випадком інтерпретацій теоретичних мов у текстах, побудованих із виразів емпіричних мов. Найтиповіший приклад оцінки дає формальна семантика, що встановлює для пропозицій асерторичних мов їх істинність або хибність.

П'ятий рівень ієрархії логіко-лінгвістичної підсистеми утворюють правила перетворення одних мовних виразів в інші зі збереженням тих чи тих оцінок. Якщо як оцінку взяти істинність, то найвідомішими правилами будуть «модус поненс» і «модус толенс».

Шостий рівень ієрархії буде шляхом виділення аксіом (законів) даної наукової теорії, які є певними виразами її асерторичних мов. Прикладами можуть бути відомі аксіоми евклідової геометрії або закони ньютонівської механіки.

¹¹ Див.: Попович М. В. О философском анализе языка науки.— Киев, 1966; Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании.— М., 1978.

¹² Крымский С. Б. Интерпретация научных теорий // Логика науч. исследования.— М., 1965.— С. 113—143.

Наступний (сьомий) рівень утворений застосуванням правил виведення (спеціального різновиду правил перетворення) до аксіом теорії. В результаті, одержуються асерторичні числення, які в найбільш поширеному нині методологічному підході — стандартному¹³ — застосовуються як єдина реконструкція наукової теорії.

Рамки цієї праці не дозволяють продовжити і розвинути опис логіко-лінгвістичної підсистеми наукової теорії. Відзначимо тільки, що, з одного боку, самі числення і аксіоми, які входять до них, а також теореми і правила виведення мають ієрархічну будову (що приводить до подвійної ієрархії). З другого боку, з числень утворюються системи вищих рівнів, за допомогою чого описуються динамічні процеси, які відбуваються в науці¹⁴.

Ще одна підсистема верхнього рівня ієрархії наукової теорії — модельно-репрезентативна. Центральне місце в ній посідає поняття моделі (і відповідні конструкції)¹⁵ об'єктів з предметної області теорії. Однак перш ніж будувати такі моделі, конче потрібно на основі матеріально-практичної діяльності і її осмислення виділити модельовані об'єкти. Це, як показує історія науки, не є одномоментним актом, здійснюваним на чуттєвому рівні пізнання. В будь-якому випадку необхідним компонентом процесу членування є присвоєння виділюваному об'єктові деякого імені: слова, виразу або тексту природної або штучної мови. Імена об'єктів і утворюють перший рівень ієрархії розглядуваної підсистеми.

Наступний рівень модельно-репрезентативної підсистеми містить імена вже не самих об'єктів, а імена їх деяких властивостей, а також різні конструкції, які репрезентують у теорії ці властивості й відношення (абстрактні властивості й відношення, функції та ін.).

Хоча наукове пізнання і прагне охопити всі сторони розглядуваної реальності, але на кожному етапі воно виражає тільки ті чи інші її істотні аспекти. Цьому відповідає вибір у певному розумінні базисних властивостей і відношень пізнаваних об'єктів, а також імен і абстрактних конструкцій, що репрезентують їх. Для тих самих об'єктів членування їх базисних властивостей може проводитися різними засобами, що залежить як від ступеня входження об'єктів у сферу матеріально-практичної діяльності, так і від рівня осягнення їх сутнісних характеристик. Так, на початку вивчення світу елементарних частинок їм приписувалася така властивість, як неподільність. Потім їм стали приписувати масу і заряд, з появою квантової теорії — спин, час напіврозпаду. Тепер — поряд з баріонним і лептонним зарядами — такі екзотичні навіть за мірками квантової механіки властивості, як «колір», «аромат», топологічний заряд та ін. Такі базисні для даної теорії імена і конструкції містить третій рівень модельно-репрезентативної підсистеми теорії. Так, для векторного варіанта класичної механіки цей рівень включає імена «матеріальна точка», «матеріальна система», функції маси, прискорення, положення, швидкості та ін., що репрезентують такі властивості макрооб'єктів, як маса, прискорення, положення та ін.

На четвертому рівні ієрархії даної підсистеми перебувають моделі об'єктів з предметної області теорії. При цьому в теорії через імена має бути вказаний клас модельованих об'єктів і деякий набір їх базисних властивостей і відношень. Тоді моделлю даного об'єкта називається якийсь інший (як правило, концептуальний) об'єкт, який співвідноситься з модельованим об'єктом і певні властивості якого заданим чином відображають обрані властивості першого об'єкта. Під час аналізу реальних наукових теорій модель може бути подана як іменована множина, носій якої має складну побудову і включає множину, утворену з імен розглядуваних об'єктів, імен їх властивостей і відношень

¹³ Див.: Научные теории: структура и развитие: Реферативный сб.— М., 1978.

¹⁴ Маслов С. Ю. Теория вывода и вопросы психологии творчества // Семантика и информатика.— 1979.— № 12.— С. 32—36.

¹⁵ Штофф В. А. Моделирование и философия.— М.; Л.— 1966.

між ними, а також з різних ідеальних об'єктів: чисел, значень істинності та ін. Відношення іменування тут складене з базисних для даної теорії функцій, що відображають базисні властивості і відношення розглядуваних об'єктів. Ці функції набирають значення в різних шкалах властивостей елементів, які входять до носія. Саме такі шкали і утворюють множину імен іменованої множини, зіставлюваної з моделлю.

Функції, використовувані в реальних наукових теоріях, можуть мати різний характер: вони можуть кількісно і якісно подавати об'єкти і їх властивості; значення цих функцій можуть визначатися з допомогою суто обчислювальних процедур або ж з допомогою процедур вимірювання; функції можуть описуватися з допомогою засобів даної теорії або інших теорій та ін. Відповідно можна говорити про різні типи функцій і моделей, в які входять ці функції. Скажімо, у більшості гуманітарних наук поширені змістові моделі, які включають тільки функції якісного відображення розглядуваної реальності. В математичній теорії, як правило, входять моделі, які містять лише обчислювані функції, а більшість емпіричних наук використовують моделі, в яких значення функцій є і обчислюваними, і вимірюваними (ця особливість функцій емпіричних наук забезпечує можливість зіставлення теорії і експерименту).

Серед усіх моделей, побудованих з допомогою концептуальних засобів даної теорії (і її можливих у цьому розумінні моделей), особливе місце посідають моделі, функції в яких задовольняють законам теорії. Такі моделі і утворюють п'ятий рівень ієрархії модельно-репрезентативної підсистеми теорії. При цьому з кожним законом можна співвіднести певну множину моделей, для яких він виявляється істинним. Якщо в логіко-лінгвістичній підсистемі закони теорії виражаються одним чи кількома реченнями на мовах теорії (так звані номологічними твердженнями), то в модельно-репрезентативній підсистемі вони подаються відповідними їм множинами моделей.

Введення ще одного рівня ієрархії даної підсистеми мотивується тим, що в розвинутих наукових теоріях поряд з поняттям закону використовується і поняття принципу як закону вищого рівня (наприклад, принципи інваріантності)¹⁶. Це приводить до появи множин і іменованих множин, елементами яких виступають множини моделей різного типу.

Отже, модельно-репрезентативна підсистема наукової теорії має складну і поки що маловивчену систематичним чином будову. Її складність не випадкова, а пов'язана з тим, що вона відображає в теорії не тільки об'єкти з її предметної області, їх властивості та відношення між ними, а й властивості властивостей, властивості сукупностей об'єктів і властивості конститuentів об'єктів, властивості взаємодії між об'єктами та їх конститuentами, співвідношення між властивостями, динамічні, статичні й статистичні закономірності систем об'єктів та ін.

Наступною підсистемою вищого рівня в науковій теорії є прагматико-процедурна підсистема, в якій природно виділяються дві частини. Перша з них — операціональна (процедурна) — складається з когнітивних методів, процедур, алгоритмів дій (іменування, дедукції, індукції, абдукції, побудови моделей, розв'язання задач та ін.) з різними елементами теорії (поняттями, твердженнями, умовиводами, моделями, задачами, гіпотезами та ін.). Друга — аксіологічна (оцінна) — містить оцінки на основі деяких норм й ідеалів стосовно перелічених вище дій та решти елементів теорії. Нині найбільш вивченою оцінкою (щодо змісту і формально) є істинність, яка застосовується до тверджень і їх перетворень і набирає, як правило, два значення: «істинна», «хиба». Проте оцінкою, застосовуваною до моделей, є адекватність, до задач —

¹⁶ Вигнер Е. Этюды о симметрии.— М., 1971.

складність, до їх розв'язань — оригінальність, до процедур — ефективність, до методів — евристичність і раціональність та ін. Поняття операції та оцінки утворюють вихідний рівень ієрархії прагматико-процедурної підсистеми. Її наступні рівні багато в чому аналогічні, хоча і не збігаються за властивістю та будовою з рівнями ієрархії логіко-лінгвістичної підсистеми.

Виділення проблемно-евристичної підсистеми теорії зумовлене тим, що в сучасній науці навіть постановка завдань і проблем, висування гіпотез і ідей, не кажучи вже про розв'язання перших і підтвердження других, неможливі поза науковою теорією. Тому реалістичні реконструкції теорій повинні включати ці компоненти знання і пізнання як внутрішні, а не зовнішні щодо теорій. Так само як у прагматико-процедурній, в проблемно-евристичній підсистемі є дві частини: проблемна і евристична. Основними елементами проблемної частини є задачі, питання і завдання, а нижній рівень її ієрархії утворюють поняття теорії та ряд понять метатеорії (наприклад, поняття задачі, об'єктної області задачі, розв'язання та ін.). На наступному рівні виникають терміни, специфічні для цієї частини, і допоміжні мовні засоби типу питальних слів «як», «що», «чому», «яким чином» та ін. Символьні подання цих елементів утворюють алфавіти мов опису і мов числення питань, задач і завдань. На верхньому рівні цієї підсистеми перебувають різні числення і алгебри задач, гіпотез, завдань, питань¹⁷. Аналогічну побудову має і евристична частина, до основних елементів якої належать гіпотези та ідеї, різновиди евристик, прийоми, методи, що ефективно працюють, але недостатньо обгрунтовані.

Адекватне уявлення про будову, елементи і функції наукових теорій принципово важливе у постановці і розв'язанні багатьох актуальних проблем сучасної логіки і методології науки, починаючи від побудови формальних реконструкцій теорій (і будь-яких їх елементів) і кінчаючи з'ясуванням каналів взаємодії науки, суспільства і культури. У цьому зв'язку відзначимо, що тут відкривається ряд можливостей використання запропонованого підходу до аналізу наукового знання і наукової діяльності.

По-перше, систематичне залучення у формі строгого інструмента аналізу теорії іменованих множин дозволяє будувати реалістичніші — і разом з тим точні і доступні «емпіричні» перевірки на матеріалі сучасної науки і її історії — реконструкції наукових теорій. При цьому виявляється, що такі достатньо розвинуті напрями строгої реконструкції теорій, як стандартний¹⁸, структуралістський¹⁹ і «проблемний»²⁰ підходи, характеризуються надмірною абсолютизацією однієї зі сторін реальної наукової теорії. Так, стандартний підхід обмежується описом лише деяких, хоча й важливих, елементів і структур логіко-лінгвістичної підсистеми; структуралістський — модельно-репрезентативною, «проблемний» — проблемно-евристичною підсистеми та ін. Більше того, навіть у рамках окремих підсистем ці підходи не беруть до уваги чимало важливих елементів. Стандартний підхід не займається строгим аналізом понять; структуралістський підхід не звертає уваги на наяв-

¹⁷ Див., наприклад: Колмогоров А. Н. К толкованию интуитионистской логики // Избр. труды : Математика и механика. — М., 1985. — С. 142—148; Беллал Н., Стил Т. Логика вопросов и ответов. — М., 1981; Гаек П., Гавранек Т. Автоматическое образование гипотез. — М., 1984; Еришов Ю. Л., Самохвалов К. Ф. О новом подходе к философским математикой // Структурный анализ символических последовательностей: Вычислительные системы. — Новосибирск, 1984. — Вып. 101. — С. 141—148.

¹⁸ The Structure of the Scientific Theories. — Urbana, 1974.

¹⁹ Sneed J. D. The Logical Structure of Mathematical Physics. — Dordrecht, 1971; Stegmüller W. The Structuralist View of Theories. — Berlin etc., 1979; Balzer W. Empirische Theorien : Modelle, Strukturen, Beispiele. — Wiesbaden, 1982; див. також: Кузнецов В. И., Садовский В. Н. Структуралістський підхід к анализу научного знания // Материалы к VII Международному конгрессу по логике, методологии и философии науки : Современные зарубежные исследования. — М., 1983. — С. 83—111.

²⁰ Поппер К. Логика и рост научного знания. — М., 1983.

ність у розвинутій теорії законів різних рівнів, а також більшої кількості типів моделей; «проблемний» підхід не встановлює відмінності між задачами, питаннями і завданнями, не пов'язує їх опис з особливими мовами теорії. Будь-який з перелічених підходів через абсолютизацію однієї із підсистем не «помічає» і не досліджує її зв'язку з іншими підсистемами.

По-друге, структурно-номінативний підхід може бути спрямований на конкретне вивчення окремих теорій. Методологічна значущість цього полягає в тому, що без точної і строгої реконструкції більшості сучасних наукових теорій не може відповісти на поставлені ними ж світоглядні і філософські питання. Прикладом є, зокрема, дискусії про специфіку квантової теорії, які точаться уже півстоліття.

По-третє, на основі цього підходу можливий більш повний і докладний розгляд підсистем наукової теорії. Це дозволяє досить строго експлікувати такі загальнометодологічні проблеми, як співвідношення теорії і експерименту, структура інтертеоретичних сітей, роль математики, яка специфічна для кожної із підсистем та ін. Наприклад, проблема співвідношення теорії і експерименту часто розв'язується за умови допущення, що логіко-лінгвістична підсистема є вичерпним уявленням усієї наукової теорії. Насправді ж під час аналізу цієї проблеми потрібно розглядати і модельно-репрезентативну підсистему (твердження теорії про об'єкти її предметної області мають вигляд тверджень теорії про моделі цих об'єктів), і прагматико-процедурну підсистему (оцінки здійснюваності і точності експериментальних вимірів, завдання операцій в алгоритмічній формі), і проблемно-евристичну підсистему (якщо теорія не розв'язує нові задачі, то для відповідних об'єктних областей взагалі немає сенсу ставити проблему співвідношення теорії і експерименту).

По-четверте, більш адекватна і повна реконструкція наукової теорії дозволяє перенести питання динаміки теорії до сфери аналізу її підсистем, які являють собою більш прості і точно визначені об'єкти вивчення. При цьому розвиток теорії може і має бути розглянутий як природно-історичний процес, детермінований водночас і природою пізнаного об'єкта, і практично зумовленою вимогою одержання про цей об'єкт істинного знання. Як такий цей процес має свої об'єктивні закономірності, виявлення яких є одним із найважливіших завдань методології науки.

По-п'яте, розгорнуте уявлення про наукову теорію дозволяє конкретизувати способи і механізми соціальної детермінації знання і його розвитку. Так, істотним компонентом логіко-лінгвістичних підсистем зрілих теорій є логічні числення (формальні дедуктивні системи). Історичною основою їх виникнення і конституювання була зумовлена соціально-економічними особливостями античного поліса (рабовласницька демократія з її інститутами типу народних зборів і публічного суду) потреба в такому викладі аргументів, який міг би переконати вільних громадян у необхідності певних рішень і дій²¹. Навпаки, в Стародавньому Єгипті, Шумері і Вавілоні на перший план висунулася потреба в розробці процедур рахування, виміру та ін., зумовлена масштабами державної і господарської діяльності (збір податків, розподіл земельних ділянок та ін.). Внаслідок цього в даних державах найвищого тоді розвитку дістали компоненти прагматико-процедурної підсистеми такої теоретичної дисципліни, як математика.

Яскравим прикладом впливу соціальних факторів на розвиток модельно-репрезентативної підсистеми є історія астрономії. У період виникнення науки Нового часу релігійна ідеологія закріплювала як істинну модель всесвіту геоцентричну систему світу і основані на ній системи

²¹ Див.: *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление: История развития человеческого интеллекта.— Киев, 1985.

знання. Водночас капіталістичне виробництво, яке тоді зароджувалося, потребувало побудови таких моделей реальності, на основі яких було б можливим практичне використання законів природи. Однією з таких моделей і виявилася геліоцентрична система Н. Коперника.

На цьому можна обірвати цей, мабуть, неповний перелік можливих застосувань запропонованого підходу до аналізу науки. Як бачимо, така об'ємна концептуальна модель дає досить ефективні засоби для методологічного й історико-наукового аналізу наукових теорій, їх розвитку і побудови.

* * *

Проводится системный анализ и методологическая реконструкция научных теорий. Разработаны концептуальная модель научных теорий и ее математическая реализация, опирающаяся на теорию именованных множеств. Это позволяет в любой научной теории выделить пять основных подсистем (логико-лингвистическую, модельно-репрезентативную, прагматико-процедурную, проблемно-эвристическую и подсистему связей), представляющих главные функции теории в познавательной и практической деятельности. Построенная модель включает другие известные модели научных теорий и является эффективным средством для методологического и историко-научного анализа, построения и развития теорий.

Л. В. Тенькова

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФОРМІЗМ ЯК ЯВИЩЕ АНТАГОНІСТИЧНИХ ФОРМАЦІЙ

ТЕНЬКОВА Людмила Володимирівна — асистент кафедри наукового комунізму гуманітарних факультетів Київського державного університету. Працює над проблемами соціального конформізму. Автор статей в журналах «Трибуна лектора», «Дніпро», в газеті «Прапор комунізму». В нашому журналі виступає вперше.

XXVII з'їзд поставив перед працівниками ідеологічного фронту важливе завдання: наступально, аргументовано розкривати антинародний характер імперіалізму, його експлуаторську сутність. Одним із багатьох дійових засобів марксистського розв'язання цього завдання є науковий аналіз такого важливого явища життя антагоністичного суспільства, як конформізм, який досить активно використовується експлуаторським класом для збереження і зміцнення свого економічного, соціального, політичного і духовного панування. У радянській філософській літературі проблема конформізму, його насадження і подолання мало досліджена. Досить сказати, що поки немає жодної монографії, яка розкривала б цю проблему.

Конформізм — багатогранне явище, вивчати його потрібно в різних аспектах. Особливо важливе значення має аналіз конформізму як однієї із форм вираження саме громадської (соціальної) позиції особи.

Така позиція виявляє соціальну орієнтацію індивіда, його ставлення до соціального середовища, установку, готовність, форму і спосіб здійснення ним соціально значущих цілей і завдань.

Соціальна позиція особи може бути активною або пасивною. Поняття конформізму фіксує саме пасивну позицію. Під впливом традицій, громадської думки, авторитету старших або лідера, соціальної групи, під прямим або побічним тиском інших людей особа може коригувати свою діяльність, так чи так спрямовувати її по руслу вимог цих людей, пристосовувати свої інтереси до інтересів інших, стає поступливою і навіть покійною, тобто посідає пасивну життєву позицію.

У психологічній науці таку форму вираження позиції індивіда, для якої характерні пасивність, некритичність, податливість щодо впливу на неї оточуючих, називають конформністю. Особа може пристосовувати свої вимоги до вимог оточуючих, поділяти з ними погляди, смаки, звички, виконувати ті ж, що й вони, норми, правила, настанови, засвоювати існуючі зразки, стандарти і стереотипи поведінки. Прийняття вимог соціального середовища здійснюється двома основними способами. В одних ситуаціях особа приймає вимоги суспільства або соціальної групи як свої власні, внутрішні вимоги і здійснює їх свідомо, добровільно. В цій ситуації виконання вимог відбувається без колізій, без ломки структури особи, структури її інтересів і її потреб. Таке свідоме ставлення індивіда до вимог соціального середовища створює сутність солідарності. Це — не конформне ставлення, а ставлення солідарності.

Конформність у власному розумінні слова виникає там і тоді, де і коли є розбіжність в думках індивіда і соціальної групи (великої або малої). Ступінь розбіжності може бути різний. Справа може доходити до конфлікту. Група з допомогою різних духовних, організаційних і інших засобів впливу здійснює натиск на свого члена. Останній змушений поступитися натиску групи, приймає її умови і вимоги, вносить корективи у свою поведінку і стає конформним щодо цієї групи. Залежно від ступеня відзначених вище розбіжностей, від індивідуальних якостей можуть відбуватися ті чи інші, глибокі або неглибокі, помітні або ж незначні зміни в структурі особи. Можуть змінюватися не лише початкові судження, думки людини і оцінки, які даються нею, а і її світогляд, переконання, структура потреб і інтересів, мотивів дій.

Таке розрізнення результатів впливу середовища на особу залежить від багатьох факторів — суспільних умов, характеру самих вимог, норм, які потрібно виконувати, інтенсивності дії таких соціальних факторів, як тиск групи, вплив традицій, громадської думки, кінець кінцем — від індивідуальних якостей самої людини.

Міра, ступінь конформності різних людей в неоднакових життєвих ситуаціях може бути різною. Особа стає конформною щодо одних рішень групи, в яку вона входить, і неконформною стосовно інших.

Конформність виконує досить важливі соціальні функції. Певною мірою і у відповідних рамках вона виступає неодмінною умовою і складовою частиною процесу соціалізації індивіда. Вона є також засобом підпорядкування дії людини вимогам соціальних норм і правил, засобом забезпечення нормального функціонування суспільства. Завдяки їй особа витрачає менше зусиль на адаптацію до навколишнього соціального середовища, швидше пристосовується до змінюваних умов суспільного життя, легше приймає запропоновані їй цінності, орієнтації, включається в хід соціального спілкування і, в кінцевому підсумку, — в систему суспільних відносин. Конформність допомагає розв'язувати складні життєві завдання — вибір рішення, зокрема рішення діяти таким, а не іншим чином. Вона виражає і внутрішнє прагнення індивіда духовно і організаційно влитися в соціальну групу, уподібнитися до інших, ідентифікувати себе з оточуючими, приєднатися до думки більшості, виконувати поради авторитетів, стати учасником групової дії і певною мірою «бути як усі».

Однак не треба перебільшувати силу впливу групи, традицій, громадської думки, авторитету на особу. Остання може чинити опір (іноді досить сильний) натиску на неї. Особа здатна зберігати достатній ступінь своєї автономності щодо навколишнього соціального середовища, свої переконання і думки, самостійність мислення, оцінок і поведінки. Така позиція особи в психологічній літературі називається неконформністю або понконформністю. Ступінь неконформності, як і конформності, може варіюватися в досить широких рамках.

Факт неприйняття індивідом нав'язуваних йому вимог, норм, приписів і стандартів поведінки свідчить про те, що конформність не є якоюсь обов'язковою, загальною, неминучою формою вираження і реалізації його життєвої позиції. Конформність може виступати певним моментом, етапом на шляху еволюції свідомості й поведінки особи. Та сама людина може виявляти конформність стосовно одних соціальних явищ і неконформність — щодо інших. Відзначимо, що в літературі, крім вузького, строгого розуміння конформності, існує і ширше її розуміння: як прийняття вимог незалежно від того, чи є розбіжності, суперечності в думках особи і групи. Для цілей нашого дослідження важливіший розгляд конформності у вузькому, строгому розумінні.

За даного підходу конформність являє собою таку психологічну характеристику життєвої позиції особи, яка виражає: 1) розбіжність думки особи з панівною думкою соціальної спільності або суспільства; 2) пасивне, некритичне прийняття особою нав'язуваних цією спільністю або суспільством вимог, які не відповідають даній особі.

Викладене вище дає можливість краще зрозуміти таке явище класово-антагоністичного суспільства, як конформізм. За зовні схожими рисами конформності і конформізму необхідно бачити досить істотну відмінність між ними. Правильно, на нашу думку, чинять ті дослідники, які «розводять» ці два поняття. «Конформізм» — це міждисциплінарне поняття, застосовне в науках, які вивчають економічний, соціальний, політичний і духовний розвиток суспільства. Можна погодитися з положеннями: «Морально-політичний конформізм не треба ототожнювати з конформністю (конформні реакції) як психологічним явищем»¹; «Від конформізму потрібно відрізняти конформність (конформні реакції), розглядавану соціальною психологією»².

У чому ж полягають специфічні відмінності конформізму? Щоб відповісти на це питання, корисно навести найтипівші визначення досліджуваного поняття. Конформізм — це «злагоджування суперечностей, одноманітність, уніфікованість, стандартність»³. Тут — характеристика якогось невиразного процесу, стану речей, коли людина, її реакція на вплив на неї навколишнього соціального середовища відсутні. Таке визначення, строго кажучи, не підходить ні до конформізму, ні до конформності. «Конформізм — установка на відповідність думкам і вимогам оточення, функціонування індивіда в організації як своєрідної людини-локатора»⁴. Тут уже відзначається взаємодія індивіда й оточення. Вдалий образ «людини-локатора». Але це визначення більше підходить не до соціально-політичного поняття «конформізм», а до психологічного поняття «конформність». «Конформізм — схильність до пасивної, пристосовницької поведінки в суспільстві»⁵. Позитивною стороною цього визначення є вказівка на пасивну, пристосовницьку поведінку. Однак конформізм — характеристика не лише поведінки, а й свідомості («конформістська свідомість», «конформістська орієнтація» та ін.). У визначенні можна замінити побічну вказівку на ставлення

¹ Философский словарь.— М., 1987.— С. 216.

² Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 276.

³ Новые слова и значения (Словарь-справочник).— М., 1971.— С. 232.

⁴ Новиков Н. В. Мираж «организованного общества».— М., 1974.— С. 146.

⁵ Коммунистическое воспитание. Словарь.— М., 1984.— С. 102.

особи до суспільства. Але таке визначення стосується також і конформності, а не тільки конформізму.

Більше наближається до соціально-політичної і етичної характеристики визначення конформізму, що міститься у «Філософському енциклопедичному словнику». Конформізм трактується тут як «морально-політичний термін, що означає пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку речей, панівних думок та ін. Конформізм означає відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне слідування будь-якому зразку, що має найбільшу силу тиску (думка більшості, авторитет, традиції та ін.). В сучасному буржуазному суспільстві конформізм щодо існуючого соціального ладу і панівних цінностей насаджується системою виховання та ідеологічного впливу; він є типовою рисою діяльності бюрократичних організацій»⁶. Аналогічне визначення міститься в деяких інших словниках, які вийшли в 80-х роках⁷. Відзначимо, що у «Філософській енциклопедії», філософських і політичних словниках, які випущені до 80-х років, термін «конформізм» відсутній.

Що стосується наведеного розгорнутого визначення, то треба сказати, що і воно недостатньо розводить конформність і конформізм. Наявний порядок речей, панівні думки, думка більшості, авторитет, традиції, які відзначаються в дефініції, є об'єктами не тільки соціально-політичного, а й психологічного аналізу. Наведене визначення не фіксує також належною мірою істотної характеристики конформізму — позиції особи саме за умов антагоністичного суспільства, коли вона приймає вимоги пануючого класу. Наведені й аналогічні до них інші визначення становлять основу для точнішої характеристики цього сильнопідючого фактора життя класово-антагоністичного суспільства.

У характеристику конформізму потрібно закласти поняття не схильності, як пропонують деякі автори, а громадської позиції. Опора на поняття громадської позиції дає можливість дослідити конформізм як відношення, орієнтацію, свідомість, поведінку (конформістське відношення, конформістська орієнтація, конформістська свідомість і поведінка). Визначення конформізму як явища класово-антагоністичного суспільства має вказувати на ставлення особи до соціальних норм, принципів, приписів, установлень, які висуває пануючий клас. Відзначені норми, принципи, приписи, настанови можна об'єднати поняттям «вимоги». В аналізі конформізму як явища антагоністичного суспільства доцільно вказати на те, що він примусово насаджується, нав'язується індивідові пануючим у цьому суспільстві класом.

Потрібно також використати наявні в науковій літературі вказівки на пасивність, пристосовництво, некритичність, непринциповість, податливість, покірність особи щодо нав'язуваних їй вимог. Громадська позиція, яку посідає особа, може мати різновиди, форми вираження і реалізації. Тому відзначимо і особливість цієї форми. Узагальнивши сказане, можна твердити, що конформізм — така форма вираження громадської позиції особи, для якої характерні пасивність, пристосовництво, покірність стосовно нав'язуваних вимог пануючого класу антагоністичного суспільства. Нам здається, що запропоноване визначення можливо використати під час дальшого з'ясування характеристики конформізму як соціально-класового явища.

Поняття конформізму часто зіставляють з поняттям нонконформізму. Ці терміни, які фіксують активну і пасивну життєву позиції, вживаються у різних науках поки що неоднозначно. Так, у психології нонконформізмом називається позиція особи, протилежна конформності. Який саме термін застосовувати для того чи іншого позначення психологічного явища — суверенне право окремої спеціальної науки, в цьому разі психології. Але оскільки терміни «конформізм» і «нонкон-

⁶ Філософский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 276.

⁷ Краткий политический словарь.— М., 1980.— С. 194; Філософський словарь.— М., 1986.— С. 216—217; Філософський словник.— К., 1986.— С. 308—309.

формізм» дедалі ширше застосовуються в суспільних науках, (наприклад, у філософії, соціології, науковому комунізмі, історії), то було б коректніше, якби ці терміни закріпити за поняттями, які відображають суспільні відносини, а не психологічні характеристики. Інакше кажучи, «конформність — нонконформність» краще за все вживати для позначення психологічних явищ; «конформізм — неконформізм» — для позначення ставлення особи до суспільної системи, її компонентів: суспільного ладу, соціальних інститутів, норм, правил.

Термін «нонконформізм» ще менше, ніж термін «конформізм», викристалізувався в суспільно-політичних дослідженнях. Нонконформізм не можна вважати справжнім антиподом конформізму. Тут є тільки зовнішня протилежність. Таким антиподом є активна громадська (соціальна) позиція особи.

Нонконформізм іноді розглядають у суспільно-політичній літературі як заперечення будь-яких, у тому числі загальнолюдських, соціальних норм, традицій. У всякому разі нонконформіст і неконформіст — не те саме. Ми вважаємо, що недоцільно в соціально-політичній аналізі називати нонконформістами тих, хто обстоює свої судження, думки, переконання, зберігає самостійність у виборі рішень, здійснює творчі дії, спрямовані на ломку соціальних, політичних і ідеологічних стереотипів і шаблонів, які віджили свій вік. У соціально-політичній літературі є твердження про те, що в сучасному буржуазному суспільстві нонконформізм дедалі частіше наповнюється класовим змістом, що він є формою (ми б додали — неадекватною, а іноді навіть спотвореною) протесту проти капіталістичної регламентації особи.

Поки іде «припасовування», «обламування» терміна, можна вважати, що нонконформізм — це соціально-політичне поняття, яке слугує для позначення: 1) антигромадської життєвої позиції індивіда, для якої характерне неприйняття всіх, у тому числі загальнолюдських, соціальних норм; 2) своєрідної, «спотвореної» форми протесту особи проти її економічного, соціального, політичного і духовного придушення. Встановлення чіткіших розмежувальних ліній між поняттями стане можливим лише на основі всебічного дослідження предмета.

Конформізм багатолікий. Він має різні форми свого виявлення, різні зв'язки з іншими соціальними, моральними якостями особи класово-антагоністичного суспільства. Для виявлення цієї багатоманітності необхідні наукові класифікації і типології конформізму. Такої класифікації поки що немає.

Відзначимо деякі різновиди конформізму. За основу поділу краще за все взяти різновиди суспільних відносин — економічні, соціальні, політичні, правові, моральні та ін. Правомірно тому виділяти: економічний, соціальний, політичний, правовий, управлінський, моральний, естетичний, релігійний, сімейно-побутовий та ін. конформізм.

На основі взаємодії тих чи інших різновидів конформізму можуть виникати інші його форми і модифікації. Так, відзначені три різновиди конформізму — політичний, правовий, управлінський — становлять одну із основ, на якій виникає бюрократичний конформізм. Підкреслимо — тільки одну із основ, бо бюрократичний конформізм виростає не лише з політичних, правових, управлінських відносин, а зі всієї конкретної сукупності суспільних відносин тієї чи іншої антагоністичної формації.

У класовому антагоністичному суспільстві функціонує бюрократична система державного управління. При такій системі державна влада зосереджується в руках бюрократії — організованої привілейованої групи осіб, професійно зайнятих управлінням.

Бюрократія стоїть на сторожі корінних інтересів пануючого класу або групи пануючих класів, слухняно виконує їх волю. Вона пригноблює народні маси в інтересах пануючих класів, являє собою певною

мірою відособлену соціально-політичну силу, яка підноситься над народом, відірвана від нього, чужа його інтересам.

Як певна система державного управління бюрократія виростає з ієрархічної природи капіталістичного управління. Вона панує в адміністративному апараті, системі посад, постів, виявляється в чиношануванні, фетишизації авторитету. Ієрархія оволоділа і таким духовним інструментом управління, як знання. «Бюрократія є коло, з якого ніхто не може вискочити. Її ієрархія є *ієрархія знання*. Верхи покладаються на нижчі кола в усьому, що стосується знання деталей; а нижчі кола довіряють верхам в усьому, що стосується розуміння загального, і, таким чином, вони взаємно вводять одні одних в оману»⁸.

У ієрархічно влаштованій державній системі немінучі формалізація і стандартизація багатьох управлінських процедур і дій. Така формалізація і стандартизація при незалежності службово-адміністративного апарата від народу, яким він управляє, спричинює перетворення форми в самоціль, тобто формалізм. Бюрократія, писав К. Маркс, змушена «видавати формальне за зміст, а зміст — за дещо формальне. Державні завдання перетворюються в канцелярські завдання, або канцелярські завдання — в державні»⁹. Формалізм у діях адміністративно-бюрократичного апарата, в проведенні юридичних законів і приписів виявляється в казенщині, волокіті, бездушності. Формалізм, зайва регламентація управлінських процедур посилюють стандартизацію мислення чиновника, його безініціативність, сприяють створенню своєрідного типу свідомості й поведінки, який можна було б назвати адміністративним конформізмом.

Бюрократія, сама піддана конформізму, нав'язує його і масам, що сприяє відтворенню існуючої соціальної нерівності, а також перешкоджає розвиткові соціальної ініціативи мас. Чим слабкіша політична свідомість і активність трудящих капіталістичних країн, тим успішніше виконує свою апологетичну функцію конформізм і, зокрема, такий його найбільш явний, неприкритий різновид, як бюрократичний конформізм.

Конформізм, усі його різновиди досягають свого вищого розвитку за імперіалізму. Монополістична буржуазія змушена пристосовуватися до нових історичних умов, маневрувати в усіх сферах суспільства, а також на міжнародній арені. Вона прагне застосовувати як старі, так і нові, замаскованіші форми експлуатації і пригноблення трудящих. Пануючі кола капіталістичних країн урізноманітнюють і посилюють соціальні засоби, які допомагають їм утримувати маси під своїм контролем. Серед таких засобів важливе місце займає конформізація свідомості і поведінки мас.

Конформізація свідомості і поведінки мас — складний процес. Вона детермінується як об'єктивними, так і суб'єктивними умовами. Вся конкретна сукупність суспільних відносин і суперечностей капіталізму зумовлює появу, поширення і кризу конформізму, готує неодмінні передумови для його подолання і ліквідації. Існує і зворотна залежність. Насадження конформізму, у свою чергу, сприяє зміцненню економічного, соціального, політичного і духовного панування монополістичної буржуазії. Конформізм виступає одночасно і як продукт, і як умова капіталістичного панування.

Загальне відчуження, яке панує в буржуазному суспільстві, є ґрунтом, з якого виростає пристосовницьке ставлення особи до існуючих порядків, конформістські орієнтації. Втрата індивідом соціальної самостійності, можливості реального самотвердження, безсилля перед владою монополій породжує в нього прагнення ліпше пристосуватися до механізму капіталістичного виробництва. З другого боку, насадження конформізму допомагає відтворенню відчуження в усіх сферах життя

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 1. — С. 255.

⁹ Там же.

буржуазного суспільства. Суспільні умови капіталістичного виробництва, за якими іде детермінація конформізму відчуженням праці, є водночас ланками механізму зворотного впливу конформістської свідомості й поведінки людей на процеси поглиблення цього відчуження.

Для конформізації свідомості і поведінки мас монополістична буржуазія використовує різні механізми регулювання суспільних процесів. Серед цих механізмів важливе місце посідає соціальний контроль. Правлячі класи з допомогою різних соціальних і політичних інститутів, насамперед держави, контролюють і санкціонують встановлення певних зразків діяльності і обмежень у поведінці людей. Соціальний контроль може бути жорстким або гнучким, сильнішим або слабшим, високоєфективним або малоефективним, може залежно від форми, способу і рівня здійснення викликати різні суспільні наслідки, відігравати різну роль у розвитку тієї чи іншої спільності, соціальної групи. В умовах загальної кризи капіталізму пануючий клас використовує найрізноманітніші форми соціального контролю: прямі і непрямі, тотальні і локальні, репресивні і заохочувальні. Але суть їх одна: всіляко сприяти захистові корінних інтересів капіталу. Переконання, винагорода, примус, погрози, накази, покарання та інші засоби здійснення соціального контролю є водночас засобами нав'язування масам конформізму щодо сучасної капіталістичної суспільної системи.

Правлячий клас здійснює контроль над свідомістю, діями трудящих також через свою політику, право, ідеологію, через культуру, науку, мистецтво, традиції, звичаї, стандарти поведінки. Протягом усього свого життя особа перебуває під неухильним контролем монополістичної буржуазії і її суспільних інститутів. Сам же конформізм, у свою чергу, перетворюється в засіб економічного, соціального, політичного і духовного поневолення індивіда, в знаряддя соціального контролю.

Дійовим засобом громадського регулювання і контролю є соціальні норми. Оскільки соціальні норми (політичні, правові, моральні, художні, релігійні) виконують регулятивну роль, визначають зразки, еталони поведінки людей, обмеження в цій поведінці, вони являють собою засоби нав'язування конформізму.

Класовий характер конформізму нерозривно пов'язаний з класовим характером соціальних норм. Пануючі класи свої норми подають як загальнообов'язкові для всіх членів антагоністичного суспільства. Пригноблені ж класи, обстоюючи свої інтереси, також виробляють соціальні норми, якими керуються у власному житті й боротьбі. Але вони не мають можливості перетворити їх у норми, обов'язкові для всіх членів суспільства. Усвідомлення трудящими своїх класових інтересів, вироблення власних норм перешкоджають поширенню конформізму, слугують зростанню їх громадської активності.

Соціальні норми є засобом узгодження інтересів людей. Але, насаджуючи свої соціальні норми, буржуазія спрямовує вказане узгодження в бік захисту своїх інтересів, підпорядкування інтересів експлуатованих інтересам експлуататорів. Оскільки нав'язування конформізму є невід'ємною ланкою в ланцюгу процесів насадження буржуазних норм, конформізм являє собою засіб придушення інтересів трудящих, підпорядкування їх діяльності інтересам капіталу. В цьому — один із виявів соціальної функції конформізму.

Одні соціальні норми спрямовані на обмеження певних дій особи. Інші — на створення їй можливості здійснювати бажані для суспільства дії, на саморегуляцію її поведінки. Насаджуючи конформізм, пануючий клас використовує і ті й інші. З одного боку, з допомогою своїх норм він прагне до жорсткої, детальної регламентації дій людини, примушує її утримуватися від таких учинків, які б суперечили капіталістичному статус-кво. З другого — заохочує такі самостійні громадські дії, які певним чином допомагали б зміцнювати розхитану систему капіталізму. Аналогічно використовуються пануючим класом й інші типи норм. Ска-

жімо, в одних умовах приводяться в дію норми, за яких особа не аналізує наслідків своїх учинків, робить їх за звичкою, виконує вимоги традиції чи звичаю — досить поширеного різновиду суспільних регуляторів. В інших — особа аналізує ситуації і на основі цього здійснює вибір поведінки. Обидва різновиди регуляторів приводяться в дію у ході конформізації свідомості і дій мас.

Культивування буржуазними ідеологами конформізму можна розглядати як виконання соціального наказу класу капіталістів — забезпечення його панування — через вироблення і використання системи соціальних норм, зразків і стереотипів поведінки.

Треба враховувати і обставину, яка посилює значення вивчення конформізації свідомості й поведінки мас. Соціальні норми формуються і використовуються в інтересах пануючих класів. Але ці процеси мають власну логіку розвитку, визначувану рядом факторів, зокрема наступністю норм (скажімо, норм права, моралі, релігії). І норма, яка містить у собі щось константне, може виявляти певний «копір» виконання нового соціального замовлення правлячого класу, що якоюсь мірою утруднює культивування конформізму.

Отже, в одному зі своїх аспектів конформізм постає як пасивне, некритичне прийняття особою соціальних норм, насаджуваних експлуаторським класом.

Соціальний контроль використовується пануючим класом не тільки для економічного, соціального, політичного, а й для духовного поневолення експлуатованих. Для цього він володіє необхідними, насамперед матеріальними, засобами. «Клас, що має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє разом з тим і засобами духовного виробництва, і внаслідок цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, виявляються загалом підпорядкованими пануючому класові»¹⁰.

В арсеналі засобів духовного впливу на населення капіталістичного суспільства провідне місце належить буржуазній ідеології — системі поглядів, ідей і теорій, що відображають корінні інтереси класу капіталістів.

Сучасна буржуазна ідеологія зазнає глибокої кризи, яка є виявом загальної кризи світового капіталізму. Суть кризи полягає в тому, що ця ідеологія нині вже не здатна об'єктивно відображати закономірності розвитку суспільства, назрілі проблеми людства, відповісти на питання, поставлені самим життям, висунути прогресивні суспільні ідеали, які могли б надихнути і повести мільйони на активну боротьбу за соціальне оновлення світу. Криза буржуазної ідеології являє собою соціальний фактор, що зумовлює поглиблення необхідності для буржуазії енергійніше нав'язувати масам конформізм. Без конформізму, без пристосування індивіда до наявного стану справ капіталізму ніяк не обійтися. З другого боку, криза буржуазної ідеології є однією з причин кризи самого конформізму. Суть же кризи конформізму полягає в різкому послабленні його регулятивної функції, у дедалі більшому відході мільйонних мас від ідеології і психології конформізму.

Буржуазна ідеологія, всі її форми і різновиди (наприклад політична, правова, моральна, художня, релігійна ідеологія) являють собою духовну базу розвитку і поширення конформістської свідомості. Зрозуміло, що на формування конформізму буржуазна ідеологія впливає разом з іншими формами і рівнями суспільної свідомості. Розглянемо, скажімо, конформізм з того боку, коли він постає як одна із форм вияву міщанства. Для останнього характерні пасивна громадська позиція, бездуховність, прагматизація ідеалів, соціальне пристосовництво, аполітичність, індивідуалізм, культ речей, корисливість, некритичне

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 43.

сприйняття буржуазного способу життя та ін. Якщо розглядати міщанство з погляду аналізу форм, різновидів і рівнів суспільної свідомості, то можна бачити таке, що воно становить форму виявлення єдності дрібнобуржуазного світогляду, ідеології, суспільної психології та приватновласницької моралі. Всі названі риси феномена суспільної свідомості впливають на міщанство як на одну з основ конформізму.

Отже, буржуазна ідеологія є однією із детермінант конформістської свідомості.

Водночас конформізм і собі є засобом здійснення різних завдань і функцій імперіалістичної ідеології.

Нав'язування конформізму істотно допомагає монополістичному капіталу контролювати духовне виробництво, його елементи, тримати в ідеологічних шорах маси трудящих. Воно сприяє ствердженню у свідомості мільйонів буржуазної ідеології, релігійного погляду на світ і місце людини в ньому, вкоріненню песимізму, розхитуванню впевненості експлуатованих в неминучості і можливості визволення їх від влади капіталу.

Насадження конформізму дає можливість пануючому класові виконати і такі ідеологічні завдання: маскувати експлуаторську сутність капіталістичного ладу, прикрашувати його, приховувати від мас його історичну приреченість, видавати свої вузькокласові егоїстичні інтереси за інтереси всього людства, нав'язувати трудящим ілюзорні ідеали, фальшиві духовні цінності, подавати у привабливій формі буржуазний спосіб життя, гальмувати прогресивну активність мас, маніпулювати їх свідомістю і поведінкою, проникати у внутрішній світ експлуатованої людини для того, щоб сформувати в неї пристосовницьке ставлення до існуючих порядків, підірвати її схильність до соціального протесту. Воно відводить свідомість мільйонів від цілей послідовної боротьби проти капіталістичного ладу, від завдань інтернаціональної солідарності пролетарів усіх країн, сприяє дуже потрібному для буржуазії відриву робітничого класу від решти соціальних прошарків, сприяє роз'єднанню різних загонів трудящих.

Конформізм використовується в боротьбі, яку проводить буржуазія проти соціалістичної ідеології, для фальсифікації теорії наукового комунізму, соціальних передбачень, створюваних марксистсько-ленінським суспільствознавством, для спотворення комуністичних перспектив розвитку соціалістичних країн. Він є засобом, використовуваним буржуазією в її наклепах на світову систему соціалізму, соціалістичний спосіб життя, на СРСР, на міжнародний комуністичний і робітничий рух. Конформізм — ідеологічний, соціально-психологічний і соціально-політичний засіб, використовуваний антикомунізмом і антирадянщиною.

Внаслідок загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені буржуазія дедалі більше вдається до засобів «психологічної війни», ідеологічних диверсій та ідеологічного екстремізму, безпардонної брехні і наклепів. «Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підтримується, *слабішає*, — писав В. І. Ленін, — буржуазія *скрізь і завжди* вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»¹¹.

Конформізований і уніфікований індивід швидше опиняється в полоні соціальних ілюзій, він менш критично сприймає міфи і утопії, поширювані буржуазною пропагандою, більш податливий до засвоєння брехливих і наклепницьких уявлень і тверджень, створюваних ідеологічною машиною міжнародного імперіалізму. А це не може не викликати негативних зрушень у масовій свідомості капіталістичного суспільства.

Конформізм має історично минулий характер. Він виник лише на певній стадії розвитку людства. З появою приватної власності, антагоністичних класів, держави з'явилась потреба і можливість конформі-

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 25. — С. 335.

зації свідомості й поведінки пригноблюваних мас, створення механізму нав'язування людині свідомості, яка може суперечити її інтересам. Конформізм виступив досить дієвою соціальною зброєю, що допомагає тримати маси в покорі. Він має класовий характер: одні класи нав'язують конформізм, інші тією чи іншою мірою змушені його приймати. Найвищого свого розвитку конформізм досягає за імперіалізму, де класові антагонізми дуже загострені.

Однак історичний процес усе ж не є посиленням безперервного конформізму. Історія сповнена боротьби трудящих проти своїх гнобителів. А така боротьба неминує супроводжуватися розривом мас з конформізмом. В умовах монополістичного капіталізму відбувається не тільки конформізація, а й деконформізація свідомості й поведінки трудящих, неприйняття ними вимог пануючого класу. Все залежить від конкретної розстановки прогресивних, миролюбних і консервативних, реакційних соціальних сил.

Конформізм зазнає перманентної кризи. Різноманітні її вияви. До них можна залічити: послаблення його впливу на маси, неприйняття ними (масами) ідеалів, норм, приписів, цінностей експлуататорського класу, критичне ставлення трудящих до нав'язуваних стереотипів, стандартів і еталонів поведінки людини, вироблення своїх ідеалів, цілей, норм, традицій.

Капіталістичне суспільство, його економічна, соціальна, політична і духовна сфери розвиваються вкрай нерівномірно. В певні періоди цього розвитку трудящі маси дедалі інтенсивніше звільняються від пасивної громадської позиції, некритичного сприйняття норм буржуазного способу життя, соціального пристосовництва, прагматизації ідеалів. В інші періоди монополістична буржуазія бере реванш і, здійснюючи свій соціальний контроль, маніпулюючи масовою свідомістю, насаджує аполітичність, індивідуалізм, споживацтво, бездуховність, які є своєрідними основами конформізму.

Протест мільйонів проти капіталістичних порядків, їх революційна ініціатива, страйкова боротьба, боротьба за мир у всьому світі та інші форми громадської активності мас — одна з неодмінних умов подолання конформізму. Але поки існує експлуататорський лад, буде й існувати ідеологія і психологія соціального пристосовництва.

Справжньою альтернативою, антиподом конформізму є активна громадська позиція особи. Соціалізм створює неодмінні умови для всебічного розвитку трудової, політичної, громадської, управлінської активності людини. Дальше підвищення свідомості й активності радянських людей є важливою умовою революційної перебудови, яка відбувається в усіх сферах життєдіяльності країни, прискорення соціально-економічного прогресу СРСР, досягнення нашим суспільством нового якісного стану в його розвитку.

* * *

Раскрытие антинародного, бесчеловечного характера империализма, его эксплуататорской сущности предполагает, в частности, углубленное научное исследование конформизма как типичного явления жизни классово-антагонистического общества. В ходе такого анализа важно выявлять специфические черты, отличающие конформизм как явление социально-классовое, от конформности, представляющей собою феномен психологического порядка. Конформизм — это такая форма выражения социальной позиции личности, для которой характерны пассивность, приспособленчество, покорность по отношению к навязываемым требованиям господствующего класса антагонистического общества.

Различаются следующие виды конформизма: экономический, социальный, политический, правовой, управленческий, моральный, религиозный, семейно-бытовой и др. На основе взаимодействия тех или иных разновидностей конформизма могут возникать другие его модификации.

Конформизм досягає свого вищого розвитку при імперіалізмі. Конформизм в сучасному капіталістическому суспільстві виступає засобом забезпечення класового господства монополістическої буржуазії.

Подлинним антиподом конформизма является не неконформизм, а активная общественная позиция личности, ее творческая, революционно-преобразующая деятельность.

Прогрессивная социально-политическая активность народных масс буржуазного общества является одним из необходимых условий преодоления конформизма.

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Ю. Р. Саарнійт

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ТЕОРІЇ ЦІННОСТЕЙ

СААРНІЙТ Юрі Ріхардович — кандидат психологічних наук, завідувачий Лабораторією соціології освіти Тартуського держуніверситету. Досліджує проблеми формування ціннісної свідомості молоді. Автор ряду статей про життєві орієнтації студентів, про диференціацію ціннісних орієнтацій випускників середніх навчальних закладів та ін. надрукованих у збірниках, виданих у Талліні і Тарту у 1978, 1984 роках. В нашому журналі виступає вперше.

Справді наукове дослідження ціннісної проблематики вперше стало можливим, як відомо, з виникненням марксизму. Таке дослідження здійснюється марксистсько-ленінським суспільствознавством комплексно: і на рівні теоретичного (насамперед соціально-філософського) аналізу, і на рівні прикладних, зокрема соціологічних і соціально-психологічних, розробок.

З появою прикладних досліджень ціннісної проблематики в радянській соціології і соціальній психології з'явилась можливість істотно збагатити термінологію і понятійний апарат марксистсько-ленінської теорії цінностей, уточнити зміст низки теоретичних понять, висунути багато нових проблем.

У даній статті ми спробуємо конкретизувати розв'язання деяких аспектів проблеми співвідношення понять теорії цінностей на основі приблизно двадцятирічного досвіду емпіричних досліджень ціннісних орієнтацій у лабораторії соціології освіти Тартуського держуніверситету й у відділі соціології Інституту історії АН Естонської РСР.

Перша проблема, з якою стикається кожний дослідник ціннісних феноменів, — це багатозначність термінології і понятійного апарата теорії цінностей, багатозначність, зумовлена передусім неоднозначністю основного поняття даної теорії — «цінність». Цим терміном, як відомо, позначаються як самі цінності, так і ціннісні відношення, що породжує цілий спектр похідних розрізень цінностей: об'єктивних і суб'єктивних, індивідуальних і соціальних та ін. Судячи з того, що майже кожний соціологічний аналіз розпочинається з констатування двозначності по-

няття «цінність»¹, наша філософська і соціологічна громадськість на-чебто змирилась з такою невизначеністю, незважаючи на те, що проблема ця не лише термінологічна. Аналіз літератури показує, що термінологічна нечіткість часто-густо призводить до плутанини доволі небезпечного гатунку — об'єктів і явищ дійсності з їх (специфічним — оцінним) відображенням у свідомості суб'єкта (групи або особи). Як підкреслював В. І. Ленін, від такої плутанини до ідеалізму — лиш крок.

Тому одним з найактуальніших завдань розвитку марксистсько-ленінської теорії цінностей на нинішньому етапі є впорядкування її удосконалення її понятійного апарата. Сьогодні, з урахуванням даних конкретних соціологічних досліджень, на нашу думку, з'явилась можливість виразніше відповісти на одне з центральних її питань — про зміст терміна «цінність». Загальноприйнятою в марксистській філософії і соціології є точка зору, згідно з якою весь континуум ціннісних явищ досить чітко поділяється на дві якісно різні частини. З одного боку, ми маємо справу з об'єктами або явищами ціннісного відношення, котрі звичайно позначаються термінами «об'єктивні цінності», «цінності-об'єкти», «предметні цінності» та ін. З другого — йдеться про ціннісні відношення як феномен свідомості, психіки.

Ураховуючи те, що діалектико-матеріалістичний підхід вимагає чіткого розмежування об'єктивного і суб'єктивного, об'єктів і їх відображень, доцільно розмежовувати об'єкти ціннісного відношення і саме ціннісне відношення не тільки понятійно, але й термінологічно. На наш погляд, найадекватнішим терміном для позначення об'єктів ціннісного відношення є «цінність»; різних же видів ціннісного відношення — «ціннісне уявлення» і «ціннісна орієнтація». Отже, утворюється система з трьох основних понять, здатна більш однозначно охоплювати весь континуум ціннісних явищ. Тим самим вона стає міцним фундаментом для побудови понятійного апарата теорії цінностей. Розглянемо ці поняття докладніше.

Цінностями ми називаємо об'єкти і явища дійсності, які є предметом прагнення, інтересу, потреби та ін. для того чи того суб'єкта (особи, групи, суспільства), тобто об'єкти і явища, до яких у суб'єкта є позитивне або негативне суб'єктивне ставлення.

Термін «*ціннісні уявлення*», як уже мовилось, поки що не набув статусу чіткого наукового поняття, і тому інтерпретації тут можуть бути різні. Гадаємо, цей термін найбільшою мірою підходить для позначення елементарних одиниць ціннісної свідомості суб'єкта. Зокрема, цю функцію він уже виконує в конкретних дослідженнях ціннісних орієнтацій. Тому ми визначаємо ціннісне уявлення як конкретну думку (рос. — *мнение*), уявлення, знання, переконання та ін. суб'єкта, що фіксує суб'єктивну значущість конкретної цінності за певним критерієм. Ціннісне уявлення, отже є *елементом* ціннісної свідомості (ставлення) і характеризується за допомогою трьох параметрів: 1) предмет або об'єкт уявлення, тобто цінність, на яку воно спрямоване; 2) критерій, або димензіон, ставлення, за яким фіксується значущість; 3) інтенсивність позитивного (або негативного) суб'єктивного ставлення за даним критерієм. Семантично термін «ціннісне уявлення» підкреслює те, що зафіксоване в ньому суб'єктивне ставлення до об'єкта не завжди відповідає об'єктивному відношенню між суб'єктом і об'єктом. З другого боку, «ціннісне уявлення» є внутрішньою спонукою «ціннісної орієнтації», в якій воно об'єктивується.

Зовнішнім, найбезпосередніше спостережуваним еквівалентом ціннісного уявлення є ціннісне судження — наприклад: «найважливішим у житті людини є праця», «мене не дуже приваблює громадська діяльність» та ін. У першому ціннісному судженні за предмет маємо

¹ Див., наприклад: Дробницький О. Ценность // Филос. энцикл. — 1970. — Т. 5. — С. 462—463.

працю, за критерії ставлення — важливість, інтенсивність ставлення, яка характеризується найвищим ступенем прикметника — «найважливіше». У другому судженні цими елементами є відповідно громадська діяльність, привабливість і «не дуже». Неважко помітити, що значущість цінності в свідомості суб'єкта фіксується за багатьма критеріями, тобто про одну й ту саму цінність можуть бути різні за критеріями й інтенсивністю ціннісні уявлення.

Ми, звичайно, розуміємо, що ціннісна свідомість суспільства, груп і осіб має надзвичайно складну внутрішню структуру і закономірності функціонування і що вона не зводиться до суми або середнього значення окремих ціннісних уявлень. Водночас виокремлення такої елементарної одиниці, як ціннісне уявлення, принаймні на даному етапі розвитку теорії цінностей, на наш погляд, є неодмінним. Головна причина цього полягає в тому, що емпіричні дослідження ціннісних явищ оперують на ділі переважно саме цими одиницями аналізу. Хоча ціннісні судження є зовсім не єдиними зовнішніми показниками ціннісних орієнтацій, переважна більшість конкретних досліджень базується саме на вимірюванні окремих ціннісних уявлень членів обстежуваних груп. У процесі опитування ці уявлення, як правило, виражаються у формі конкретних ціннісних суджень.

Є й інші причини, що диктують потребу виокремлення цієї одиниці аналізу. Як відомо, ціннісна свідомість особи великою мірою формується на базі інтерналізації «готових» ціннісних стереотипів із соціального оточення. При цьому однією з істотних форм передання цих стереотипів, принаймні на ранніх стадіях соціалізації, є те, що дитині прагнуть «прищепити» певні ціннісні судження, котрі в її психіці інтерналізуються як конкретні ціннісні уявлення. Цей вихідний матеріал у психіці особи, що формується, звичайно переробляється і перевіряється в особистій практиці, але самий факт передання системи ціннісних уявлень у формі ціннісних суджень є безперечним.

Постулювання ціннісних уявлень як елементарних одиниць ціннісної свідомості дозволяє також конкретніше обґрунтувати деякі поняття, застосовувані в соціологічних дослідженнях, зокрема поняття ціннісних орієнтацій. Як відомо, в нашій літературі воно визначається доволі абстрактно, як установка щодо соціальних цінностей або як орієнтація на соціальні цінності, яка має складну внутрішню структуру. Виникає питання: з яких елементів складається це складне психічне утворення, тим паче, що емпірично воно часто-густо описується лише через окремі думки, оцінки досліджуваних? Це означає, що є невідповідність між теоретичним постулюванням явища і способами його емпіричного опису. Відсутність конкретнішого визначення ціннісних орієнтацій, яке б понятійно розкривало їх внутрішню структуру, на наш погляд, становить одну з причин того, що в наших дослідженнях до останнього часу приділяється досить скромна увага вивченню внутрішньої змістової структури цих феноменів². Тому видається доцільним визначити ціннісну орієнтацію як узагальнену систему певних ціннісних уявлень, яка функціонує в психіці особи як відносно самостійна і цілісна одиниця і регулює поведінку особи в певних сферах соціальної дійсності. Таким визначенням концептуально обґрунтовуються методики вимірювання і низка способів статистичного узагальнення вихідних даних (зокрема методів аналізу латентних структур), котрі застосовуються нині в емпіричних дослідженнях ціннісних уявлень та орієнтацій.

Мабуть, потребують уточнення і сфери ефективного застосування розглядуваних понять. Якщо послідовно додержуватись поданої системи їх, то поняття цінності стосується тільки об'єктів і явищ дійсності, котрі

² Докладніше про проблему розкриття внутрішньої структури ціннісних орієнтацій див.: Саарнийт Ю. Р. Проблемы измерения социально-психологической структуры ценностных ориентаций : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — М., 1981.

виступають як предмети ціннісних уявлень і ціннісних орієнтацій. Це означає, що цінності самі по собі становлять предмет дослідження не так соціології, як аксіології. Остання вивчає насамперед співвідношення цінностей, з одного боку, і ціннісних компонентів свідомості (ціннісних уявлень і ціннісних орієнтацій) — з другого. А предметне поле соціологічного дослідження становлять у даному разі переважно самі ціннісні уявлення і ціннісні орієнтації³. Вважаємо, що поняття ціннісних уявлень можна застосувати для характеристики ціннісних компонентів як індивідуальної, так і групової та суспільної психіки, тимчасом як поняття ціннісних орієнтацій доцільно залучати тільки для характеристики індивідуальної психіки.

Психологія особи має (завдяки досить ретельно розробленим психологічним концепціям соціальних установок, спрямованості, відношень та ін.) докладну систему понять і величезну емпіричну базу з погляду методик і результатів дослідження. Понятійний же апарат соціальної психології розроблено слабкіше, незважаючи на велику кількість емпіричних досліджень ціннісних уявлень найрізноманітніших великих соціальних, демографічних, вікових, професійних та інших груп. Ситуація склалася, отже, вельми своєрідна. З одного боку, здійснюється широке емпіричне дослідження ціннісних компонентів суспільної психології, а з другого — в більшості теоретичних праць із соціальної психології ціннісні орієнтації і ціннісні уявлення взагалі не вводяться у «список» її підструктур, а якщо й вводяться, то без поглибленого аналізу їх місця в соціальній психології або їх взаємовідношень з іншими її компонентами. Словом, соціально-психологічний напрям у дослідженні ціннісних феноменів ще не має діючого категоріального апарата. Внаслідок цього емпіричне вивчення групових ціннісних уявлень проводиться на базі системи понять і методик вимірювання, котрі як історично, так і за змістом належать соціології і психології особи.

Немає сумніву в тому, що такого роду масові емпіричні дослідження також збагачують наші знання про ціннісні феномени та їх роль у соціальних процесах. Однак їх пізнавальні можливості потребують уточнення. На наш погляд, головна проблема тут полягає в тому, що методичний арсенал психології і соціології, застосовуваний у дослідженнях ціннісних феноменів (йдеться не лише про вимірювання ціннісних уявлень методом опитування, використанням найбільш масово, але й про інші — скажімо, аналіз документів, бюджету часу і грошового бюджету, спостереження за поведінкою та ін.), прямо або непрямо спрямований на вимірювання ціннісних уявлень і ціннісних орієнтацій окремих членів досліджуваної групи. Тим самим емпіричний опис групової свідомості становить собою більш або менш глибоке статистичне узагальнення ціннісних уявлень і орієнтацій окремих досліджуваних. При цьому емпірично неловимими лишаються ті аспекти групової ціннісної свідомості, які є не сумою і не середнім значенням ціннісних орієнтацій окремих членів групи, а чимось якісно іншим, специфічним тільки для групової свідомості. Передусім сюди маємо залічити ціннісно-нормативні або культурні зразки, котрі на відміну від ціннісних орієнтацій особи (фіксованих у психо-фізіологічній формі) для конкретного індивіда є не внутрішніми, а зовнішніми регуляторами його соціальної поведінки. Маємо припустити, що для емпіричного розкриття цих «зовнішніх» для індивіда і специфічних лише для групової свідомості ціннісних феноменів потрібні й якісно інші методичні й методологічні підходи. На наш погляд, ця проблема — одна з найскладніших і найактуальніших у дослідженні ціннісних компонентів групової і суспільної психології, вона прямо стосується розглядуваного понятійного апарата теорії цінностей.

³ Це, звичайно, не означає, що предмет соціології в цілому обмежується зазначеними явищами.

Мовиться про те, що на даному рівні розвитку теорії і методології дослідження цінностей ми напевно здатні емпірично розкрити статистичний аспект групової свідомості, тобто схарактеризувати поширеність тих або тих окремих ціннісних уявлень у тій чи тій спільності людей, вивчити взаємозв'язки цих уявлень, вплив на поведінку групи та ін. Але напевно чи ми можемо стверджувати те саме про емпіричну верифікацію специфічних ціннісних феноменів, властивих тільки груповій або масовій свідомості.

Підсумовуючи, можна сказати, що подана система понять порівняно з іншими наявними нині має три головні особливості. По-перше, вона чітко розмежовує не тільки понятійно, але й термінологічно цінності як об'єкти орієнтації, з одного боку, і ціннісні відношення як елементи орієнтації — з другого. По-друге, вона вбирає поняття ціннісних уявлень як елементарних одиниць ціннісної свідомості, якими на даному етапі розвитку оперує прикладна соціологія. По-третє, подана система понять уточнює структурні аспекти ціннісних орієнтацій особи, що розглядаються як узагальнені системи ціннісних уявлень індивіда. В цілому така система понять дозволяє концептуально обґрунтувати низку емпіричних процедур, застосовуваних у соціологічних дослідженнях ціннісних орієнтацій і ціннісних уявлень. А тим самим, як показує досвід наших досліджень, — глибше розкрити особливості структури ціннісних орієнтацій і ціннісний зміст життєдіяльності різних соціальних, демографічних, професійних та інших груп нашого суспільства.

* * *

Ныне все более настоятельной становится потребность в обогащении понятийного аппарата марксистско-ленинской теории ценностей с учетом новейших достижений общественной науки, в частности результатов прикладных исследований ценностной проблематики в социологии и социальной психологии. Обобщение этих результатов позволяет четче определить содержание и взаимосвязь понятий «ценность», «ценностные ориентации», «ценностные представления», концептуально обосновать ряд эмпирических процедур, применяемых в прикладных исследованиях ценностных ориентаций и представлений.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП СОЦІАЛІЗМУ: СУПЕРЕЧНОСТІ І ПРОБЛЕМИ

(Закінчення. Початок — на с. 33)

Особливу увагу доповідач приділив розгляду соціальної справедливості як важливої умови реалізації основного принципу соціалізму.

Розглянуті в доповідях питання викликали жваве обговорення. У виступі О. В. Корнієва йшлося про те, що принцип «кожному за працею» означає й стимулювання працею. Н. Ф. Смирнова підкреслила, що соціалістичний принцип «Від кожного — за здібностями» включає і відношення конкуренції. На актуальність вив-

чення механізму дії закону переміни праці вказав Л. В. Кротенко; О. О. Козлов відзначив, що метою соціалістичного виробництва є не досягнення максимальної продуктивності праці, а розвиток особи. К. О. Боброва, розкриваючи зв'язок між зростанням продуктивності праці як метою соціалістичного виробництва і розвитком людини як головної продуктивної сили, основну увагу приділила зростанню потреб особи. В. М. Мельников присвятив свій виступ розглядові функціонування соціалістичної власності. В обговоренні взяли участь також А. В. Литвинова, М. Г. Гаврилов та інші.

М. А. РУДНИЦЬКА, К. О. БОБРОВА

Г. О. Балл

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НОРМИ, АДАПТАЦІЇ І ТВОРЧОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА

(Психологічний аспект)

БАЛЛ Георгій Олексійович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти УРСР. Працює над методологічними і теоретичними проблемами психології і суміжних з нею наук. Автор статей у журналах «Вопросы психологии» (1970, № 6), «Кибернетика» (1979, № 2) і співавтор колективних монографій «Психологія програмованого навчання» (К., 1973), «Мислення в діяльності молодших школярів» (К., 1981), «Учебный материал и учебные ситуации» (К., 1986). Постійний автор нашого журналу.

Істотною умовою гармонійного розвитку особи є органічне поєднання в ній таких якостей, як, по-перше, засвоєння і реалізація вироблених суспільною практикою норм діяльності, по-друге, здатність адекватно реагувати на конкретні ситуації життя, тобто достатній ступінь адаптивності, і нарешті, високий рівень творчої активності в мисленні й поведінці. Тому у розв'язанні теоретичних і практичних завдань виховного процесу видається необхідним вивчення категорій «норма», «адаптація» і «творчість» в їхньому взаємозв'язку.

Категорія норми найбільш придатна для розкриття суспільної детермінованості особистості; активність останньої в психологічній літературі описується за допомогою категорій «адаптація» і «творчість». Водночас категорії «норма» і «адаптація» протиставляються тут творчості як різні аспекти репродуктивної життєдіяльності особи¹.

Таке розуміння даних категорій потребує конкретизації. Передусім слід уточнити їх зміст з погляду соціально-культурних функцій кожної з них у суспільному житті. *Норма* звичайно витлумачується як певний суспільно заданий стандарт, що виступає основою індивідуальної або групової діяльності. Вона може існувати чи то у вигляді зразка діяльності, чи інструкції, чи опису, зображення, схеми. Пропоновані нормою параметри діяльності можуть взагалі явно не фіксуватися — їх додержання забезпечується диференційованим оцінюванням реалізації діяльності залежно від ступеня їх відповідності нормі. Соціальні норми розрізняють за співвідношенням стихійності і свідомої діяльності в їх формуванні, за ступенем стабільності або змінюваності, наукової обґрунтованості, практичної корисності (або шкідливості), за класовою, політичною, ідеологічною спрямованістю. Засвоюючи норму, особа може модифікувати її відповідно до своїх провідних якостей — це дає психологам підставу говорити про так звані особистісні норми.

¹ У плані історичного матеріалізму взаємозв'язок репродуктивної і творчої діяльності досліджується, наприклад, у книжці: Овчинников В. Ф. Репродуктивная и продуктивная деятельность как фактор творческого развития человека. — М., 1984. — 87 с.

Аналіз категорії *творчості* натрапляє на чималі труднощі. Це пов'язано зі специфікою її виявлення і фіксації, зокрема з вихідною її суперечністю як соціокультурного феномену: творчість «властива (як невід'ємна тенденція) людській життєдіяльності взагалі і водночас у розгорнутій адекватній формі є продуктом досить високого ступеня суспільного розвитку»².

У соціології, мистецтвознавстві, наукознавстві цікавляться переважно творчістю як продукуванням нових соціально значущих предметів, норм, цінностей та ін. На відміну від цього, психологи віддають перевагу так званому суб'єктивному поглядові на творчість, коли остання визначається самим своїм процесом, безвідносно до суспільної цінності й новизни одержуваних результатів. Ми виходимо з того, що в психологічному плані діяльність суб'єкта можна вважати творчою, коли вона включає розв'язання пізнавальних задач, які є для нього, по-перше, проблемними (тобто він поки що не має надійного способу їх розв'язання, хоча, звичайно, може керуватись певними евристичними прийомами та «стратегіями») і, по-друге, «відкритими» (суб'єкт ще не володіє інформацією про всю сукупність їх можливих розв'язків).

Зробимо уточнення. За своїм вихідним формулюванням творча задача цілком може бути «закритою», тобто містити в явному вигляді або визначати самою граматичною формою набір можливих розв'язків (у найпростішому випадку їх два: «так» і «ні»). Але суб'єкт не зуміє її розв'язати принаймні доти, доки не поставить перед собою і не розв'яже хоча б одну «відкрити» задачу (найчастіше — багато таких задач). Закрите формулювання мала, наприклад, задача, подана у вигляді запитання: «Чи справедлива континуум-гіпотеза?». Над нею, як відомо, кілька десятиріч билися кращі математики світу, поки нарешті не було доведено її нерозв'язності.

У психології також застосовується ще ширша інтерпретація творчості (або, як кажуть, продуктивності), за якої вона ототожнюється з будь-яким новоутворенням, якісним удосконаленням, що з'явилося у процесі діяльності суб'єкта. Це, власне, психологічне тлумачення розуміння творчості «як механізму розвитку, як взаємодії, що веде до розвитку»³, котре охоплює, поряд із творчістю людини, також і «творчість природи». Попри всю спірність застосування поняття творчості за межами людської діяльності, заслуговують на увагу спроби знайти в історії розвитку природи аналоги творчості (подібно до того, як у самому фундаменті матерії припускається «існування здатності, схожої з відчуттям»⁴).

Щодо людської психіки, то наголос на універсальності її творчого характеру або на істотних відмінностях у рівні її творчої насиченості великою мірою залежить від мети і загального контексту аналізу. Одна річ, коли, скажімо, людське мислення зіставляється з функціонуванням комп'ютера (тут варто підкреслити, що перше «хоча б мінімальною мірою є творчим»⁵), інша — коли йдеться про шляхи вдосконалення людської діяльності (в цьому разі не варто акцентувати «творчі проблиски» в рутинних, машинноподібних операціях).

Труднощі витлумачення категорії *адаптації* певною мірою пов'язані з неправильним, на нашу думку, ставленням до неї, яке набуло поширення в нашій психологічній науці. Цікаво, що в прикладних галузях (медична психологія, дослідження девіантної поведінки та ін.) забезпеченню адаптації індивіда в середовищі і подоланню його дезадаптації приділяється чимала увага. Коли ж переходять до розгляду загально-

² Давыдова Г. А. Творчество и диалектика.— М., 1976.— С. 22.

³ Пономарев Я. А. Психология творчества.— М., 1976.— С. 18.

⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне зібр. творів.— Т. 18.— С. 36.

⁵ Брушлинский А. В. Психология мышления и проблемное обучение.— М., 1983.— С. 70.

теоретичних проблем психології, тоді поняттю адаптації здебільшого надають часткового значення або взагалі вбачають у його використанні, так само як і споріднених з ним понять — «урівноваження», «гомеостазис», «гармонія», — вияв чи то «механіцизму», чи то «біологізаторства».

Однак про великий евристичний потенціал поняття адаптації свідчить його застосування в аналізі взаємодії активної системи із середовищем. Тенденція до встановлення рівноваги між ними за умови, що ця система не руйнується, а зберігається (і більше того, підтримуються певні параметри її функціонування) якраз і описується за допомогою даного поняття.

Йдеться, зокрема, про характеристику І. П. Павловим пристосування як «точного зв'язку елементів складної системи між собою і всього їх комплексу з навколишньою обстановкою»⁶. І рух рослини до світла, і відшукання істини за допомогою математичного аналізу — це, за І. П. Павловим, «ланки майже безконечного ланцюга пристосувань, що здійснюються в усьому живому світі»⁷. Мається на увазі також концепція Ж. Піаже, згідно з якою адаптація — і в біології, і в психології — розглядається як єдність протилежно спрямованих процесів: акомодатії і асиміляції. Перший з них (його позначають і терміном «адаптація», коли останній вживається у вузькому розумінні) забезпечує модифікацію функціонування організму або дій суб'єкта відповідно до властивостей середовища. Другий процес змінює певні компоненти цього середовища, перетворюючи їх згідно зі структурою організму або вводячи до схеми поведінки суб'єкта. Названі процеси міцно пов'язані між собою і опосередковують один одного (що не виключає, в кожному конкретному випадку, провідної ролі якогось із них). Важливо тільки розрізняти, з одного боку, адаптацію (в єдності обох її напрямів — акомодатії та асиміляції) як загальну тенденцію, що діє на біологічному, психологічному і соціальному рівнях, і, з другого боку, ті особливі форми, яких вона набуває в процесах різних типів, скажімо в обміні речовин, у поведінці тварин, у людській діяльності — індивідуальній, груповій, суспільній⁸.

Категорія адаптації, на наш погляд, придатна, зокрема, для аналізу процесів пізнання як своєрідного пристосування до об'єкта. Так, наприклад, дослідження перцептивної діяльності показують, що чим повніше система когнітивних операцій суб'єкта (зокрема, рухів його рук або очей) відповідає системі істотних властивостей об'єкта, який сприймається, тим адекватніший образ цього об'єкта формується⁹.

На протилежно спрямованих адаптаційних процесах, наявних у взаємодії особи із соціальним середовищем, ми спинимось нижче. Поки ж констатуємо, що кожна з трьох категорій — «творчість», «норма», «адаптація» — відображає одну з істотних сторін людської діяльності, і з'ясуємо співвідношення цих сторін.

Розглянемо зв'язок між відповідністю діяльності нормі і активністю суб'єкта цієї діяльності (абстрагуючись спочатку від розрізнення адаптивних і творчих аспектів активності).

Не підлягає сумніву, що певним чином нормована соціальна діяльність є первинною щодо діяльності індивідуальної: останню не можна адекватно описати і, тим більше, пояснити, ігноруючи соціальні норми, які регулюють її перебіг. Це дає підставу тлумачити особистість як «інтеріоризацію соціальних норм»¹⁰. Але залежність діяльності індивіда

⁶ Павлов І. П. Экспериментальная психология и психопатология животных // Полн. собр. соч. 2-е изд. — М.; Л., 1951. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 25.

⁷ Там же. — С. 38.

⁸ Див., напр.: Калайков Н. Цивилизация и адаптация. — М., 1984. — 240 с.

⁹ Див.: Запорожец А. В., Венгер Л. А., Зинченко В. П., Рузская А. Г. Восприятие и действие. — М., 1967. — 322 с.

¹⁰ Цитуємо виступ Ю. Б. Гиппенрейтер в обговоренні доповіді О. Г. Асмолова «Про предмет психології особистості» // Вopr. психологiи. — 1983. — № 3. — С. 128.

від соціальних норм не є жорсткою. Він може модифікувати норму, відхилити або не зуміти її реалізувати. З іншого боку, реалізація норми може поєднуватися з «наднормативною активністю». Треба зважати й на те, що особа завжди перебуває під впливом сукупності норм, які можуть суперечити одна одній. Наприклад, звичай, «неписані закони» нерідко вступають у конфлікт з юридичними нормами, моральні правила, що діють у групі, референтній для даного суб'єкта,— з визнаними в суспільстві.

Отже, активність суб'єкта розгортається на базі засвоєння ним соціальних норм, а норми реалізуються саме через цю активність. Очевидним є тісний *взаємозв'язок між реалізацією норм і адаптацією*. Він виявляється вже в тому, що суб'єкт має пристосуватись, по-перше, до самої норми, по-друге, до конкретної ситуації, в якій треба втілити цю норму в життя.

Співвідношення реалізації норм із творчою активністю є складнішим. Як показали дослідження Д. Б. Богоявленської, для творчої діяльності характерна «двошаровість»: реалізуючи «поверхневий шар — задану діяльність» (а вона, уточнимо, завжди будується згідно з якоюсь нормою), суб'єкт водночас виходить за межі заданого — до «глибинного шару», робота в якому «не диктується утилітарною потребою розв'язати задачу»¹¹.

Не слід, однак, думати, ніби взагалі не існує задач, які керують такою діяльністю. Треба тільки розрізняти задачі, зовнішні щодо суб'єкта, і «внутрішні», які безпосередньо детермінують його дії. Розв'язувана суб'єктом внутрішня задача, що виникла внаслідок прийняття ним певної зовнішньої, майже завжди якоюсь мірою відрізняється від останньої своїм змістом: відбувається її так зване довизначення¹². Зміст внутрішньої (довизначеної) задачі залежить від установок, мотивів і цілей суб'єкта, від знань і способів дій, якими він володіє, та ін. Нерідко вплив цих факторів такий значний, що можна говорити про підміну однієї задачі іншою, або про її «перевизначення». Перевизначення навчальних і трудових задач є дуже поширеним і найчастіше негативно позначається на результатах діяльності. Від нього потрібно відрізняти так зване розширення структури задачі, коли остання (запропонована ззовні) не підміняється, а доповнюється, збагачується. Саме цей механізм діє в процесі творчості, і його врахування дозволяє зрозуміти, чому суворе додержання норми не виключає творчості.

Наведену тезу можна проілюструвати хоча б на прикладі музиканта-виконавця. Перед ним постає задача домогтися послідовності звуків відповідно до нотного тексту. Спосіб її розв'язання строго нормований, і з цього погляду тут справа в техніці виконання, а не в творчості. Проте без першої неможливе розв'язання головної, справді творчої задачі — духовного відтворення в музиці цілісної гами людських почуттів і настроїв.

Не завжди норма фіксується в такій жорсткій формі, але в будь-якому разі творчість спирається на якусь норму. Це стосується і моральної сфери. На думку Г. Д. Бендзєладзе, вважати моральною творчістю лише нормотворчість, переоцінку цінностей і не вбачати творчого характеру в повсякденному моральному житті людей рівнозначно твердженням, що творчою є лише праця композитора, але не виконавця його музики»¹³. Немає сумніву, що величезна різноманітність тих ситуацій, в яких потрібно реалізовувати моральні норми, дає широкий простір для творчості.

¹¹ Богоявленская Д. Б. Пути к творчеству.— М., 1981.— С. 29.

¹² Тут і нижче в цьому абзаці ми вживаємо поняття, схарактеризовані в ст.: Гергей Т., Машбиц Е. И. Место задачи в деятельности // Теория задач и способов их решения.— Киев, 1973.— С. 3—13.

¹³ Бендзєладзе Г. Д. О творческом характере нравственности.— Вопр. философии.— 1981.— № 6.— С. 123.

У зв'язку із сказаним варто згадати концепцію психічних рівнів О. Ф. Лазурського. Згідно з нею індивіди, що перебувають на нижчому з цих рівнів, не володіють цільним світоглядом: «Така людина керується в своїй діяльності і в ставленні до інших людей невеликою кількістю відомостей і правил, засвоєних через виховання і традиції, фрагментарних і часто-густо суперечливих». Представники середнього рівня мають досить цільне світосприйняття, позбавлене, однак, оригінальних рис. Нарешті, на вищому психічному рівні цільне світосприйняття, хоча частково й запозичене ззовні, обов'язково містить «хоч що-небудь своє, оригінальне»¹⁴. Отже, представники нижчого рівня засвоюють норму недостатньою мірою, середнього — успішно оволодівають нею, вищого — виходять за її межі (саме тут маємо, за О. Ф. Лазурським, більш або менш яскраво виражені процеси творчості).

У науковій діяльності, як і будь-якій іншій, творчість має своєю базою певні — в даному разі пізнавальні — нормативи. При цьому «ситуація перебудови підвалин, зміни парадигм (тобто створення нових норм — Г. Б.) є найяскравішим виявом творчих можливостей пізнавальної діяльності»¹⁵. Свідоме відхилення старої норми і вироблення нової постає тут як діалектичний процес «зняття», тобто трансформації першої в другу. Водночас сама трансформація здійснюється на основі специфічних норм, визначених соціально-практично і культурно-історично. Подібно до цього, кажучи, що митець (скажімо, хоч би й музикант-виконавець) «виходить за межі норми», ми описуємо його діяльність дещо односторонньо. Адже досягнення естетичного ефекту завдяки наднормативній активності само по собі становить специфічну норму мистецької діяльності.

Пронизуючи найрізноманітніші процеси життєдіяльності особи, норми і творчість взаємоопосередковуються, причому загалом це виявляється тим виразніше, чим вищий ступінь розвитку діяльності. За певного ступеня на перший план виступає якась одна із зазначених її сторін і опосередкування може бути виявлене тільки за допомогою спеціального аналізу. Наприклад, коли учень у школі оволодіває нормативними способами розв'язання математичних або граматичних задач, у його діяч, як правило, важко углядіти творчість. Коли ж він у вільний час, скажімо, малює, то з погляду психології факт творчості не можна заперечувати, хоча за процесом і результатом вона й може бути далека від нормативів образотворчого мистецтва. На вищому рівні зв'язок між нормами і творчістю виявляється наочніше. Якщо звернутися до діяльності вченого, художника, винахідника, робітника-новатора, то тут нормативні результати досягаються саме завдяки творчості, яка й собі базується на нормативних засобах діяльності (знаннях, вміннях та ін.).

Вивчення взаємозв'язку норм і творчості має величезне практичне значення. Так, проектуючи трудову діяльність, треба адекватно визначити ті ланки її структури, в яких переважно мають втілюватися її нормативна і творча сторони. Посилення контролю за параметрами «нормативних ланок» у поєднанні з усуненням або зведенням до мінімуму зовнішньої регламентації «творчих ланок» (звичайно це ті процедури, за допомогою яких суб'єкт досягає нормативного або наднормативного результату) сприяє підвищенню ефективності виробництва і задоволеності працівників, стимулює їхнє творче зростання. Здійснення в нашій країні заходів, спрямованих на перебудову господарського механізму і форм організації праці, істотно сприятиме реалізації такого підходу.

Сказане стосується й інших сфер суспільного життя, в тому числі народної освіти. Важливий напрям удосконалення управління педагогічною діяльністю, передбачений у реформі школи, полягає в подоланні

¹⁴ Лазурский А. Ф. Классификация личностей.— Л., 1924.— С. 62.

¹⁵ Швырев В. С. Научное познание как деятельность.— М., 1984.— С. 62.

дріб'язкової регламентації процедур, що їх здійснює вчитель на уроці і поза ним,— з одночасним посиленням кваліфікованого й доброзичливого контролю за тим, як він володіє нормативними засобами своєї діяльності і яких результатів досягає в навчанні й вихованні учнів. В організації ж діяльності останніх спеціальна увага має бути приділена взаємозв'язку її нормативних і творчих компонентів. Треба дбати про формування такої творчої активності, яка б ґрунтувалася на оволодінні досконалішими нормами діяльності¹⁶, і водночас насичувати творчими компонентами процес засвоєння цих норм¹⁷.

Взаємозумовленість нормативної і творчої сторін, наявна практично в усіх процесах діяльності, має якісну своєрідність у різних їх типах. Розкрити її допомагає, зокрема, аналіз характеристик розв'язуваних задач (йдеться про внутрішні для суб'єкта, фактично розв'язувані ним задачі). Зрозуміло, що роль творчих компонентів діяльності зростає при переході від неproblemних задач до problemних, від закритих — до відкритих. (Те саме відбувається, коли суб'єкт, не обмежуючись «довизначенням» задач, запропонованих іззовні, переходить до їх самостійної постановки.)

Розуміння цих залежностей має дістати своє відображення в педагогіці. В методиках навчання і виховання бажано передбачати різні варіанти поєднання нормативних і творчих компонентів у діяльності учнів. Великі можливості містять у собі факультативні заняття, позакласна та позашкільна робота, розвиток яких передбачено реформою середньої школи. Усі ці види додаткової роботи, на яку не поширюється стандартизація, властива основному навчальному процесові, дають змогу урізноманітнювати зміст і форми діяльності учнів, розвивати їхні творчі здатності.

Нарешті, розглянемо *співвідношення адаптивних і творчих компонентів у діяльності суб'єкта*. О. М. Матюшкін відзначає умовний характер поділу всіх видів активності суб'єкта «на два крайні типи: адаптивний і продуктивний»¹⁸. Справді, правильніше говорити не про типи діяльності (або активності), які нібито взаємно виключають один одного, а про сторони будь-якого процесу діяльності, різні за своєю «питомою вагою», і про теоретичні моделі, використовувані дослідниками в аналізі цих сторін. Потрібно зважати, зокрема, на роль, яку здатні відігравати у мотивації творчості (через механізм сублімації) та у визначенні її змісту (через механізм фантазування) адаптивні за своїм призначенням процеси психологічного захисту особи¹⁹. Не переоцінюючи цієї ролі, відмітимо, що вивчення таких процесів демонструє адаптивну функцію творчості.

Характеристика конкретного процесу діяльності як адаптивного або продуктивного значною мірою залежить від того, в якому аспекті, в якій системі зв'язків він розглядається. Так, розв'язання будь-якої пізнавальної задачі є адаптивним процесом у тому розумінні, що приводить систему знань суб'єкта у відповідність з об'єктом та з вимогою задачі, інакше кажучи, пристосовує до них цю систему. Водночас зазначений процес має продуктивний характер хоча б у тому розумінні, що суб'єкт оволодіває новим для себе знанням.

Вище йшлося про самостійну постановку задачі суб'єктом як вияв його творчої активності. Але й тут остання міцно пов'язана з активністю адаптивною. Можна назвати два аспекти такого зв'язку.

¹⁶ Див., зокрема, книгу: Калощина И. П. Структура и механизмы творческой деятельности (нормативный подход).— М., 1983.— 169 с.

¹⁷ Про «квазідослідження» в навчальній діяльності див.: Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М., 1972.— С. 372.

¹⁸ Матюшкин А. М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности // Вопр. психологии.— 1982.— № 4.— С. 5.

¹⁹ Див.: Налчаджян А. А. Личность, психическая адаптация и творчество.— Ереван, 1980.— 264 с.

Перший стосується відображення суб'єктом ситуації, в якій він ставить задачу. Хоча найважливішим компонентом останньої є мета, що її висуває суб'єкт, вона детермінує його дії тільки в поєднанні з умовами її досягнення, відображуваними його психікою. Щоб задача була поставлена успішно, їх відображення має бути адекватним, а це, як свідчать психологічні дослідження, часто не досягається²⁰. Неадекватність відображення зменшує результативність творчої активності суб'єкта, спрямованої на постановку задачі. Можна сказати, що ця неадекватність є виявом недостатньої адаптації.

Другий аспект взаємозв'язку творчої активності суб'єкта полягає в тому, що один і той самий реальний процес можна описати водночас і як постановку задачі, і як розв'язування іншої задачі. Найвиразніше ця можливість виявляється в аналізі мислительної діяльності, де переформулювання задачі можна витлумачувати як постановку нових задач, «що виникають у процесі розв'язування основної задачі внаслідок об'єктивізації попереднього ходу думки»²¹.

Якщо виходити з широкого тлумачення поняття задачі як єдності мети (або вимоги) і ситуації, в якій її треба досягти, тоді справедливим є висновок, що задачі завжди ставляться в процесі розв'язування якихось інших. Таке тлумачення здобуває нині визнання у психологічній науці. При цьому, поряд з мислительними, розглядаються задачі перцептивні, комунікативні, рухові тощо; предметом аналізу стають ті, котрі не дістали вербального вираження, і навіть ті, які взагалі не усвідомлюються суб'єктом, а з'ясовуються тільки дослідником. У розв'язуваних суб'єктом задачах відображаються, з одного боку, об'єктивні властивості ситуації, соціальні норми, вимоги тощо. З другого — спрямованість власної активності суб'єкта, його потреби, мотиви, установки. Все це дає підставу розглядати діяльність суб'єкта як ієрархічну систему процесів розв'язування різноманітних задач. Кожен з них є адаптивним у тому розумінні, що спрямований на пристосування якогось предмета або самого суб'єкта до заздалегідь висунутої (хоча, може, й не усвідомленою ним) вимоги. Це, однак, зовсім не виключає того, що в процесі діяльності під впливом її проміжних результатів дана вимога (і вся розв'язувана задача) уточнюється і змінюється.

Отже, додержуючись широкої інтерпретації поняття задачі, можна твердити, що процеси розв'язування задач суб'єктом, маючи адаптивну — в описаному розумінні — спрямованість, разом з тим охоплюють його творчу активність, зокрема ту, що виражається у формуванні нових для нього задач.

Сказане не суперечить тому, що адаптація, витлумачена вузько — як пристосування до безпосереднього оточення, не може вважатись універсальним принципом, якому підпорядковується діяльність суб'єкта. Більшою мірою на роль такого принципу може претендувати тенденція до забезпечення узгодження, гармонії суб'єкта і середовища. Треба тільки врахувати дві обставини. Перша — це те, що така тенденція зовсім не обов'язково виявляється у прагненні до спокою і благополуччя (досить згадати славетні лермонтовські рядки: «А он, мятежный, просит бури, как будто в бурях есть покой!»). Ще важливіше те, що суб'єкт може досягти гармонії із середовищем, не тільки пристосовуючись до нього або відшукуючи сприятливе для себе оточення, а й змінюючи, перетворюючи його. Знову звернемося до концепції психічних рівнів О. Ф. Лазурського: згідно з нею, саме так діють особи, які перебувають на «вищому рівні». Якщо нижчий психічний рівень «дає нам переважно індивідів, недостатньо пристосованих, середній рівень — таких, що пристосувалися, то представників вищого рівня можна назвати

²⁰ Див.: Самойлов О. Є. Про одну з психологічних особливостей процесу переходу від ситуації до задачі // Психологія. — К., 1980. — Вип. 19. — С. 17—22.

²¹ Славская К. А. Детерминация процесса мышления // Исследования мышления в советской психологии. — М., 1966. — С. 193.

...такими, які пристосовують»²². Скориставшись термінами Піаже, скажемо, що вирішальну роль у соціальній поведінці осіб «середнього рівня» відіграють процеси акомодациї, а «вищого рівня» — процеси асиміляції.

Характеристики середовища, в якому відбувається психологічна адаптація індивіда, залежать від його якостей. Про таку залежність можна говорити, по-перше, в об'єктивному розумінні: маючи на увазі пошук індивідом придатної для нього «соціально-психологічної ніші» та активне перетворення ним навколишньої дійсності; по-друге, в суб'єктивному: спрямовуючи інтерес на ті компоненти оточення, що на них індивід орієнтується в своїй діяльності, — вони утворюють його «психологічне середовище». Розширення останнього (або, як кажуть, світу індивіда) — і територіальне, «і в часі, і в змісті»²³ — є одним з найважливіших аспектів становлення особи. Водночас її повноцінний розвиток потребує органічного поєднання різних масштабів і ракурсів сприймання світу та взаємодії з ним. Гармонійно розвинена творча особа дивиться на світ широко, не замикаючись у дрібних, вузьких інтересах. Разом з тим вона не відривається від конкретики сьогодення, від свого безпосереднього оточення. У повсякденному житті вона бачить вияв загальних закономірностей і в ньому ж, навіть за несприятливих умов, знаходить місце для реалізації високих ідеалів. Несучи в собі дух неспокою, прагнення до позитивних змін, не боячись ставити під сумнів прийняті норми, вона часто є «незручною», особливо для тих, хто звик до рутини й шаблону. Водночас її активність має (на противагу примітивному критицтву) конструктивну, гармонізуючу спрямованість. Не випадково вивчення найвидатніших зразків творчості дає підставу вбачати її найглибшу суть у «виявленні й подоланні дисгармонії як у світі в цілому, так і в кожній людській особі»²⁴.

Те, що гармонійно розвинена особа неодмінно має різні (на перший погляд — протилежні) сторони світосприймання й активності, обов'язково треба враховувати у практиці виховання. Наука ж про людину зробить тим більший внесок у виховну роботу, чим успішніше долатиме односторонні тлумачення, чим повніше і глибше розкриватиме діалектичний взаємозв'язок різних аспектів людської діяльності.

* * *

Реалізація норм діяльності суб'єктом тісно пов'язана не тільки з адаптивною, але й з творческою його активністю. Творчество, ґрунтуючись на значительній мере на використанні нормативних средств и способов деятельности, в то же время является механизмом реализации норм более высокого уровня. Взаимное опосредование нормосообразных и творческих компонентов деятельности проявляется тем четче, чем выше степень ее развития.

Адаптация и творчество представляют собой не взаимоисключающие типы активности индивида, а неотъемлемые стороны любого процесса деятельности, выявление которых зависит от того, в каком аспекте, в какой системе связей исследуется этот процесс. Рассмотрение категорий «норма», «адаптация» и «творчество» в их системной взаимосвязи дает возможность глубже изучить явления, описываемые с помощью этих категорий. В значительной мере это можно проследить путем исследования решаемых субъектом задач.

²² Лазурский А. Ф. Классификация личностей. — С. 63.

²³ Костюк Г. С. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини // Праці Респ. наук. конф. з педагогіки і психології. — К., 1941. — Т. 2. — С. 26. Див. також: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. // Избр. психол. произведения. — М., 1983. — Т. 2. — С. 216—217.

²⁴ Бурсов Б. Судьба Пушкина // Звезда. — 1983. — № 10. — С. 123.

В. К. Забігайло, О. Л. Копиленко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА: ІСТОРИЧНА ПРАВДА І ВИГАДКИ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ

ЗАБІГАЙЛО Володимир Костянтинович — доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР. Спеціаліст з критики буржуазної політико-правової ідеології. Автор монографій «Новые проблемы современной буржуазной юридической науки» (К., 1981), «Право в современной идеологической борьбе» (К., 1984), ряду статей в науковій періодиці, в тому числі і в нашому журналі.

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович — науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР. Спеціалізується в галузі критики буржуазної політико-правової ідеології й антикомунізму. Автор брошури «Критика буржуазно-націоналістических фальсификаций места и роли Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе» (К., 1986). В нашому журналі виступає вперше.

Торік минуло 130 років від дня народження і 70 років від дня смерті Івана Яковича Франка — видатного революціонера-демократа, письменника, вченого, громадського діяча. Спадок великого Каменярка становить собою славетну сторінку в історії передової філософської і суспільно-політичної думки народів СРСР, він увійшов у золотий фонд духовних надбань усього людства.

З наближенням ювілею Івана Франка на Заході стався новий спалах різних псевдонаукових «досліджень» його філософських і суспільно-політичних поглядів. Під прикриттям численних «українознавчих» центрів та інститутів, які розплодились у повоєнні роки, буржуазні фальсифікатори випускають у світ одкровлення, в яких на догоду своїм антирадянським цілям спотворюють передову суспільно-політичну думку дореволюційної України.

Спадщина Івана Франка і в минулі роки була під прицілом буржуазних фальсифікаторів усіх мастей¹. Посилення тотальної «психологічної війни», розв'язаної міжнародним імперіалізмом проти світу соціалізму.

¹ Див. докладніше: Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— К., 1968; Микитась В. Л. Ідейна боротьба навколо спадщини Івана Франка.— К., 1972.

лізму, ще більше активізувало провокаційні писання буржуазних «франкознавців». З цього погляду творчість Каменяра, інших видатних мислителів нашої Вітчизни привертає до себе посилену увагу подібних «дослідників», які користуються можливістю на цій основі перейти від історії до сучасності, від безсторонніх, на перший погляд, розмірковувань про «неминуші культурні цінності» — до підступних дій, спрямованих на підлив устоїв радянського соціалістичного ладу. Заміри вплинути на сучасність, звести розгляд будь-якого питання до наклепу на нашу країну, на радянський народ, нарешті, найтісніша скоординованість з глобальними пропагандистськими акціями антикомуністів — ось що характеризує внесок цих діячів в «українознавство» в дусі ідейно-політичних вимог імперіалістичної буржуазії. При цьому традиційні схеми їхньої «інтерпретації» політичної і філософської спадщини І. Франка доповнюються — на догоду «замовникам» — і деякими «новачіями».

Протягом багатьох років одним з основних напрямів буржуазного спотворення філософських поглядів українського мислителя є фальсифікація матеріалістичних основ його світогляду, задля чого широко використовується добряче пошарпана теза про «глибоку релігійність» І. Франка. Клерикальні фальсифікатори забарвлюють релігійними кольорами вже й суспільно-політичні і правові погляди Каменяра. Так, наприклад, «*Slavic and East European Journal*», який видається у США, добалакався до того, що, виявляється, всю суспільно-політичну думку на Україні в XIX ст. відзначала «глибока біблійська спрямованість» і прихильність до католицизму². Для чого це робиться? «Психологічна війна» породила нову хвилю спроб поширити католицьку експансію на «слов'янський Схід», й на Україну в тому числі, з метою відродження уніатства і гальванізації релігійно-націоналістичних настроїв. Антирадянська пропаганда дедалі більше пов'язується з 2000-річчям виникнення християнства, 1000-річчям його введення на Русі і з 400-річчям проголошення Брестської унії. При цьому буржуазні фальсифікатори намагаються «пов'язати» Україну з католицьким Заходом, зобразити уніатську церкву виразником інтересів українського народу, а його видатних мислителів, насамперед І. Франка, — глашатаями ідей католицизму й уніатства.

Цілковиту абсурдність таких «релігійних» претензій буржуазного «українознавства» доводить об'єктивний аналіз філософських поглядів Каменяра. В основі його революційно-демократичного вчення лежить матеріалізм³, головні положення якого викладено в творах «Мислі о еволюції в історії людства», «Що таке прогрес?», «Наука і її відношення до трудящих класів», «Найновіші напрямки в народознавстві». В поглядах Франка матерія постає як така, що є первинною, постійно розвивається, вічно рухається за своїми внутрішніми закономірностями, ніким не створена і незнищенна, а духовне життя — як лише функція, відблиск матерії.

Немає нічого безглуздішого, ніж припасовувати до матеріалістичних поглядів І. Франка його, нібито, «глибоку релігійність». Його матеріалізм з особливою силою виявився в його атеїзмі: «...перед нами тільки два виходи: або се все бог так сотворив, а тоді при ближчій розгляді запутаємося в масу суперечностей і скочимо обома ногами в дуалізм, — або се все витворилося силою несвідомих, механічних, але від правіку однаково діюючих законів природи»⁴.

² *Koropeckyi R. Sevcenko's "Davydovi Psalmy" a Romantic Psalter // Slavic and East European Journal.* — 1983. — Vol. 27. — No. 2. — P. 240.

³ Див. докладніше: Ідейные связи русских и украинских революционных демократов. — Киев, 1981.

⁴ *Франко І.* Кілька слів о тім, як упорядкувати наші людські видавництва // Твори : В 20-ти т. — К., 1953. — Т. 19. — С. 121.

Матеріалістичні тенденції простежуються і в розгляді мислителем явищ суспільного життя. Під впливом вивчення праць К. Маркса і Ф. Енгельса він, зокрема, схиляється до висновку, що головним фактором розвитку суспільства є матеріальне виробництво, яке становить фундамент усіх інших явищ політичного і духовного життя. В праці «Найновіші напрямки в народознавстві» І. Франко писав: «Матеріалістична економія (вчення К. Маркса.— Авт.) голосно заявила і знаменито мотивувала ту тезу, що суспільні і політичні інституції є зовнішнім виявом, або, як це образно казалось,— є надбудовою продукційних відносин і форм даного суспільства, так що основою інституції, а далі й правних поглядів даного народу є не так етичні погляди, як радше способи продукції і циркуляції економічних багатств»⁵.

Буржуазним «франкознавцям» не завадило б знати й таку промовисту подробицю, як визнання воєвничого атеїзму І. Франка самими церковниками. Так, скажімо, в 1890 р. Львівський греко-католицький митрополит С. Сембратович надіслав листа редакторові журналу «Дзвілок» О. Барвінському з вимогою не друкувати творів цього письменника, оскільки «він став на цілій нашій Русі голосним через своє всенародно об'явлене і досі постійне совершенне безвір'я»⁶.

Далі І. Франко вбачав у церкві не «сполучну ланку між богом і людьми на землі», хоч як намагаються довести це «тлумачі» його поглядів, а конкретний елемент політичного панування експлуаторських класів, вираження їхніх інтересів. Історичні і соціальні причини виникнення релігії він виводив із забобного страху людини перед незаними силами природи, з установлення і закріплення відносин політичної й економічної нерівності, зрослої на руїнах первісного суспільства. У своїй праці «Мислі о еволюції в історії людськості» він показав, що від самого свого виникнення релігія йшла пліч-о-пліч із світською владою, котра прагнула підкорення колишніх одноплемінників і «співгромадян». Саме релігія виробила постулат про божественне походження влади, відповідно вічної і непорушної. «А скоро раз верховодники воєнні зробились відпоручниками, вибранцями, а то й потомками потужних духів-богів, то все само з себе випливало, що власть їх — се божя власть, що люди з тим не можуть її не надавати, ні відбирати і що вона без згляду вже на заслугу мусить оставатися вроді вибранців та свояків божих.

Таким способом при допомозі релігії та обрядів слуги народу зробились панами народу»⁷. За словами І. Франка, церква завжди «тісно сполучувалась з властю світською для придавлення нових ідей і затемнення люду»⁸. Оцінка релігії як інструменту політичного насильства і гноблення широких народних мас визначила Франкове розв'язання питання про її існування як минуше й недовговічне. Він вважав релігію тимчасовим явищем, котре зникне з історичної арені разом з експлуаторським ладом, що живить і підтримує її. «Затим очевидна річ і те, що коли всі люди на землі дійдуть до того, що будуть мати раз назавжди до крайньої можності забезпечений матеріальний добробут і політичну волю..., тоді наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя..., а віра, релігія зійде до нуля, т. е. як складник історичного розвитку перестане існувати»⁹.

Конструюючи свої клерикальні схеми і голосливо стверджуючи про причетність І. Франка до католицизму, буржуазні «українознавці» старанно замовчують численні факти, які розкривають його багатогранну діяльність, спрямовану проти політики Ватикану, рішучу критику антинародної ідеології і практики католицької церкви — однієї з най-

⁵ Там же.— С. 148.

⁶ Правда про унію : Док. і матер. 3-тє вид.— Львів, 1981.— С. 111.

⁷ Франко І. Твори.— Т. 19.— С. 88.

⁸ Франко І. Католицький панславізм // Там же.— С. 35.

⁹ Там же.— С. 100.

більш лицемірних і войовничих сил реакції від давніх давен. Зірвавши обладунок фальшивої святості з католицьких церковників, І. Франко показав криваву історію Ватикану, який став центром політичного мракобісся і поширення релігійного дурману, безжалісно знищував навіть найменші паростки вільнодумства, був організатором страшливих злочинів проти людського розуму і прогресу, маючи на своєму чорному рахунку сотні тисяч безвинних жертв, спалених на вогнищах інквізиції, потятих мечами католицьких ландскнехтів, замучених і похованих живцем у тюремних казематах, обплутаних тенетами морального розкладу і тліні.

Ватиканських місіонерів мислитель поставив у один ряд із напівдикими ордами Чингісхана й закутими в залізо німецькими псами-лицарями: «Відколи тямить історія католицизм завжди був ворогом слов'янщини, і хто знає, чи не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мад'ярами, німцями та татарами!»¹⁰. Мислитель прямо вказував на тотожність, єдність цілей кривавих завойовників і католицьких ревнителів «христової заповіді», спрямованих у кінцевому підсумку на поневолення і знищення слов'янських народів. «Провідники католицької церкви не зводять ока з востока, з Росії, досі православної. Як той древній Катон кінчав кожну свою бесіду в римським сенаті пригадкою про потребу зруйнування Карфагену, так і в Ватикані один наслідник Петра другому передає незмінне римське «Ceterum censeo — orientum esse convestendum» («Крім того, я гадаю — Схід має бути навернений в католицизм»)¹¹, — з нищівним сарказмом писав І. Франко про справжні причини такого «посиленого інтересу» католицьких діячів до слов'янського світу.

Виражаючи інтереси українського народу, мислитель дав рішучу відповідь усім поборникам «союзу України з Ватиканом». Цілковитою мірою це стосується і сучасних фальсифікаторів, що виставляють католицьку церкву як джерело «слов'янської цивілізації і культури», як «хрещену мати» України, котра нібито відкрила їй доступ у «велику західноєвропейську сім'ю». Так, наприклад, І. Франко доводить зовсім не абстрактно-просвітницьку, а виразно політичну, гнобительську підопліку «хрещення»: «Христову віру заведено у нас не через попівську проповідь, вона прийнялася не з переконання, а, так сказати, «по указу», з наказу власті, а князі прийняли її з політичних причин»¹².

Антиклерикальні ідеї Каменярка досі б'ють по інсинуаціях ідеологів антикомунізму. Наведемо такий факт. 1985 року широко відзначалося 1100-річчя від дня смерті великого слов'янського просвітника Мефодія, ім'я якого нерозривно пов'язане з іменем його молодшого брата Кирила — творця слов'янської азбуки. Діяльність солунських братів (Солун — місце їхнього народження) має загальнослов'янське, загальнолюдське значення. Але до знамена Кирила і Мефодія деякі церковні діячі намагаються приписувати провокаційний, антикомуністичний лозунг «подолання політичної прірви, що пролягла через серце Європи». А одна з мюнхенських радіостанцій добалакалась до того, що якби Кирило і Мефодій жили в наш час, то вони неодмінно повстали б проти «ідеологічного культурного радянського імперіалізму», «гноблення східноєвропейських народів і болгарського в тому числі»¹³.

У зв'язку з цим доцільно звернутись до статті І. Франка «Католицький панславізм». Її було опубліковано в 1881 р. саме з нагоди влаштованого в Римі католицькою церквою пишного свята, пов'язаного з 1000-річчям слов'янських просвітників Кирила і Мефодія. Розкриваючи справжні цілі організованої Ватиканом «всеслов'янської маніфеста-

¹⁰ Там же.— С. 33.

¹¹ Франко І. Воскресеніє чи погребеніє // Там же.— С. 130.

¹² Франко І. Радікалі і попи // Про Ватикан, унію та католицизм.— К., 1981.— С. 235.

¹³ Кирилл, Мефодий и ...«крестовый поход» // Лит. газета.— 1985.— 29 мая.

ції» на честь двох «слов'янських апостолів», які «як раз від Риму і від католицьких попів потерпіли найбільше переслідувань і котрих спосіб учення та проповідування був на розріз противний римсько-католицькому»¹⁴, Франко висунув такі положення. По-перше, ніхто з ватиканських діячів ніколи не дбав про «слов'янські діла», зате папа римський «зовсім не крився з тим, що йому в цілім кирило-мефодіївським святі йде не про слов'ян, не про їх добро, але про придбання римській курії кілька-десяти мільйонів вірних, ниць падучих слуг...»¹⁵. По друге, римське свято мало виразний політичний характер, розрахований скоріше на держави, ніж на народи, і спрямований, насамперед, проти Росії, оскільки «верховодці того свята хотіли показати Росії, що ось, мовляв, слов'яни прочунались, пізнали, хто їм стрик, і перестали тягти на північ, а зато тягнуть в релігійнім згляді на полудень», — тобто в лоні католицької церкви. А самі слов'яни і навіть «святі слов'янські апостоли» були тут «тільки шаховими фігурами на політичній шахівниці, а більше нічим»¹⁶.

«Палке бажання» Ватикану повернути слов'янський Схід «в істинну віру», відзначається в статті, становить собою панічну реакцію на наростання революційних подій в Європі. Франко цитує енцикліку папи Лева XIII (1810—1903), де говориться, зокрема, що «російські події» привели світ на поріг революції, перед лицем якої «єдиною опорою» є католицизм, бо останній проголошує всяку владу божественною і наказує народові підкоритися такій владі, хоч би якою вона була. Одночасне видання ватиканської енцикліки й організація «Кирило-Мефодіївського свята», за словами письменника, слугують підтвердженням дволікості й лицемірства римських владик і є однією з тих незлічених комедій, які від віків виправляв католицизм з народами і за котрі пролилося море людської крові...». З одного боку, папа «збирає і приласкує слов'ян, ворожить їм велику будучність і запевнює їх про свою прихильність», з другого — «відмовляє їм... права до голосу в найважливіших питаннях суспільно-політичних, робить їх безглуздим стадом, придалим тільки на обстриження та до тягла»¹⁷.

Отже, незважаючи на ціле століття, що розділяє ці сфабриковані Ватиканом заходи, суть їх лишається незмінною. Хоч би якими кольористими декораціями обставлялись різноманітні буржуазні концепції «єдиної Європи», за ними виразно чуються іржання коней і брязкіт зброї старих і нових хрестоносців, котрі, як і колись, стоять на захисті сил мракобісся й реакції, жадають, як і колись, світового панування.

У числі «нових війн» у ганебній справі фальсифікації суспільно-політичних поглядів Франка — фальсифікація основоположних принципів радянського державного і суспільного ладу, діяльності КПРС загалом і її ленінської національної політики зокрема. Вороги соціалізму знову силкуються підірвати непорушну єдність народів СРСР, братерський союз народів соціалістичних країн, роздмукати забобони національного егоїзму, міжнаціонального розбрату і русофобії, підбурюють чинити антигромадські акції, виступати проти Радянської влади, йти на зраду Батьківщини. Переважна більшість буржуазних «українознавчих» писань продовжує експлуатувати в цьому зв'язку власноруч створену схему «самостійницьких устремлінь» І. Франка, «антиросійського» характеру його творчості. Відносно новим явищем тут можна вважати хіба що те, що буржуазні «франкознавці», не домігшись бажаного, роблять спроби підступитись до цілі за допомогою більш витончених псевдонаукових конструкцій.

Колись Франкові цинічно нав'язували авторство чужої йому ідеї «об'єднання українських земель у єдину соборну державу в етногра-

¹⁴ Франко І. Твори.— Т. 19.— С. 36.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.— С. 37.

¹⁷ Там же.— С. 38.

фічних кордонах розселення українців і на основі єдинонаціональної української мови». Тепер же, не в змозі далі приховувати численні висловлювання мислителя, які переконливо свідчать про найщирішу його прихильність до російського народу, російської культури, до Росії Радіщева, Герцена, Чернишевського, буржуазні «тлумачі» пішли шляхом «виокремлення етапів» у його творчості. Перший «етап» вони пов'язують з «юнацьким захопленням» Франка соціалістичними ідеями. На другому ж, коли, на їхню думку, письменник піднісся на «вершину духовних сил», відбувся, нібито, його різкий «поворот управо»: він, мовляв, став палким поборником ідеї «самостійної України». Як приклад такої антинаукової «системи» можна назвати «розвідки» одного із західних «українознавців»¹⁸, який у своєму опусі спроквола нав'язує думку, що лозунг політичної «відрубності» неможливо зажив найбільшої популярності серед української інтелігенції та й усього нашого народу в той період. Тому, буцімто, під тиском неспростованих фактів і самої історичної необхідності Франко визнає свої «заблудження» і на зламі ХІХ—ХХ ст. переходить на бік борців за «самостійну Україну», причому «якнайповніше» це виявилось у його статтях «Ukraine irredenta» і «Поза межами можливого». А підносячи на щит по-своєму витлумачені Франкові статті означеного часу, фальсифікатори плекають надію звести нездоланний мур між російським і українським народами, вбити клин у їх непорушну дружбу і братерську єдність.

Справді об'єктивний аналіз названих праць мислителя, які раптом так роз'ятрили серце «захисників українства», показує неспроможність їхніх спроб видати своє чорне за Франкове біле.

«Ukraine irredenta» — це, маємо зазначити, не самостійна стаття, а рецензія на працю з аналогічною назвою, яка належала західноукраїнському дрібнобуржуазному діячеві Ю. Бачинському і була опублікована у Львові в 1895 р. Основна ідея рецензії Франка полягала саме в різкому засудженні націоналістичної тези «відрубності», обстоюваної Ю. Бачинським. Критикуючи гасло «відрубності» трьох економічних районів європейської частини Росії і націоналістичну вимогу самостійності України як екстремістськї, Франко своє неприємне ставлення до них висловив відомою фразою: «Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою»¹⁹. Але якраз цей ключовий висновок, найважливіший підсумок усієї праці старанно викреслюють геть усі закордонні видання Франкових творів, чинячи цілісне насильство над авторським текстом. Як це зробило і нью-йоркське видавництво «Пролог», «пояснюючи», що стаття «Ukraine irredenta» друкується з «невеликими спрощеннями і виправленнями мови». Коментарі, як мовиться, зайві!

Точно так само спотворюється смисл й іншої статті Франка — «Поза межами можливого», в якій із загального контексту вилучаються кілька принципово важливих слів: «Ідеал національної самостійності в нашій теперішній перспективі лежить поза межами можливого». Цілісний же аналіз зазначеного твору свідчить про те, що Франко говорив про органічну єдність соціального і національного і поставив розв'язання національного питання в пряму залежність від перемоги соціальної революції²⁰. Зовсім протилежне намагаються приписати йому удавані друзі українського народу, хоча в даній публікації, де критично рецензувалась, зокрема, й уже згадувана праця Ю. Бачинського, Франко рішуче виступає як, з одного боку, проти націоналістичних вимог створення «самостійної України», так і, з другого — проти шовіністичних

¹⁸ Himka J.-P. Yang radicals and independent statehood: the idea of a ukrainian national-state, 1890—1895 // Slavic Review.—1982.—Vol. 41.—No. 2.—P. 219—235.

¹⁹ Франко І. Ukraine irredenta // Житє і слово.—1895.—Т. 4.—Кн. 6.—С. 482—483.

²⁰ Див. докладніше: Возняк С. М. У боротьбі за дружбу народів.— Львів, 1982.

твердження про неправомірність самої постановки питання про самовизначення України.

Така позиція закономірно впливає з революційно-демократичного світогляду мислителя, котрий обстоює демократичне розв'язання національного питання на основі справжнього соціального визволення. Таке розв'язання, природно, лежить «поза межами можливого» в умовах буржуазно-поміщицького ладу. Саме так належить розуміти висловлювання Франка, який пов'язував національне визволення українського народу з революційними процесами в Росії.

Закономірна їй захоплена оцінка Франком революційних подій 1905—1907 років у Росії, що цілковито спростовує всілякі звинувачення в націоналізмі, які висувались проти мислителя. Його заключні твори того часу сповнені високого громадянського пафосу, почуття найширшої солідарності з російським пролетаріатом, котрий став на смертній бій з тиранією, і твердої віри в торжество ідеалів справедливості й гуманізму. «Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг, нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам теперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути певний перестрій зразу державного, а далі і громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й на Україні»²¹, — ці думки Франка глибоко співзвучні позиції партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним.

У числі відносно нових прийомів спотворення поглядів І. Франка ідеологами українського буржуазного націоналізму дедалі більшої популярності набуває напрям, який по-зрадницькому нав'язує «міцне історичне коріння» «прозахідній орієнтації» певної частини українських суспільно-політичних діячів і мислителів. Провокаційні цілі цих наклепницьких вигадок полягають у тому, щоб хоча б ретроспективно упрягти українську суспільно-політичну думку в колісницю «західно-європейської традиції», заперечити факт її взаємодії з передовою російською суспільно-політичною думкою, замінити прогресивні ідеї — «цінностями» буржуазного світогляду, буржуазного способу життя.

Для цього Франкові приписують роль «визвольника української духовності» від традиції Белінського і Чернішевського, а визначальним ідейним джерелом його творчості називають твори Золя, Лессінга, Шиллера. Крім того, мислитель зображується переконаним прихильником «європейських форм політичної влади», зокрема таких, як в Австро-Угорщині. По-шахрайському спотворюючи історію, фальсифікатори доходять до абсурду, твердячи, що Австро-Угорщина, «вступивши на рубежі 70-х років минулого століття в конституційну еру», надала, мовляв, українському населенню «найширші можливості для створення основ своєї незалежності» — так званої конституційної інфраструктури²². Варіацією даної теми є також спроба довести, що Франко був організатором української еміграції в Америку, бо убачав у останній «світоч свободи», сам усією душею нібито прагнув туди, де на переселенців чекали мислимі і немислимі блага цивілізації, демократії і прогресу²³.

Переконливе спростування цих вигадок знаходимо в творах самого Франка. У статті «Формальний і реальний націоналізм», приміром, він дає чітку й вичерпну відповідь на питання, що було визначальним у становленні його світогляду: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію,

²¹ Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжці // Вибр. сусп.-політ. і філос. творін.— К., 1956.— С. 443.

²² Himka J.-P. Op. cit.— P. 233.

²³ Primak T. Ivan Franko and mass ukrainian emigration to Canada // Canadian Slavonic papers.— 1984.— Vol. 36.— N 4.— P. 303.

то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»²⁴.

Близько ста років тому письменник нещадно висміяв тих «рутенців і плосколобів», які наївно вважали, що в «гуманній і просвіченій» Західній Європі «нема ніякого гніту, там значить, іно живий, та будь, та розвивайся»²⁵. Однаковою мірою іронія Франка спрямована і на сучасних «борців за демократію», і на ревнителів «конституційної інфраструктури» українського населення «під серцем» у Австро-Угорщині. Звернемось до історичних фактів.

Коли Австро-Угорщина перебувала в «розквіті конституційної ери», західноукраїнське населення, котре становило 13,2% усіх жителів імперії, посилало до віденського парламенту в 1879 р. трьох депутатів при загальній їх кількості 353, а в 1897 р. — п'ять при загальній кількості 425. У 1879 р. з 63 депутатів від Галичини в державній раді тільки троє були українцями. Навіть після ліквідації в 1907 р. куріальної системи і введення загального виборчого права, в Галичині брали участь у виборах близько 7%, а на Буковині — 4,9% населення. Новий виборчий закон не ліквідував старої системи дискримінації українського населення. Так, наприклад, німці обирали одного депутата від 40 тис. чоловік, українці ж — від 102 тис. Оцінюючи австрійське законодавство, Франко писав: «Основний закон обіцяє рівність усіх громадян перед правом. Що ж, коли те право, перед котрим вони мають бути рівним, само встановлює нерівність. Бо право це — і цивільне і почасти карне — ґрунтується на теперішнім устрою соціальним, котрий говорить, що особисте значення чоловіка збільшується пропорційно до капіталу, який той чоловік посідає, то значить, що чим чоловік багатший, тим більше він значить, а чоловік без капіталу є нуль»²⁶.

Про справжню сутність «австро-угорської демократії» наочно свідчить такий факт. Трудящі Галичини чотири рази висували кандидатуру Івана Франка до парламенту: уперше — під час додаткових виборів 1895 р., потім двічі в 1897 р., коли письменник проходив кандидатом у депутати одразу по двох куріях²⁷, і, нарешті, на додаткових виборах 1898 р. Він брав активну участь у виборчій кампанії, виступав на численних передвиборних зборах і в пресі, мав велику популярність у народних мас. Саме тому налякані діяльністю письменника Віденський уряд і Львівське намісництво не допустили обрання Франка в парламент. Оцінка, що її він дав буржуазній виборчій системі, виявилась пророчною. «Виборчі закони Австрії є найпрідишою дитиною австрійської конституції, і коли кривдять кого, то тільки селян і робітників на користь капіталістів і шляхти»²⁸. Під час виборів 1897 р. в парламент Австро-Угорщини, яка так зворушливо дбала про створення «інституційної інфраструктури українського населення», в східній Галичині було вбито вісім, поранено 29 і заарештовано 800 чоловік.

Оцінюючи результати «конституційної діяльності» Австро-Угорщини для створення «української інституційної інфраструктури» в Східній Галичині, Франко робить остаточний висновок: «...за 50 літ життя під Європейською Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації...»²⁹. Не символом української незалежності, а тюрмою народів назвав мислитель Австро-Угорщину, і саме

²⁴ Франко І. Твори. — Т. 19. — С. 138—139.

²⁵ Франко І. Література, її завдання і найважливіші ціли // Там же. — С. 7.

²⁶ Кульчицький В. С. Иван Франко об Австрийской конституции 1867 г. // Правоведение. — 1971. — № 6. — С. 79.

²⁷ Курії — особливі розряди, на які поділялись виборці за майновими, національними та іншими ознаками.

²⁸ Franko I. Jeszcze o rozruchach galicyjskich // Prawda. — 1886. — N. 27. — Str. 226.

²⁹ Франко І. Ukraina irredenta // Житє і слово. — 1895. — Т. 4. — Кн. 6. — С. 474.

до імперії Габсбургів звернено його гнівні, викривальні рядки:

Тюрмо народів, бручем сталевим
Ти обціпила їх живі сугави
Й держиш — не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клеветам мерзеним³⁰.

Такими ж блюзнірськими, як і хвалебні оди на адресу австро-угорської «демократії», є міркування сучасних фальсифікаторів про причини української еміграції за океан, про «найніжнішу любов» Франка до Америки, котра нібито стала для переселенців «землею обітованою».

Трагедія сотень тисяч співвітчизників, змушених покидати батьківщину і в пошуках шматка хліба розбідатись по всьому світі, гострим боєм відгукнулася у серці великого Каменяра — письменника-революціонера, істинного патріота України. З гіркотою писав він у своїй статті «Еміграція галицьких селян» про потворні форми «капіталістичного прогресу» в Галичині, який породив численний пролетаріат, але тільки без необхідних для нього джерел існування, без фабрик, де він міг би знайти собі заробіток. «Пролетаріат мусив лишатися по селах, з самотнім виглядом помало вмирати там із голоду... — з гнівом і тугою відзначав Франко. — Чи ж диво при таких обставинах, що сільська людність із Галичини емігрує масами до Південної Угорщини, до Північної Америки, до Бразилії... і ще бог знає куди?»³¹. Що чекало на переселенців за океаном? Він відповідає і на це питання: в кращому разі — «гроші, які ті люди тяжкою, справді кривавою працею заробляли в Америці»³², а найчастіше — «подорож на загибель і злидні»³³.

На закінчення треба підкреслити, що проблеми історії філософської і суспільно-політичної думки нашої країни не випадково стали об'єктом гострого ідеологічного протистояння. «Розв'язана імперіалізмом «психологічна війна» не може кваліфікуватись інакше, як особлива форма агресії, інформаційного імперіалізму, що ґрунтують суверенітет, історію, культуру народів»³⁴, — підкреслювалось у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Намагаючись за будь-яку ціну послабити притягальну силу марксистсько-ленінських ідей, очорнити високі гуманістичні ідеали соціалістичного ладу, заспівувачі «психологічної війни» не гребують жодними засобами. Спробами пристосувати до своїх брудних цілей творчість наших видатних мислителів, які мають справді всенародну любов, ці спритні й безпринципні прислужники буржуазії воліють створити «легальний» псевдонауковий канал для проникнення в свідомість радянських людей ворожих ідей. На сьогоднішній день тенденція до такого щільного пов'язування на перший погляд відсторонених «студій», присвячених історії суспільно-політичної думки України, з підіривними акціями антирадянської пропаганди є найхарактернішою рисою «вдосконалення» буржуазного «українознавства». Але марні старання фальсифікаторів викривити творчість Івана Франка і приписати мислителеві ворожі дружбі народів погляди. Ім'я Франка — видатного революціонера-демократа — належить радянському народові. Спадщина великого Каменяра і сьогодні становить могутню ідейну зброю в боротьбі з підіривними акціями сучасного антикомунізму, хоч би в яке вбрання він виражджався.

³⁰ Франко І. Тюрмні сонети // Твори. — Т. 9. — С. 166.

³¹ Франко І. Твори. — Т. 19. — С. 312—313.

³² Там же. — С. 313.

³³ Franko I. O pickle bwa ybieskem // Kurier Lwowski. — 1895. — N. 340.

³⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 104.

* * *

В настоящее время на Западе происходит новый всплеск различного рода псевдонаучных «исследований» философских и общественно-политических взглядов И. Я. Франко. По сравнению с предыдущими периодами нынешние «исследования» отличаются некоторыми особенностями. Усиление связи с современностью, переход к оголтелой клевете на советский государственный и общественный строй, наконец, самая тесная скоординированность с глобальными пропагандистскими акциями антикоммунизма — вот идейно-политическая суть тех требований, которые империалистические стратеги идеологических диверсий против нашей страны предъявляют буржуазным «франковедам».

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

**В. С. Компанець, О. М. Недорізанюк,
Л. І. Галицький, Є. Й. Компанець**

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. І. ПИРОГОВА

Наукова і практична діяльність М. І. Пирогова (1810—1881) у галузі медицини принесла йому світову славу, лідерство у вітчизняній хірургії, висунула його до найвідзначніших представників медицини середини XIX ст. Пирогов був основоположником хірургічної анатомії як науки, анатомо-експериментального методу в медицині, військово-польової хірургії. Йому належать геніальні здогадки у галузі асептики і антисептики, висловлені ще до опублікування праць Л. Пастера і Дж. Лістера, а також революційна для медицини того часу ідея кістково-пластичних операцій. Величезний внесок його в розв'язання проблем обезболювання і в розвиток профілактичного напрямку в медицині. «Якщо геній є висока мета і влада над засобами її досягнень,— писав головний хірург Радянської Армії М. Н. Бурденко,— то у творчості М. І. Пирогова маємо визнати наявність геніальності»¹.

Заслуги Пирогова у галузі медицини, його слава хірурга добре відомі сьогодні, але мало хто знає нині, що О. І. Герцен називав його «першим співгромадянином нашим», який служить «не особі, а справі і вітчизні», всі сили віддаючи боротьбі за процвітання вітчизняної науки. Коли в 1856 р., пішовши у відставку з Петербурзької медико-хірургічної академії, Пирогов виступив зі своєю статтею «Питання життя», один із його сучасників писав з цього приводу: «З'ясувалося, що знаменитий хірург не тільки розтинав людські тіла і аналізував їх, але так само аналізував і ціле людське суспільство — і тіло, і душу його — і знайшов там застарілі хвороби, які треба лікувати радикальними засобами»². Тому важливо — з погляду історії науки, і історії культури — пам'ятати про Пирогова і як про своєрідного мислителя.

КОМПАНЕЦЬ Володимир Степанович — кандидат медичних наук, доцент Вінницького медінституту ім. М. І. Пирогова, спеціаліст з питань психофізіології. У нашому журналі виступає вперше. **НЕДОРІЗАНЮК Олена Михайлівна** — кандидат медичних наук, доцент Вінницького медінституту ім. М. І. Пирогова, спеціалізується у галузі нормальної анатомії. Вперше друкується у «Філософській думці». **ГАЛИЦЬКИЙ Леонтій Іванович** — кандидат філософських наук, доцент Вінницького політехнічного інституту. Галузь наукових інтересів — соціально-психологічні проблеми особи. У «Філософській думці» ще не виступав. **КОМПАНЕЦЬ Євгенія Йосипівна** — кандидат психологічних наук, доцент Вінницького медінституту. Вивчає проблеми психолінгвістики. Раніше не публікувалася у нашому журналі.

¹ Бурденко Н. Н. К исторической характеристике академической деятельности Н. И. Пирогова // Хирургия. — 1937. — № 2. — С. 81.

² Стоюнин В. Я. Избр. пед. соч. — М., 1954. — С. 273.

ля, котрий зробив внесок у розвиток громадської самосвідомості російського суспільства XIX ст. Хоча за політичними поглядами вченого навряд чи можна вважати революціонером, але він був людиною, яка глибоко любила свою вітчизну, бажала процвітання вітчизняній науці й культурі. Він не міг примиритися з умовами, що склалися в Росії за волею царського уряду і перешкоджали розвитку всього здорового, талановитого, прогресивного, що було тоді в науці і культурі. Як більшість передових вітчизняних інтелігентів, Пирогов був гуманістом і демократом, прихильником прогресивних громадсько-політичних, наукових і філософських ідей. Він вірив у науку як у силу прогресу, здатну перетворити суспільство не тільки в матеріальному, технічному, а й у моральному відношенні.

Формування громадсько-політичних поглядів Пирогова відбувалося в суворих умовах царської реакції 20—30-х років XIX ст. Пирогов — студент медичного факультету Московського університету — слухав лекції Є. П. Мухіна, М. Я. Мудрова, Ю.-Х. Лодера, О. О. Іовського — відомих прогресивних професорів того часу. В гуртожитку університету, де збиралися студенти для філософських, наукових і політичних бесід, він познайомився з програмою політичного гуртка братів Критських, спрямованою проти царського уряду, читав Гегеля, слухав поему «Сашка» О. І. Полежаєва, оду О. С. Пушкіна «Вольність», «К временщику» К. Ф. Рилєєва та інші свободолюбні твори. Пізніше М. І. Пирогов згадував: «...у мене від перебування мого у Московському університеті... лишилося враження, що глибоко, на ціле життя врізалось в душу і дало їй напрям на все життя»³. Уже в зрілому віці, будучи відомим лікарем, вченим, він чутливо вловлював провісники майбутньої революції: «У сучасному суспільстві нагромадилося тепер достатньо вибухового матеріалу, він готовий спалахнути і від непомітної, несповної причини»⁴.

Громадянська позиція Пирогова найяскравіше виявилася в його педагогічній діяльності, яка припадає головним чином на 50—60-ті роки XIX ст. і пов'язана з його призначенням на пост попечителя Одеського, а пізніше Київського навчальних округів. Його творчі пошуки, запропоновані й почасті здійснені ним нововведення в напрямі вдосконалення системи освіти і виховання фактично поклали початок широкому прогресивному педагогічному рухові, який був найважливішою складовою громадсько-політичного процесу в країні.

Безумовно, історична обмеженість поглядів ученого не могла не позначитися на його позиції в деяких питаннях. Так, скажімо, засуджуючи становий характер освіти, але обстоюючи вимогу обов'язкової плати за навчання, він фактично виправдовував класову природу системи освіти сучасного йому суспільства. Ще одним прикладом суперечливості його поглядів може бути його непослідовне ставлення до тілесного покарання. Ця непослідовність Пирогова була піддана критиці Добролюбовим, а пізніше критично оцінена В. І. Леніним⁵.

Але основні, програмні педагогічні ідеї Пирогова мали, безперечно, прогресивний характер. Це — вимога ліквідації станового характеру системи освіти, забезпечення доступності середньої і вищої школи для широких мас трудящих, ідеї гармонійного розвитку народу, вільного і взаємодоповнюючого розвитку науково-дослідницької і педагогічної діяльності, а також пропаганда нових, прогресивних педагогічних методів.

Увага Пирогова до розробки теорії навчання і виховання пов'язана з тим, що він усвідомлював зв'язок виховання з життям суспільства, вплив освіти на обличчя майбутнього суспільства, на перспективи розвитку країни. Учений висуває вимоги наочності навчання, врахування індивідуальних і вікових особливостей тих, хто навчається, обгрунтовує необхідність «виховуючого навчання», говорить про неприпустимість формалізму і стверджує творче начало у педагогічній діяльності, проголошує головною метою виховання формування «істинних людей».

Цікаво, що Пирогов попереджував про шкідливість ранньої спеціальної освіти «на шкоду загальнолюдській». Обстоюючи ідею гармонійного розвитку людини, приділяючи увагу, зокрема, і фізичному вихованню, він запропонував ввести в гімназіях уроки гімнастики. Звернувши увагу на такі індивідуально-вікові особливості станов-

³ Пирогов Н. И. Севастопольские письма и воспоминания. — М., 1950. — С. 301.

⁴ Пирогов Н. И. Собр. соч. — М., 1962. — Т. 8. — С. 411.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 22. — С. 285; Т. 34. — С. 97.

лення психічних процесів особи, як, наприклад, розвиток уважності, який відповідає певною мірою розвитку здібності у мозковій тканині до утримання вражень, Пирогов робить важливий висновок стосовно педагогіки: навчання має бути «припорівненим до розвитку тих, хто навчається», щоб «засвоєння предмета могло бути свідомим»⁶.

Моральні переконання Пирогова виявилися і в його вимозі, щоб весь навчальний процес не суперечив поважанню людської гідності й моральній свободі особи. Небажання вченого підкорятися постійному натискові на нього властей з приводу організації таємного поліцейського нагляду за студентами стало однією із безпосередніх причин його звільнення в 1861 р. з поста попечителя навчального округу (хоча, зауважимо, це було не єдиним, що не узгоджувалося з очікуваннями властей щодо політичних позицій чиновника такого рангу).

За роки попечительства Пирогов чимало зробив для розвитку вітчизняної системи освіти. Він серйозно займався організацією підготовки педагогічних кадрів, гадаючи, що це «головна умова розвитку школи». Ратуючи за фактичну рівність жіночих і чоловічих навчальних закладів, він намагався створити умови для того, щоб рівень виховання і навчання в приватних жіночих пансіонах відповідав рівневі навчання і виховання в державних чоловічих училищах. Пому належить провідна роль в організації в Росії перших недільних шкіл, які, на його думку, «заохочують» до навчання ремісничий і робітничий клас народу». Особливу увагу він приділяв діяльності Київського університету і університетам взагалі як «осередкам науки і вчення, в яких «суспільство видно... як у дзеркалі і перспективі».

Педагогічну діяльність Пирогова високо оцінювали такі громадські діячі, як К. Д. Ушинський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський та ін.

Прогресивність орієнтації Пирогова виявлялася не лише в практичній, зокрема громадській діяльності, а й у його теоретично-світоглядних уявленнях. Так, наприклад, він матеріалістично тлумачив особливості людського організму, підходив до нього як до певної цілісності, вказував на його єдність з навколишнім середовищем. Вчений матеріалістично пояснював свідомість — як функцію людського мозку; обстоював вимогу розглядати явища органічного світу в їх взаємозумовленості.

Велике місце в наукових працях Пирогова посідають питання співвідношення мозку і свідомості. Міркуючи про мозок як матеріальний субстрат мислення, він пише: «Де й ким знайдено у світі відчуття і свідомість без присутності речовини? Хто з нас усвідомлював і мислив без мозку?» — і робить висновок: «Безперечний факт: немає свідомості без мозку». Виходячи з того, що «мислення... має бути функцією різних частин і різних гістологічних елементів мозку»⁷, вчений вивчає сенсомоторні зв'язки і висловлює гіпотезу про локалізацію сенсорних і моторних функцій у мозку. «Зорове відчуття,— пише він,— повинне мати окреме місце в мозку від відчуття слухового та ін».⁸

Нетривіальними для свого часу були уявлення вченого про єдність мови й мислення. Він пише: «Без слова немає думки... Відчуття і уявлення перетворюються у мозку в думку тільки за допомогою членороздільних звуків слова»⁹. На відміну від тварин, яким також властиві відчуття, читаємо далі, «повне усвідомлення собою свого Я... може виявитися тільки у такої істоти, як людина, тобто обдарованій словом і здатністю відтворювати в розумі членороздільні звуки і комбінувати їх у розумі ж у слова»¹⁰. Виявивши здатність слова викликати наочні образи, Пирогов доходить висновку про значення слова як «сигналу сигналів»¹¹, передхопивши пізнішу глибоку розробку даного питання І. П. Павловим.

З прогресивних реалістичних позицій учений розв'язував для себе й чимало питань наукового пізнання. Непохиття його віра в силу науки, людського розуму, переконаність у здатності людських органів чуттів і думки правильно відображати дійсність. На противагу ідеалістичній натурфілософії, що абсолютизує спекулятивно-

⁶ Пирогов Н. И. Собр. соч.— М., 1962.— Т. 8.— С. 140 та ін.

⁷ Там же.— Т. 8.— С. 87—96.

⁸ Там же.— С. 105.

⁹ Там же.— С. 82.

¹⁰ Там же.— С. 81.

¹¹ Там же.— С. 146.

дедуктивний метод пізнання, М. І. Пирогов як учений-матеріаліст виходив із необхідності досвідного дослідження природи, не зводячи, однак, таке дослідження до одностороннього емпіризму. Його наукові роботи побудовані на єдності методів індукції і дедукції, аналізу і синтезу, теорії і експерименту.

Матеріалістичний світогляд пронизує наукову творчість Пирогова. Слідуючи ленінському визначенню, філософські погляди ученого можна схарактеризувати як природничо-науковий матеріалізм. Про роль природничо-наукового матеріалізму наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. В. І. Ленін у своїй праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» писав, що наукові відкриття і теоретичні узагальнення природознавців роблять вплив і на громадську думку, і на розвиток філософії¹². Те ж можна твердити і про М. І. Пирогова, який усією своєю різноманітною науковою і громадською діяльністю утверджував матеріалістичний світогляд, виступав проти ідеалізму і метафізики у природознавстві, сприяв формуванню демократичних переконань і матеріалістичного погляду в наукових колах, серед молодшої російської інтелігенції.

К. Д. Ушинський, підбиваючи підсумок життя і діяльності вченого-гуманіста, писав: «Народ, із середовища якого виходять такі особи, якою є особа М. І. Пирогова, може з певністю дивитися у своє майбутнє»¹³. Слова ці стали пророчими.

¹² Див.: Ленін В. І. Певне збір. творів.— Т. 18.— С. 329—339.

¹³ Ушинський К. Д. Избр. пед. соч. : В 2-х т.— Т. 1.— С. 214.

К. Є. Зарубицький

ГЕНЕЗИС ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТЕХНОЛОГІЇ І МОРАЛІ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

ЗАРУБИЦЬКИЙ Костянтин Євгенович — аспірант Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — моральні аспекти відношення «людина — природа». В нашому журналі виступає вперше.

Дослідження взаємозв'язку технології і моралі набуває особливої актуальності в сучасну епоху. Це пов'язано насамперед з загостренням екологічних суперечностей, з навислою над людством загрозою ядерної війни. Буржуазні ідеологи намагаються довести, що сучасні глобальні проблеми породжені самою логікою розвитку технології, а не соціальними умовами її застосування. Та саме останнім належить провідна роль. «Вся виробнича діяльність в умовах комунізму, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — будуватиметься на застосуванні високоефективних технічних засобів і технологій, буде забезпечена гармонійною взаємодією людини і природи»¹. Розв'язання цього завдання висуває дослідження взаємозв'язку технології і моралі в ряд важливих

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 164.

теоретичних проблем, потребує звернення і до історії філософії і до історії культури загалом.

У нашій літературі бракує праць, в котрих проблема взаємозв'язку технології і моралі розглядалась би з точки зору постановки і різних підходів її розв'язання в історії філософії². Ми не маємо на меті проаналізувати всі існуючі філософські вчення щодо відношення до даної проблеми. Завдання полягає в спробі знайти в історії античної філософії опорні пункти генезису даної проблеми.

Передусім відзначимо два моменти. По-перше, в історії філософії осмислення взаємозв'язку технології і моралі не має прямої аналогії з її сучасним аналізом, спрямованість якого зумовлюється передусім гостротою нинішньої екологічної ситуації. По-друге, запорукою об'єктивності дослідження паралелей між формами ціннісної орієнтації людини і формами природоперетворюючої діяльності може слугувати, як ми спробуємо показати, дотримання діалектико-матеріалістичної методології, однією з необхідних вимог котрої, як підкреслював В. І. Ленін, є виявлення основного історичного зв'язку («дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»)³.

Важливого значення в цьому плані набуває, на наш погляд, положення А. Я. Гуревича про те, що «світ культури створює в даному суспільстві в дану історичну епоху певну глобальність, — це ніби те повітря, котре вдихають всі члени суспільства, те невидиме всеохоплююче середовище, в яке вони заглиблені»⁴.

Зрозуміти генезис категорій, в тому числі й тих, які відображують взаємозв'язок технології і моралі, можна, лише дослідивши їх відношення до культури⁵. Будучи способом розчленування і синтезування дійсності, вони в кожній культурі створюють свого роду «модель світу», за допомогою якої конкретні індивіди сприймають дійсність і будують свій життєвий світ. Тому категорії культури, як форми суспільної самосвідомості людини, виявляють важливі світоглядні аспекти і повинні розглядатися в системі світогляду⁶.

Отже, у з'ясуванні генезису проблеми взаємозв'язку технології і моралі важливого значення набуває дослідження світоглядних систем в їх історичному розвитку і відображення в них конкретних етапів становлення цього взаємозв'язку.

Найдавніші уявлення про технологію і мораль мали найбільш абстрактний і загальний характер. Основною тенденцією, характерною для античних філософів, було протиставлення технології і моралі. Моральні норми (аж до Платона) підносяться до рангу космічних принципів і як такі протиставляються мистецтвам⁷ як чомусь другорядному, земному. Водночас спостерігається поступова диференціація і конкретизація уявлень про технологію і мораль, що зрештою приводить до виявлення їх специфіки. Таке світоглядне осмислення взаємозв'язку технології і моралі має реальне соціальне підґрунтя і насамперед спричинене суспільним поділом праці в рабовласницькому суспільстві. Звід-

² Вияток становить праця О. Г. Дробницького «Науково-технічна революція та проблема морального розвитку людини» (Дробницький О. Г. Проблеми нравственности.— М., 1977.— С. 317—332).

³ Ленін В. І. Про державу // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 63.

⁴ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1984.— С. 11.

⁵ Див.: Булатов М. А. Типы категорий и формы их систематизации в культурно-историческом процессе // Категории философии и категории культуры.— Киев, 1983.— С. 67.

⁶ Див.: Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения.— Киев, 1984.— С. 27.

⁷ У статті термін «техне» перекладається як «мистецтво», що зумовлено існуючою до XVII сторіччя традицією позначення форми людської діяльності як різних видів мистецтва, наприклад, «механічні мистецтва», «вільні мистецтва» та ін. (див.: Будагов Р. А. История слов в истории общества.— М., 1971.— С. 87).

си зрозуміло, чому, виступаючи проти системи рабства і виражаючи інтереси неіснуючих класів, кініки були єдиною філософською школою, представники якої заперечували протиставлення технології і моралі.

Виходячи з цього, в античній філософії можна виділити такі етапи генезису проблеми взаємозв'язку технології і моралі: дофілософський (міфологічний), протофілософський (період зародження і формування), класичний (період зрілості і розквіту). Як самостійний етап розглянемо філософію Арістотеля і вчення кініків.

Історично першою формою духовно-практичного освоєння світу є міфологія. За визначенням К. Маркса, вона є перероблені несвідомо-художнім способом природа і суспільство. Міфологія «переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви»⁸.

Міф виникає як пластично-образне «просціювання назовні первісних відносин, оснований на абсолютизації родового життя»⁹. Щодо змісту образно-міфологічне мислення становить своєрідне вираження родового досвіду. Так, землеробство в міфі набуває характеру обміну діями з природою, котра сприймається як жива істота (наприклад, як Гея, що буквально народжує врожай із свого тіла). При цьому акт народження (або будь-яка інша дія) приводить до порушення рівноваги в природі. Активність людини викликає дію її «зворотних сил» (М. О. Ліфшиць), «заспокоїти» які набагато складніше, ніж викликати. Так природа «мстить» людині і навіть карає її.

Особливістю міфопоетичного мислення є те, що причина одного явища вбачається у явищі суміжнім. На думку О. М. Фрейденберг, на певних рівнях допозитивного мислення причинність як така не усвідомлювалась. Причина здебільшого виступала як «вина» або «початок»¹⁰.

Тема «вини» пронизує міфи давньої Греції¹¹. У поемі «Труди і дні» Гесіод, відтворюючи міф про «залізне покоління», прямо пов'язує появу різних мистецтв з насланням на людей численних бід (безмірне щастя межує з повною катастрофою). Відтак він застерігає: «Жертви безсмертним богам принось відповідно достатку»¹². В цьому застерезенні виражено прагнення досягти символічного стану безвинності, злитості з природою і тим самим уникнути її протидії. У Гесіода «дикé» (справедливість, права) і «гибрис» (неприборканість, зверхність) виявляються тими категоріями, за допомогою котрих божество оцінює вчинки людей.

Особливий інтерес в цьому плані становить трагедія Есхіла «Прометей прикутий». Її аналіз показує, зокрема, що питання про індивідуальну поведінку і відповідальність ще не виникає на рівні існування міфологічної свідомості. Обоження соціальної і природної сфер тотожне нормам родової моралі. (Нагадаємо: Прометей хитрістю добув вогонь для людей. Він пробудив їхню думку, пам'ять — матір мистецтв, навчив будувати житло, плавити метали, лікувати хвороби. Але за це, в есхілівському тлумаченні міфа про Прометея, люди покарані богами).

Давньогрецький міф про Прометея виражає характерний для античної культури подвійний — позитивний і негативний — погляд на роль технічних досягнень в житті людини. Культура вогню і пов'язані з нею технічні здобутки затьмарені згубними наслідками самовпевненості людини. Боги не винні в нещасть людини, вона сама накликає на себе страшну кару («Одіссея» Гомера). Цей же мотив ми знаходимо в «Антигоні» Софокла. Оспівуючи мудрість людини, Софокл говорить, що вона дісталась людям на благо і зло. Благо полягає в підпорядкуванні

⁸ Маркс К. З економічних рукописів 1857—1858 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 12.— С. 693.

⁹ Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика).— М., 1963.— С. 134.

¹⁰ Див.: Фрейденберг О. М. Миф и литература древности.— М., 1978.— С. 20.

¹¹ Див.: Лифшиц М. А. Мифология древняя и современная.— М., 1980.— С. 76.

¹² Хрестоматия по античной литературе.— М., 1980.— Т. 1.— С. 76.

законам рідної країни і владі богів. Зло — в зухвалості, що підштовхує людину на негідні вчинки.

Наведені приклади свідчать про те, що в давньогрецькій міфології чітко простежується тема «демонізму людського діяння» (М. О. Ліфшиць), в основі варіацій якої лежить закріплений відповідною традицією мотив преклоніння перед таємничими соціальними і природними силами. Міф — швидкоплинна форма світовідчуття, це образ, що сприймається як реальність¹³, де ідеальне зливається з реальним, зародження моральних уявлень (вина, справедливість, зло, благо та ін.) безпосередньо переплетене з технологією.

З розпадом родового укладу, становленням класового суспільства і державністю відбувається процес розпаду міфологічної свідомості. Характеризуючи його, Ф. Х. Кессиді пише: «Міф є дещо неусвідомлене і об'єктивно дане для того, хто мислить міфологічно. Коли міф усвідомлюється, а його образно-чуттєва форма відділяється від ідеї, в ньому знайденої, то підривається безпосередня віра в реальність образу. І міф починає переосмислюватися, стає засобом вираження зовсім не міфологічних, а художньо-естетичних, релігійних, моральних, філософських та до них подібних ідей»¹⁴. Мислення образами перетворюється в мислення поняттями, причому, поняття ще тривалий час вміщують в себе конкретність, бо вони зароджувались у вигляді образів, котрі набували дедалі абстрактнішого змісту.

З розвитком конкретно-наукових знань, які базуються на основі реального практичного досвіду, цілісність міфологічного «бачення» світу порушується. На зорі свого зародження філософія пов'язує загально-світоглядну орієнтацію з раціональним підходом до пояснення навколишнього світу.

Марксистський підхід до аналізу історії духовних формоутворень передбачає послідовне виведення їх із суспільних умов життя людей. В VI ст. до н. е. Еллада вступає у вік заліза. На основі відділення ремесла від землеробства набуває розквіту поліс — місто-держава, причому сільські місцевості, що прилягають до нього, політично й економічно підлягають місту. Економічний базис античного суспільства забезпечувався працею ремісників і рабів. Праця рабів створила для рабовласників умови «благородного дозвілля» для ведення державних справ, розвитку мистецтва, науки і особистих здібностей. Як відзначає С. С. Аверінцев, «антична свобода для «вільної» загальної освіченості протиставлена «ремісничій» і «рабській» спеціалізації»¹⁵. Світоглядною передумовою розробки філософських учень античності є ідея єдності всього буття. Відтак на передньому плані філософської рефлексії перебуває проблема космічного універсуму¹⁶. Розвиток суспільної самосвідомості, дедалі більше ускладнення пізнавального та практичного відношення індивіда до природи сприяють формуванню розгалуженої системи уявлень про досконалість побудови космосу і становища людини в ньому. При цьому космологічні уявлення міцно пов'язувались з етико-естетичними. Це становить глибинну передумову нерозчленованості у філософсько-теоретичному мисленні проблем онтології, гносеології, етики, естетики, їх внутрішнього зв'язку з проблемами світобудови в цілому¹⁷.

Бачення людини в злитості з космосом є своєрідним відображенням соціальної позиції громадянина, який не мислить своє існування

¹³ Див.: Гулыга А. В. Миф как философская проблема // Античная культура и современная наука.— М., 1985.— С. 272.

¹⁴ Кессиді Ф. Х. От мифа к логосу.— М., 1972.— С. 55.

¹⁵ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы.— М., 1977.— С. 51.

¹⁶ Слово «космос» перекладається з давньогрецької як «лад», «прикраса», «світловий порядок», «всесвіт». (Лосев А. Ф. Космос // Филос. энциклопедия.— М., 1964.— Т. 3.— С. 76).

¹⁷ Див.: Лекторский В. А. Теория познания // Филос. энциклопедия.— М., 1970.— Т. 5.— С. 218; Дробницкий О. Г. Этика.— Там же.— С. 582.

поза рамками Полісу. Навколишній світ в його єдності, цілісності і розумній впорядкованості (тобто як космос) досяжний людині, її зусиллям, її можливостям самій творити долю відчутно осяжного полісу. Таке уявлення про космос забезпечувало цілісне і гармонійне ставлення людини до суспільства, природи і до самої себе¹⁸. Саме в цьому полягає функція поняття «космос» як центрального світоглядного поняття. Останнє, на нашу думку, є необхідною складовою будь-якого світогляду, що поєднує концепцію розвитку і суспільний ідеал, забезпечує єдність світорозуміння і світопереживання.

Ідея космосу більшою мірою, ніж будь-яка інша, відображає своєрідність теоретичного мислення греків¹⁹. Таке її становнище зумовлено тим, що за допомогою поняття «космос» здійснюється зв'язок оцінно-регулятивних уявлень (таких, скажімо, як Справедливість у Анаксімандра і Парменіда, Логос у Геракліта, Гармонія у піфагорейців, Любов і Ворожнеча у Емпедокла, Світовий розум у Анаксагора) і першоджерел, які утворюють основу буття. Поняття «космос» дозволило уявити одиничне як особливе і загальне, і це стосується не лише предметних елементів, але й діянь людини. Наявність зв'язку онтології і гносеології з етико-соціальними вченнями у розгляді світу-космосу дає змогу вважати, що в концепціях світу-космосу міститься розв'язання етико-соціальних проблем. І справа навіть не в тому, що античні мислителі намагаються сконструювати світ-космос²⁰, а в тому, що вони в усьому нібито шукають «порядок», «гармонію», тобто утверджують і обстоюють ті уявлення про космос, які вироблені в свідомості громадян полісу.

Розпад класичних полісів визначає принципово інший характер розвитку давньогрецької культури. За нових соціально-історичних умов передусім руйнується ілюзія цілісності людини й світу. Це має величезний вплив і на світоглядно-філософську рефлексію античних філософів, зокрема породжує зворотну реакцію на реальні соціальні процеси. Так, Платон у ряді своїх творів намагається відновити втрачене уявлення про цілісність людини і світу. У діалозі «Держава» він створює модель ідеальної, на зразок казарменої, держави, де всі прояви людського життя чітко регламентовані.

Ця регламентація полягає, зокрема, в тому, що кожна соціальна група має займатися певним родом діяльності. Так, «ремесла там покладені на чужоземців, землеробство — на рабів»²¹, військове мистецтво — справа воїнів-охоронців. На долю меншості, яку, за Платоном, становлять філософи, лишається «те мистецтво, яке воістину є царським...». Воно «не повинне діяти самостійно, але повинне керувати тими мистецтвами, котрі спрямовані на дію»²². Це «царське мистецтво», на нашу думку, можна назвати нерукотворним — «ахейропоеетос» (це давньогрецьке слово вживається в російській мові XVII—XVIII ст. як синонім слова «духовний»). З необхідних для державного управлін-

¹⁸ Історична своєрідність давньогрецької філософії виявляється в ототожненні соціальних і космічних процесів. «Саме поняття «космосу» як упорядкованого цілого і «закону природи» були вироблені... через перенесення на природу антропоморфічних понять соціального порядку і соціальних норм» (див.: Франк С. Л. Природа и культура // Логос.— М., 1910.— Кн. 2.— С. 51). На наш погляд, є всі підстави для того, щоб інтерпретувати давньогрецькі уявлення про космос як ідеалізовані уявлення про гармонію античного полісу. Зрозуміло, ми не можемо з певністю твердити, що «поліс» і «космос» були для давнього грека спорідненими поняттями, але дозволимо собі прийняти це положення за пояснюючий принцип. Аналогію космосу і полісу наводить у своїх працях французький дослідник античності Ж.-П. Вернан. Про це див. кн.: Рожанский Д. И. Развитие естествознания в эпоху античности.— М., 1979.— С. 141.

¹⁹ Див. там же.— С. 115.

²⁰ Це не стосується, скажімо, Сократа, хоча, на думку О. Ф. Лосева, «усплавляє космос утилітарист і практик Сократ» (Лосев А. Ф. История античной эстетики.— М., 1963.— С. 83).

²¹ Платон. Законы // Соч.: В 3-х т.— М., 1971.— Т. 3.— Ч. 2.— С. 286

²² Платон. Политик // Там же.— С. 74.

ня нерукотворних мистецтв Платон виділяє «найбільш чисте» — це теоретична лічба, або арифметика²³.

У діалозі «Політик» Платон розглядає сім мистецтв («техне»), властивих більшості: столярне, гончарне, ковальське, ігрове (художнє і музичне), ткацьке, лікарське і мистецтво харчування. Ці практичні мистецтва пов'язані «передусім зі здібністю рук»²⁴. В іншому діалозі «Софіст» мистецтва, що ґрунтуються на «ручній праці» і створюють необхідні людині предмети, Платон називає «творчими»²⁵.

Класики марксизму в платонівському поділі праці вбачали природну основу міста, «яке у греків було тотожне з державою»²⁶. К. Маркс і Ф. Енгельс пишуть: «Поділ праці стає дійсним поділом тільки з того моменту, коли появляється поділ матеріальної і духовної праці. З цього моменту свідомість *може* дійсно уявити собі, що вона щось інше, ніж усвідомлення існуючої практики, що вона *може дійсно* уявити собі що-небудь, не уявляючи собі чого-небудь дійсного, — з цього моменту свідомість може еманіпуватися від світу і перейти до утворення «чистої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д.»²⁷. Економічною основою полісу слугували мистецтва, пов'язані з виробництвом матеріальних благ, і лише на цій основі могли існувати мистецтва рабовласників. Протилежне тлумачення цього ми знаходимо у Платона: він теоретичне мистецтво лічби, яким володіють філософи-правителі, розглядає як суще, а решта (за Платоном — «так звані мистецтва») «зникли б зовсім, якби було виключено мистецтво арифметики»²⁸. Саме ж число підноситься до рангу космічного принципу. «Небо (Космос, Олімп), — говориться в «Післязаконні», — стало для нас спричинником і всіх інших благ... Воно дало нам (поняття про) число...»²⁹.

Цікавою, з погляду співвідношення технології і моралі, є платонівська інтерпретація в діалозі «Протагор» міфа про Прометея. В цьому діалозі дається пряме протиставлення технічних умінь, майстерності («техне») і моральних якостей, чеснот («діке» і «айдос»), і водночас — їх співвідношення: добродетель оцінюється вище, ніж уміння. Про це свідчить використання Платоном терміна «діке» (Космічна Справедливість, Правда)³⁰.

Термін «техне» вживається не тільки в значенні «вміння», «майстерність», тобто як «мистецтво», але й як створене людиною³¹. Отже, «техне» як людське протиставлене «діке» як космічному. Штучно створене тут підпорядковане космічному так, як людина підпорядкована полісу. На користь такого зіставлення говорить і тлумачення космосу у Платона: «План космосу, його логос подібний логосу закону, за яким формуються поліси, закону, яким наперед визначено, що й чому будуть робити громадяни, закону, який карає і возвеличує їх, поєднує їх у гармонію»³². Космічна Справедливість зрештою спрямована у Платона на збереження суспільної ієрархії, бо «займатися своїми справами і не втручатися у чужі — це і є справедливість»³³. Її варто було б віднести до мистецтва управління державою³⁴. Заповітною ідеєю Платона, на

²³ Див.: Платон. Филеб // Там же.— Ч. 1.— С. 75.

²⁴ Платон. Политик // Там же.— Ч. 2.— С. 72.

²⁵ Див.: Платон. Софист // Там же.— Т. 2.— С. 324—325.

²⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 226.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. // Твори.— Т. 3.— С. 28—29.

²⁸ Платон. Законы // Соч.— Т. 3.— Ч. 2.— С. 487.

²⁹ Платон. Послезаконие // Там же.— С. 486.

³⁰ Див.: Платон. Протагор // Там же.— Т. 1.— С. 204.

³¹ Див.: Аристотель. Физика // Соч.: В 4-х т.— М., 1981.— Т. 3.— С. 84.

³² Цит. за: Культура древнего Рима.— М., 1985.— Т. 1.— С. 101.

³³ Платон. Государство // Соч.— М., 1971.— Т. 3.— Ч. 1.— С. 224.

³⁴ У сучасній літературі застосовується більш точне поняття «соціальна технологія» (див., напр.: Марксистсько-ленинская теория исторического процесса.— М., 1981.— С. 108), що, на нашу думку, може бути підтвердженням ідеї про те, що матеріальне виробництво і мораль — лише різні види «техне». Ця ідея дає нам можливість розглядати «техне» як сукупність способів побудови будь-якого матеріально-го чи ідеального об'єкта (включаючи і Космос).

думку О. Ф. Лосева, є уявлення про космічне призначення людського суспільства і держави³⁵. З наведених положень можна встановити, що у Платона також має місце «космізація» (онтологізація) моральних принципів.

Таку ж схему міркувань щодо взаємозв'язку моральних норм і космічних законів знаходимо і у філософії стоїків (для неї характерне виведення моралі із внутрішньої суті світового порядку). Космічні закони пронизують весь предметний світ, всю природу. Тому людина повинна підкорятися законам Всесвіту: вони — її фатум, доля. Стоїки продовжують характерну для античної трагедії релігійно-міфологічну традицію. Нагадаємо, що у Есхіла майстерність («техне») багато слабкіше долі («ананке»), тобто закону справедливості, котрим керуються самі боги, оцінюючи той чи інший вчинок. Добродесний вчинок тому і схвалюється богами, що він добродесний.

Першим, хто розглянув мораль не в аспекті безумовного морального початку, уособлення космічного світопорядку і хто «відкинув» і вічність «індивідуального» духа і бога позитивних релігій³⁶, був Арістотель. Він першим визначив специфіку моралі: моральна діяльність не лише передбачає здійснення необхідних вчинків, але й диктує певне свідомо-вмотивоване ставлення до них, не тільки досягнення шуканого результату, але й виконання обов'язку³⁷. Ставлячи завдання виховати в кожній вільній людині якості громадянина держави, він робить індивіда відповідальним за свою долю і благополуччя. Арістотель ввів етику як самостійну дисципліну в систему науково-філософських знань, відвівши їй місце між психологією — наукою про душу і політикою — вченням про державу.

Арістотель створює етичне вчення про золоту середину. Добродесність у нього і є тією серединою. В шостій книзі «Нікомахової етики» він порівнює діаноетичні і етичні добродесності: «техне» (технічні знання, майстерність, мистецтво) і «фронезис» (розсудливість, яка, власне, належить до моральних достоїнств людини). Розсудливість має справу з вчинками, принципом котрих є істинне благо (власне чи інших людей) і тому вона — добродесність. «Мистецтво» як таке сюди не належить: у Арістотеля воно має справу з виробництвом не вчинків, а речей, предметів. «Розсудливість», — пише він, — не буде ні наукою, ні мистецтвом: наукою не буде тому, що вчинок і творчість відрізняються за родом... Мета творчості відмінна від нього (самого), а мета вчинка, мабуть, ні, бо тут метою є саме благополуччя у вчинку. Тому ми й вважаємо розсудливим Перікла і йому подібних, що вони здатні розуміти, в чому полягає їх власне благо і в чому благо людини; такі якості ми віддаємо як належне тим, хто керує господарством чи державою»³⁸.

Досягнення моральних цілей потребує поєднання діаноетичних і етичних добродесностей, адже прагнення має бути осмисленим. Тільки тоді воно стає моральним, — і навпаки, вірна думка, поєднана з прагненням, не залишається добрим наміром. Розумна діяльність, за Арістотелем, має двоякий характер — теоретичний і практичний. Отже, він відрізняє наукове знання від «мистецтва». Сфера «мистецтв» — виробництво речей за допомогою здібностей, спрямованих на дію, сфера знання — умоглядність, теорія — ні в чому, окрім істини, не зацікавлене споглядання. Така «незацікавленість» — ілюзія, але ілюзія об'єктивна, залежна від становища мислителя в суспільстві, в якому розумова

³⁵ Див.: Лосев А. Ф. Вводные замечания // Платон. Соч.: В 3-х т.— М., 1976.— Т. 3.— Ч. 2.— С. 73.

³⁶ Маркс К. Передовиця в № 179 "Kölnische Zeitung" // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 93.

³⁷ Див.: Дробницкий О. Г. Понятие морали.— М., 1974.— С. 35.

³⁸ Аристотель. Никомахова этика // Соч.: В 4-х т.— М., 1983.— Т. 4.— С. 177.

праця вирізняється з усієї сукупності різновидів суспільної праці і їй протиставлена. Місце кожної науки, за класифікацією Арістотеля, визначається наближенням її предмета до «чистої форми». Тому «науки про умоглядне (*theoretikai*) — вищі від мистецтв творення ($\leftrightarrow$ *poietikai* $\leftrightarrow$)»³⁹.

Проте Арістотель, аналізуючи категоріальну структуру буття в своєму вченні про чотири причини, розглядає структуру мистецтва будівельника і мистецтва скульптора. Так, коли будується дім, то «матерією» при цьому будуть цеглини, «формою» — задум (план) будівлі, причиною або діючою причиною — призначення будівлі⁴⁰. Структура мистецтва ремісника виступає тут універсальною структурою буття. Але мистецтва, за Арістотелем, не створюють чогось принципово нового. Вони лише «відкривають» те, що є в природі, наслідують їй⁴¹. Доброчесність, як і природа, і точніша і краща мистецтва будь-якого (майстра)⁴². Тут Арістотель виступає як ідеолог рабовласників. Раб для нього тварина, позбавлена розумової частини душі і тому ніколи не зможе піднятися до доброчесної діяльності, осмислення справжніх суспільних цінностей досягне лише для панівних верств, а не для рабів. Доброчесності верхів главенствують над працею і вмінням рабів.

Саме така позиція, якщо розглядати типологію підходів античних філософів до проблеми взаємозв'язку технології і моралі, дозволяє, на нашу думку, поставити вчення Арістотеля в один ряд з вченням натурфілософів — ідеологів античного полісу. Підтвердженням такої типології може слугувати приклад протилежного підходу до досліджуваної проблеми, який наявний у філософії кініків.

Кінізм є своєрідною реакцією на початок розпаду античного полісу. Заперечуючи існування рабів «по природі», кініки закликають повернутися до первісної простоти і невимогливості предків. У кініків «природа» виступає як образ світу і етична категорія. Від природи людина добра, справедлива, близька до тваринного світу, де ніхто не грабує, не збагачується за рахунок інших, не пригноблює собі подібних.

Для кініків властива нещадна критика всього, що може поневолити людину, починаючи від прагнення влади і закінчуючи гонитвою за плотськими насолодами. Вони — вороги багатства, грошей і взагалі будь-якої власності як джерела нерівності людей. «Хто не працює та не їсть», — проголошують вони необхідність для кожної людини самостійно задовольняти свої потреби, незалежно від чужої праці. Як пише І. М. Нахов, кінічне «виховання працелюбства в панівній атмосфері неробства було, безперечно, прогресивним і водночас засвідчувало внутрішній глибинний розпад рабовласницької ідеології»⁴³.

Теза «праця — благо» стала однією з головних підвалин кінічної етики. Найвищим моральним ідеалом і метою життя проголошується доброчесність, яка «виявляється у вчинках і не потребує великої кількості знань»⁴⁴. Тим самим праця підноситься до категорії моралі і філософії життя, стає мірилом людської цінності. «Кінічна етика має виразно низовий, демократичний характер, прославляє чесну бідність і працелюбство, які стають мірилом людської гідності. Вона вся спрямована проти моралі панівних верств»⁴⁵.

Кініки були ворожі голому теоретизуванню, їх хвилювали проблеми людські, а не космічні. Заперечуючи суспільство, в якому індивід

³⁹ Арістотель. Метафізика // Там же. — Т. 1. — С. 67.

⁴⁰ Див.: Арістотель. Фізика // Там же. — Т. 3. — С. 89.

⁴¹ Див.: Арістотель. Фізика // Там же. — С. 86.

⁴² Арістотель. Никомахова етика // Там же. — Т. 4. — С. 86.

⁴³ Нахов І. М. Труд в мировоззрении киников // Вопросы классической филологии. — М., 1971. — Вып. 3/4. — С. 200.

⁴⁴ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов — М., 1979. — С. 237.

⁴⁵ Нахов І. М. Философия киников. — М., 1982. — С. 155.

«був більше громадянином, ніж людиною», заперечуючи зв'язок людини з космічним Універсумом, вони приходять до повного неприйняття всієї полісної моралі.

Проведений аналіз вчень античних філософів дозволяє зробити висновки, що їх погляди на взаємозв'язок технології і моралі опосередковані уявленнями про космос як ідеальний образ соціальної організації полісу (філософія кініків лише виняток, який стверджує дану залежність). Відображаючи соціокультурну реальність, центральне світоглядне поняття «Космос» відіграло роль ідеалу, за допомогою якого здійснювалася самовизначеність людини у світі, виправдовувалась її перетворююча активність.

* * *

На ранніх стадіях розвитку духовної культури технологія і мораль розглядалися в неразривній зв'язі. Чем древніше представлення о технології і моралі, тем більш абстрактний і всеобщий характер они имеют. Это делает анализ взаимосвязи технології и моралі по преимуществу мировоззренческим.

Моральні норми (вплоть до Платона) возводятся в ранг космических принципів и как таковые противопоставляются умениям и искусствам как чему-то второстепенному, земному. В мировоззрении древних греков Космос является идеальным образцом социальной организации полиса. Представление о Космосе обеспечивало целостное и гармоничное отношение человека к природе, обществу и к самому себе. Именно в этом состоит функция понятия «Космос» как центрального мировоззренческого понятия.

С разложением античного полиса мораль утрачивает «космические» черты. Уже у Аристотеля она рассматривается как особая форма общественной деятельности. И хотя, анализируя категориальную структуру бытия, Аристотель обращается к структуре искусства ремесленника, у него добродетели господ продолжают главенствовать над умениями рабов. Только в философии киников, которые выражали интересы неимущих классов, отрицается связь человека с космическим Універсумом и вместе с тем отрицается противопоставление технології и моралі.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У монографії* проблема переходу від абстрактного мислення до практики досліджується на матеріалах дедуктивних наук. На початку книжки визначається поняття дедуктивної теорії, котра постає як система формально-логічних висновків про абстрактний ідеалізований предмет, вивідних із усвідомлено покладеного начала (с. 44). Дане визначення охоплює такі різновиди, як гіпотетико-дедуктивна, конструктивна і аксіоматична (змістова, напівформальна, формальна і аксіоматична системи). Будь-який із цих різновидів являє собою певним

чином упорядковану систему основних логічних форм мислення (понять, суджень, умовиводів), кожна з яких дістає символічну форму вираження.

Практика як джерело пізнання у сфері дедуктивних наук чітко виявляється через виробництво, техніку і через запити суміжних з математикою наук, які, у свою чергу, безпосередньо пов'язані з виробництвом. Торкаючись основних форм зв'язку змістової аксіоматичної системи з практикою, автор з'ясовує сутність і структуру першої і аналізує такі компоненти останньої, як первинні, або невизначені, поняття; аксіоми, або постулати; визначення, з допомогою яких вводяться похідні поняття; логічні аксіоми і правила виведення, через які з аксіом виводяться теореми.

* Цикин В. А. Практика и абстрактное мышление (на материалах дедуктивных наук). — Киев : Вища шк., 1984. — 155 с.

І. М. Гавриленко

КОНЦЕПЦІЯ «ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ» — БУРЖУАЗНА УТОПІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ

ГАВРИЛЕНКО Іван Миколайович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою філософії і політекономії Херсонського державного педінституту. Працює над питаннями соціології освіти, критики буржуазних концепцій освіти. Автор праць: «Формирование коммунистического мировоззрения молодежи» (в співавторстві, Харків, 1985); «Критика функционалистских концепций в буржуазной социологии образования» (М., 1986); «Отчуждение личности при капитализме средствами образования и воспитания» (Київ, Одеса, 1986), статей в журналах «Філософська думка», «Советская педгогика» та ін.

Предмет дослідження різноманітних галузей буржуазної соціології освіти, в межах якої виникає і набуває поширення концепція «людського капіталу», становить освіта як певний соціальний інститут капіталістичного суспільства. Особливо інтенсивного розвитку цей напрям буржуазної соціології набуває сьогодні, коли під впливом науково-технічної революції освіта перетворюється на важливий фактор економічного розвитку, дістає як опосередковане, так і безпосереднє виробниче застосування. Зростає роль освіти і в формуванні сучасної структури робочої сили, що викликало становлення масової школи в капіталістичних країнах. Інститут освіти стає сферою активних інвестицій і державного контролю, а рівень і характер освіченості відіграє дедалі більшу роль в соціальній мобільності населення.

Концепція «людського капіталу» виникла на перетині неокласичної політекономії і соціології освіти у відповідь на потребу узгодити державні витрати на школу з політичними рішеннями в галузі освіти. Вона з'являється з гаслами «соціальної рентабельності» освіти і «раціонального використання витрат» на школу¹. Поштовхом для розгляду освіти як економічного фактора стали пошуки буржуазною політекономією джерел зростання продуктивності суспільного виробництва. Традиційно тут враховувалися лише три фактори економічного розвитку: «природні елементи», «праця» (робоча сила) і «капітал» (засоби виробництва). Американські економісти Е. Денісон і Т. Шульц піддали сумніву цю надто спрощену схему шляхом введення поняття «якість факторів». Денісон, зокрема, дійшов висновку, що збільшення національного прибутку США протягом 28-ми років (1929—1957) не можна пояснити лише зростанням робочої сили і засобів виробництва. За його розрахунками виходило, що майже половина приросту національного прибутку зумовлена «прогресом знання» і розвитком освіти. Денісон виявив таку залежність: для США зростання національного прибутку, спричиннене прямим чи побічним впливом освіти, становить 38%, для Західної Європи (8 країн)—21%, з них Франція — 22%, Анг-

¹ La mesure de la contribution de l'enseignement et du facteur residuel á la croissance économique.— P., 1964.

лія — 44%². Наштовхуючись на економічне значення особистісного чинника на виробництві, буржуазні економісти оголосили його «людським капіталом», а витрати на школу—«вигідними інвестиціями». Все, що сприяє зростанню особистого прибутку, вони вважають «людським капіталом», включивши з огляду на це освіту і культуру в сферу економічного аналізу³.

За своїм ідейно-політичним спрямуванням концепція «людського капіталу» є одним з буржуазних міфів про «рівність шансів». З цього погляду її основна ідея зводиться до того, що сучасна буржуазна система освіти є будином найновішим і найсправедливішим засобом досягнення соціальної рівності. Саме тут, на думку прибічників даної концепції, конкуренція набуває справедливого і чесного вигляду, оскільки, мовляв, гарантує право на соціальне просування всім, хто того заслуговує, — безвідносно до їхнього економічного становища і соціального походження.

Безпосереднім ідейно-теоретичним джерелом концепції «людського капіталу» виступає теорія соціальної дії Т. Парсонса. Однак, якщо для Парсонса освіта разом з іншими суспільними інститутами є переважно механізмом пристосування індивіда до навколишнього середовища («системи»), то для його послідовників серед соціологів освіти вона здебільшого постає вже як механізм суспільного самоствердження людини. Основою, на якій відбувається це самоствердження людини, виступають все ті ж приватновласницькі, вартісні відношення, з тією лише різницею, що товари приймають культурно-освітницький вигляд. Шляхом придбання освіти як товару особливого роду людина здійснює вибір власної долі, суспільного становища, кар'єри. На думку прибічників концепції «людського капіталу», саме освіта гарантує усім людям однакові шанси на успіх, оскільки у школі традиційні компоненти вільного підприємництва перестають, мовляв, визначатися суспільним становищем особи і залежать від її індивідуального хисту. З цього неможливо випливає, що саме в системі освіти реалізується давня мрія людства про свободу і щастя, справедливість і рівність. Той же факт, що при рівності шансів різні люди все ж досягають різних успіхів, пояснюється буржуазними соціологами принципово обмеженою реалізацією певних цінностей, оскільки, мовляв, межа їх досягнення визначена не людиною (суспільними відносинами), а природою, особистісними здібностями індивіда. Таким простим логічним ходом представники соціології освіти намагаються довести й осучаснити давній міф буржуазної ідеології — пануюче суспільне становище певного класу є не успадкованим привілеєм, а «заслуженою винагородою».

В руслі розглянутих тверджень структура людської діяльності аналізується в концепції «людського капіталу» саме як структура вибору освіти з метою домогтися максимальної вигоди — розпорядитися своїм «капіталом» так, щоб досягти високого соціального статусу. Суть людської діяльності зводиться до ситуації вибору, а остання набуває вигляду «персонального економічного рішення». Адже, хоча кожен і має можливість отримати максимальний прибуток на капітал, вкладений в освіту, цей прибуток гарантований лише в тому разі, коли приймається найбільш «раціональне» рішення з урахуванням усієї сукупності кон'юнктури. Концепція «людського капіталу» претендує бути теоретичною основою для прийняття таких «раціональних» економічних рішень в галузі освіти.

За змістом розглядуваної концепції, суб'єкт раціонального економічного рішення керується потягом до збагачення, тобто погоджується вкласти свої гроші в освіту за умови одержання прибутку. Сам же прибуток визначається різницею між витратами і отриманими вигодами, куди входять і позаекономічні фактори — зростання світорозуміння,

² Why growth rates differ // The Brookings institution, 1967.— P. 62.

³ Schultz Th. W. The economic value of education.— Columbia, 1963.

престижу (свого і сім'ї), суспільної мобільності, адаптованості⁴. Концепція «людського капіталу», отже, претендує на всеохоплюючий аналіз виробничого застосування освіти, на розкриття механізмів її фінансування і підвищення ефективності. В рамках концепції дістає певну інтерпретацію проблема індивідуальної та колективної рентабельності освіти, висуваються рекомендації щодо вдосконалення структури і функцій школи. У прихованому вигляді в ній міститься певна «філософія життя» (модель «раціонального економічного вибору» освіти є вибором професії, роду занять, кар'єри, посади, тобто, у певному розумінні, сенсу життя). Виходить, що не людину «обирають» відповідні суспільні відносини, а вона «вибирає себе» згідно з власними можливостями. З цього випливає, що суспільство не має ніякої відповідальності за обраний нею шлях, за невдачі, поразки, бідність, безробіття. Вони, мовляв, є законним результатом індивідуального вибору, похідними від особи, а не від її соціального становища.

Як бачимо, міркування прихильників концепції «людського капіталу» розгортаються в руслі традиційних для буржуазної соціології базових цінностей «особистого успіху» окремого індивіда. Його «практичний інтерес» до освіти, «комерційна вартість» диплома, вигідні «особисті інвестиції» в школу — ось те коло проблем і водночас те методологічне «поле», в межах яких зводиться вся теоретична конструкція. Відповідно до неї освіта перетворюється в специфічну підприємницьку діяльність. Однак на відміну від інших різновидів комерційної діяльності, де потрібна значна початкова сума, аби гроші перетворилися на капітал, тут звичайні побутові витрати стають «прибутковими». Прибутком же на капітал буде доплата за кваліфікацію, яку отримує індивід у зв'язку зі здобуттю освіти.

Яким же чином людина має використати задля себе перспективи, що відкриваються перед нею з розвитком масової освіти? Передусім, вважають представники буржуазної соціології освіти, слід зробити правильне економічне рішення. Тут і має стати в нагоді концепція «людського капіталу», яка розкриває його механізми. Вихідна ситуація вибору — особисті кошти, основна проблема — їх вигідні інвестиції⁵. Власник грошей не повинен покладатися на щось зовнішнє, як наприклад, на вкладання капіталу в засоби виробництва, бо на цьому шляху його підстерігає небезпека стати жертвою сліпої стихії ринку, яка не виключає можливості відчуження багатства. Більш надійно зробити капітал принципово невідчужуваним, тобто перетворити його на особисті достоїнства. Капітал має зростати з особистістю, набуті персоналізованого вигляду. Цим самим проблема вибору дещо конкретизується: можна розпочати і продовжувати освіту, а можна її припинити на певній стадії навчання. В обох випадках буде позитивний наслідок. Припинивши освіту, людина розпочинає практичну діяльність і одержує «негайний прибуток». Продовживши її, вона здійснює довгостроковішу «інвестицію» з менш визначеними шансами і більшою мірою ризику. Прибуток тут, хоча й може бути більшим, але має лише вірогідний характер⁶. Для того, щоб не покладатися на одну лише інтуїцію в такій складній ситуації, треба застосувати логічний аналіз, а ще краще — математичний розрахунок. Тут і стає в нагоді «формула вибору»⁷, яка, на думку прибічників концепції, виражає основну залежність між «негайною» і «вірогідною» вигодою. Зміст «формули вибору» полягає в тому, що різниця доходу, який отримав індивід, розпочавши практичну діяльність, і тим, що він одержав би по закінченню навчання, складає «чистий прибуток». Згідно з цією формулою і треба робити «раціо-

⁴ Maunory J. L. *Economie du savoir*. — P., 1972.

⁵ Schultz T. W. *Investment in human capital*. — New York, 1971.

⁶ Boudon R. *L'inegalites des chances...* — P., 1973. — P. 67.

⁷ Debesse M., Miarlet G. *Traité des sciences pédagogiques*. — P., 1974. — T. 6. — P. 325.

нальний вибір» щодо навчання і майбутньої професії, а, отже, всього дальшого життя.

Не можна сказати, щоб пропонована формула була занадто складною з соціального погляду (за наявності грошей, звичайно), а покладена в її основу модель особи відображала всю суперечливість становища людини за капіталізму. Скоріше навпаки: особа спрощена в ній до теоретично можливої межі й описана з вульгарно-економічних позицій. З усіх можливих інтересів і мотивів поведінки їй залишили найпримітивніші: потяг до збагачення і буржуазно орієнтованої кар'єри.

Таке уявлення про свободу значно поступається навіть тому образу буржуазного індивідуаліста, який покладалася в основу «класичних» ідеологічних міфів домонополістичного капіталізму. Там ідеалом людини є енергійний, працелюбний, завзятий, рішучий, схильний до ризику і авантюри бізнесмен. Тут же він перетворився на боязкого і обачливого рахівника, який «обирає» свій життєвий шлях з допомогою економічних довідників і шкільної арифметики. Там він прагнув перетворити на товар іншу людину, тут—самого себе розглядає як товар, який треба вигідно збути, надавши своїй особі відповідних культурно-психологічних якостей. Культура і освіта перетворюються на товар і стають предметами купівлі—продажу. «Буржуазія,—відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс понад сто років тому,—скрізь, де вона досягла панування, ...не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, крім безсердечного «чистогану»... Особисту гідність людини перетворила вона в мінову вартість...»⁸. Сучасний державно-монополістичний капіталізм якоюсь мірою довершує цю традицію, поширюючи її на культуру, освіту, наукову і художню творчість, на всі сфери духовного самоствердження особи, що певною мірою й відобразила розглядувана нами буржуазна соціологічна доктрина.

Концепція людського капіталу, попри свою зовнішню «скромність» і простоту, є далекоглядною стратегією сучасної буржуазної соціології. Претендуючи на виявлення суспільної ефективності і рентабельності освіти (індивідуальної та колективної), аналіз структури навчальних інтересів, розкриття механізмів підвищення попиту на навчання, пояснення причин зростаючих інвестицій у школу тощо, вона пропонує зручну і загальну «формулу щастя» і цим покликана замінити дискредитовані реальним життям традиційні буржуазні міфи «особистого успіху».

Аналіз концепції «людського капіталу» виявляє неспроможність її методологічних засад, обмеженість основних понять, хибність економічного, політичного і культурно-ідеологічного змісту. З методологічного погляду, вона є застосуванням буржуазних теорій капіталу до процесу формування людської здатності до праці і суспільного використання робочої сили. Все в ній зводиться в кінцевому підсумку до ототожнення процесу відтворення робочої сили з комерційною діяльністю, на основі чого ставиться знак рівності між капіталістом і робітником. Таке переключення відбувається через підміну поняття.

Якщо називати капіталом не самозростаючу вартість, що нагромаджується в процесі матеріального виробництва на основі капіталістичної експлуатації робочої сили, а будь-яку діяльність нагромадження, то сюди можна включити і процес навчання. Та чи буде це правильним? Аж ніяк! Освіта набуває продуктивного характеру тільки як фактор формування робочої сили, бо саме виробниче споживання живої праці робітника породжує додаткову вартість, яка й привласнюється капіталістом.

Оплачуючи навчання, робітник не робить ніяких «інвестицій». Він

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 412.

лише надає своїй особі таких суспільно необхідних якостей, щоб його здатність до праці виступала товаром. «Для того,— пише К. Маркс,— щоб перетворити загальнолюдську природу так, щоб вона набула підготовки і навиків у певній галузі праці, стала розвиненою і специфічною робочою силою, потрібна певна освіта або виховання, що, в свою чергу, коштує більшої або меншої суми товарних еквівалентів»⁹. Коли ж навчання оплачує капіталіст, про інвестиції в людину можна говорити досить умовно. Гроші, витрачені ним на власне навчання, не мають виробничої вартості. Витрати ж його на навчання інших, скажімо, на професійно-технічну підготовку робітників власного підприємства як агента виробництва справді становлять «інвестиції», але ... в іншу людину. Вони нічим не відрізняються від витрат на речовинні елементи виробництва: знаряддя, механізми, сировину, обладнання тощо і є змушеною відповіддю капіталіста на вимоги, які висуває науково-технічний розвиток щодо людського елемента продуктивних сил. Отже, з політико-економічного боку концепція «людського капіталу» характеризується крайнім методологічним суб'єктивізмом, за якого причини економічних явищ зводяться до індивідуальних мотивів поведінки, а останні набувають найабстрактнішого вигляду, розглядаються як мотиви «людини загалом» безвідносно до її соціально-класового становища.

Перетворивши норми прибутку з освіти на основний критерій і регулятор її розвитку, прибічники концепції «людського капіталу» прагнуть підпорядкувати школу комерційному інтересові буржуазії. «Освіта буде куплена,— стверджують американські економісти Р. Кемпбелл і Б. Сігел,— якщо очікувана норма прибутку перевершить норму процента. Освіта не буде куплена, коли норма процента перевершить норму прибутку»¹⁰.

Концепція «людського капіталу» не витримує критики і з іншого боку. Хіба можна вважати прибутком відсутність заробітку? Адже учень — це фізично незріла особа. Розпочати трудову діяльність він може не раніше певного віку, встановленого законом, хоч капіталісти і прагнуть обійти його, де тільки можуть. Зображати ж дитячу працю в термінах інвестицій і прибутку — значить знущатися не тільки над долею нещасних підлітків, а й над здоровим глуздом. Хіба не відомо, що передчасно розпочинають трудову діяльність саме діти найбільш знедолених сімей, соціально-економічне становище яких змушує вдаватися до заробітку, щоб якось прожити, а не отримати «негайний» прибуток. Не повністю відповідає описаній буржуазними соціологами освітній ситуації навіть становище учня з забезпеченої сім'ї. Основна освітня діяльність людини припадає на середню школу. Тоді ж робляться основні витрати на навчання (за підрахунками французьких учених, сім'я витрачає на освіту учня від 200 до 1390 франків на рік залежно від її матеріального становища і ступеня освіти)¹¹. Але ж витрати несе сім'я, а не окремий індивід. Вже одне це свідчить про те, що проблема «персонального рішення» — псевдопроблема.

Звернення до мотивів освітньої поведінки студентів теж мало що пояснює. Вища освіта як сфера «інвестицій» в буржуазному суспільстві стає дедалі пенадійнішою, вимагаючи щоразу більших витрат і приносячи все менше благ. Матеріальне становище студентів весь час погіршується (у Франції тільки 9% студентів отримують стипендії, причому купівельна спроможність франка постійно знижується¹²). Посилюється селекція студентів за соціальним походженням (в 1973/74 навчальному році у французьких університетах вихідців з робітничого класу було 10,7%, в 1978/79 — 7,9%, тоді як частка дітей, чії батьки належать до категорії «ліберальні професії», за цей час збільшилася

⁹ Маркс К. Капітал.— Т. 1 // Там же.— Т. 23.— С. 170.

¹⁰ The American Review.— 1967.— N 6.— P. 483.

¹¹ Debesse M., Miaret G. Op. cit.— P. 304.

¹² Cahiers du communisme.— 1980.— N 10.— P. 60.

від 34,1 до 40,7%¹³). Професійні перспективи, включаючи можливості буржуазно орієнтованої кар'єри, також погіршуються (для тих, хто одержує університетський диплом, можливість потрапити до категорії «вищі адміністративні кадри», в 1962 році дорівнювала 61,9%, в 1968 — 57,8%, в 1972 — 57,2%)¹⁴. Водночас маса бажаючих стати студентами вищої школи не тільки не зменшується, а й зростає. Тенденція до неухильного погіршення професійних соціальних перспектив стосується й випускників середньої школи.

Як бачимо, з суто комерційного погляду, освіта стає сферою дедалі коштовніших і ризикованіших інвестицій. Коли б індивід буржуазного суспільства підходив до освіти відповідно до «формули вибору», пропонуваної концепцією «людського капіталу», він мав би дедалі більше схилитися до негайного прибутку, тобто якнайшвидше залишати навчання. Проте «шкільний вибух» не вщухає. Це дає підстави припустити наявність в структурі інтересів до навчання інших, позакомерційних розрахунків. До того ж, як уже відзначалось, школу передчасно залишають переважно діти найбідніших верств населення. Саме їх існуюча система освіти змушує обирати перспективу «негайного прибутку», отримання якого стає дедалі примарнішим у зв'язку зі зростаючим безробіттям. Отже, діти робітників й інших груп трудящих насправді поставлені не перед вибором між гіпотетичними «негайним» чи «віддаленим» прибутком, а перед вибором між відсутністю освіти і відсутністю роботи. До того ж капіталістична стихія ринку зовсім не гарантує «прибутку» на освіту, бо безробіття широко охоплює й освічену молодь. Спроби державного регулювання ринку праці (закони про доплату за диплом без права на працю) обертаються саме проти неї, бо загальним законом капіталістичного виробництва є тенденція до постійного здешевлення вартості робочої сили.

Немає прямої залежності між успіхами в освіті і соціальним становищем. За підрахунками Беккера, в США між 1940 і 1950 роками «прибуток» на вищу освіту дорівнював близько 9% на вкладений капітал. Проте ця залежність стосується лише матеріально забезпечених білих городян чоловічої статі, тобто охоплює близько 45% усіх власників дипломів¹⁵. Бідних, чорнокірних, жінок, сільських мігрантів вказана залежність, як і пов'язані з нею «раціональні рішення», просто не стосується. Отже, навіть якби хтось дійсно взявся за такі підрахунки, він мав би зробити такі поправки, які звели б нанівець формули концепції «людського капіталу». Якоюсь мірою розраховувати на проценти інвестицій у навчання може лише представник пануючого класу. Лівову частку з істотного поліпшення якості робочої сили привласнює собі капіталіст, хоча зростання маси додаткової вартості відбувається завдяки робітнику. Отже, хоча робітничі сім'я також бере участь у витратах на освіту, жодного процента на «людський капітал» при цьому вона не отримує. Умови відтворення робочої сили сьогодні такі, що включають витрати на освіту до життєво необхідних. Той же факт, що буржуазна держава намагається якомога більшу їх частину перекласти на сім'ї трудящих, означає, що представники останніх заздалегідь ставляться в нерівне становище з представниками імушних класів стосовно можливостей здобуття вищої освіти. Отже, з тих розрахунків, які міг би зробити суб'єкт раціонального економічного рішення, трудящі маси треба заздалегідь виключити.

А пануючі класи? Стосовно наявності у буржуазії інтересу до формування структури робочої сили, яка б відповідала сучасним науково-технічним вимогам, сумніватись не доводиться. В умовах сучасного капіталізму роль виразника цього інтересу відіграє держава як колектив-

¹³ Ibid.— P. 63.

¹⁴ Revue française de sociologie.— 1976.— 18—1.— P. 59.

¹⁵ Becker G. C. Human capital.— N. B. E. R., 1975.— P. 12.

ний орган влади буржуазії. Збільшення державних витрат на освіту об'єктивно пов'язане з неухильним зростанням вимог до кваліфікації робочої сили. Водночас при цьому, звичайно ж, ставляться й інші, класові цілі, як-то: підготовка відповідних науково-технічних кадрів для формування пануючої еліти, селекція учнів і студентів за соціальним походженням, поповнення буржуазної інтелігенції з нижчих верств через відповідне їх перевиховання тощо. Сучасна капіталістична система освіти виконує також завдання культурної реконверсії економічного капіталу, тобто перетворення панівного економічного становища буржуазії на соціокультурні і соціо професійні привілеї. І в цьому — основне її призначення. Звичайно, визначальними механізмами соціального відтворення пануючого класу лишаються економічні. Водночас роль позаекономічних чинників, зокрема школи і системи вищої освіти, посилюється.

Соціокультурні переваги, здобуті буржуазією завдяки її економічному пануванню, стають необхідною передумовою для займання таких посад у державно-бюрократичній системі, які гарантують прибуток, владу і «респектабельне» положення в суспільстві. «Перетворення економічного капіталу на шкільний, — пише французький соціолог освіти П. Бурдьє, — є одна із стратегій, яка дозволяє буржуазії та її спадкоємцям підтримувати і успадковувати своє панівне становище, отримуючи дотеперішній економічний прибуток як службовий оклад — засіб привласнення, більш прихований і надійний, ніж традиційна рента»¹⁶. Таким шляхом школа включається у процес формування державної бюрократії, культурної еліти, прошарку менеджерів і, отже, стає не тільки сферою буржуазної конкуренції, а й полем класової боротьби. Тому, якщо стосовно буржуазного індивіда ще якось можна говорити про економічний прибуток в галузі освіти, то має він не індивідуальний, а корпоративний характер, адже суб'єктом економічного рішення є не окремий індивід, а весь пануючий клас. Та й приймається воно зовсім не за чотирма арифметичними діями концепції «людського капіталу».

Капіталістична система освіти не є інструментом персонального розрахунку та індивідуальних інвестицій. Вона використовується насамперед як знаряддя класової боротьби. Кожен з наявних в буржуазному суспільстві класів і прошарків прагне використати її згідно зі своїм становищем. Наприклад, для середньої буржуазії, дрібних комерсантів, фермерів, службовців, робітничої аристократії — всього того суспільного прошарку, який в буржуазній соціології охоплюється поняттям «середній клас», — школа справді є певним знаряддям соціальної мобільності. Отримання диплому і заняття вигідної посади в системі виробничої чи державної бюрократії становить для них єдину можливість «вибитися в люди», дістати відповідний соціальний статус. Дрібнобуржуазна сім'я цілком орієнтована на підготовку дитини до школи, а освіта сприймається тут як засіб суспільного самоствердження. Життя такої сім'ї підпорядковане стратегії соціального сходження. «В ній, — пишуть бельгійські соціологи освіти Ж. Льенард і Е. Серве, — дитинство розглядається як відправна точка кар'єри. Воно стає професією особливого гатунку»¹⁷. Шкільні знання розглядаються як засіб для оцінок, оцінки — як засіб для успіху, успіх — як знаряддя соціальної мобільності.

Концепція «людського капіталу» саме і є спробою теоретичного оформлення тієї ілюзії, яку пов'язують із школою «проміжні верстви» населення сучасного буржуазного суспільства. Один з найрадикальніших критиків сучасної буржуазної освіти, бразильський «лівий» соціолог І. Ілліш пише, що «школа тепер стала світовою релігією. Її мирян складають новий знедолений клас, новий пролетаріат технократичної

¹⁶ Bourdieu P. Classement, declassement, reclassement // Actes de la recherche en sciences sociales. — 1978. — N 24. — P. 5.

¹⁷ Lienard G., Servais E. Capital culturelles... — Brux., 1975. — P. 213.

ери, велич і знегоди якого зумовлені дипломом»¹⁸. Дрібна та середня буржуазія цілком підходить під цю влучну метафору. Проміжне суспільне становище змушує її шукати в дипломі та відповідній посаді засіб піднесення свого соціального статусу.

Концепція «людського капіталу», як уже відзначалось, пропонує трудящим масам ілюзію «рівних можливостей». Її ідеологічне, класове спрямування таке ж, як і в марнозвісних теоріях «середнього класу», «конвергенції», «людських відносин», «соціального партнерства», «пайової співучасті» та ін. Однак у певному розумінні вона ще небезпечніша ідеологічно, бо спекулює на реальних прагненнях широких верств населення до освіти. Приваблюючи людей обіцаннями швидкого і надійного соціального сходження, яке, до того ж, «нічого не коштує», вона відволікає їхню увагу та енергію від справжнього напрямку боротьби. Розглядаючи індивіда поза реальними суспільними відносинами і ставлячи його долю в залежність від освіти, вона абсолютизує вплив школи на відтворення соціальної нерівності. Цим формуються ідеологічні передумови для перекладання на школу відповідальності за дійсні суперечності і недоліки капіталістичного суспільства, від чого відштовхується, наприклад, концепція «дешколяризації».

Кінець кінцем не більше, ніж ілюзією, є і теза про те, що в системі освіти селекція учнів відбувається за їх здібностями. Під виглядом селекції за здібностями у школі здійснюється селекція за соціальним походженням. Хоч навчання розпочинають діти різного соціального походження, закінчують його далеко не всі. Невдачі у школі стосуються насамперед дітей трудящих. За французькими даними, наприклад, з кожної тисячі дітей робітників вже в п'ятому класі ліцею лишається тільки 572¹⁹. Якість освіти також є привілеєм пануючого класу (на кожну тисячу учнів старших класів ліцею припадає 735 дітей правлячої еліти проти 159 дітей робітників)²⁰. В Італії серед студентів тільки 1,7% дітей робітничого походження, в Австрії — 7,4%, в Японії — 8,7%, в Норвегії — 10,4%, в США — 29,9%, але тут студентами вважаються всі, хто записався в коледжі²¹.

Механізми, з допомогою яких відбувається селекція учнів за соціальним походженням, різні. Окрім матеріального становища, певну роль відіграє відмінність сімейного виховання, звичаїв, найближчого соціального оточення, рівень загальної освіти батьків, їх попередня педагогічна підготовка, соціальний склад учителів, характер учбових програм та ін. Своєрідною формою соціальної селекції є і так звана профорієнтація, яка передбачає вимірювання «рівня інтелекту». Ближчий розгляд застосовуваних тут тестів показує, що вони спрямовані на вияв цілком певних здібностей, насамперед тих, що формуються в умовах буржуазної сім'ї. Саме цим капіталістична школа під ширмою культурної моделі «людщини загалом» насаджує тип особи пануючого класу. До того ж «профорієнтація» відбувається відразу ж по закінченню початкової школи, в такому віці, коли сім'я в успадкуванні культури відіграє вирішальну роль. Тому й розподіл дітей «за здібностями» фактично виступає їх диференціацією за соціальним походженням. Він і визначає дальшу форму навчання, тип учбового закладу і диплому, доступ в університет, тобто всю наступну кар'єру²².

Концепція «людського капіталу» не виявляє головного — того, що в сучасному буржуазному суспільстві у зв'язку з тенденцією до перетворення освіти на важливий фактор промислового і соціального розвитку школа дедалі більше стає сферою протистояння антагоністичних

¹⁸ Illich J. Une société sans école. — P., 1971. — P. 27.

¹⁹ Population et enseignement. — P., 1971. — P. 446.

²⁰ Debesse M., Miaret G. Op. cit. — P. 166.

²¹ Le milieu social des élèves... UNESCO, 1971. — P. 85.

²² Див.: Гавриленко Н. Н. Селективная функция школы в буржуазном обществе // Сов. педагогика. — 1983. — № 1. — С. 126.

класових інтересів. Для великої буржуазії вона є знаряддям формування сучасної структури робочої сили і засобом перетворення економічних переваг на соціокультурні привілеї. Для середньої буржуазії школа постає засобом збереження свого становища чи соціального просування. Для робітничого класу освіта є насамперед знаряддям персоніфікації відчуженої праці. Засобом же світоглядного самоусвідомлення, політичного самовизначення й ідейного самоствердження вона стає тільки в тому разі, коли людина включається в класову боротьбу. Не випадково в наш час учбові заклади стали ареною запеклих класових битв. Наприклад, багатий фермер використовує освіту для набуття необхідної кваліфікації (у зв'язку з індустріалізацією сільського господарства), а збіднілий — для міграції в місто. І хоч на поверхні нерідко все виглядає так, ніби «шкільний вибух» є наслідком загального різкого збільшення індивідуального попиту на освіту, насправді він зумовлений специфічними класовими інтересами, які визначають характер її здобуття і використання. Розглянута саме так, школа виявляється одним з конкретних механізмів капіталістичної репресивної політичної надбудови.

* * *

Подвергается критике одна из широко распространенных в современной буржуазной социологии образованных концепций — концепция «человеческого капитала». Исследуются ее социально-экономические и культурно-идеологические предпосылки, раскрываются методологическая несостоятельность и классовая ограниченность. Рассматривается роль концепции «человеческого капитала» в современной идеологической борьбе.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

(Закінчення. Початок — на с. 89)

Важливим засобом посилення зв'язку дедуктивних теорій з практикою є технічні науки. Перехід від теорії до практики у цій сфері передбачає перетворення теоретичного знання в прикладне. Таке перетворення подвійне: з одного боку, прикладним традиційно вважається технічне знання, спрямоване на створення штучних об'єктів; з другого — прикладним знанням виступає одна теорія, що будується на базі іншої теорії.

На основі аналізу специфіки і тенденцій розвитку знання в умовах сучасної НТР робиться висновок, що найбільш адекватною формою вираження процесу переходу від дедуктивної теорії до практики є алгоритм. Алгоритмічно здійснюваний процес доводить визначеність теоретичного до визначеності чуттєво-конкретного. Формальні й напівформальні аксіоматичні системи реалізуються з допомогою ЕОМ і сучасних автоматів і тісно пов'язані з застосуванням кібернетики.

Не всі питання, що належать до предмета дослідження, авторів вдалося розв'язати з однаковою науковою глибиною. У книжці є дискусійні положення, як, наприклад, проблема співвідношення між аксіоматизацією і формалізацією (с. 124—125). Характеризуючи досить повно абстракції потенційної здійснимості і актуальної безконечності (с. 25—26), В. О. Цикін не приділяє належної уваги абстракції практичної здійснимості, а її розгляд важливий з погляду висвітлення переходу від абстрактного мислення до практики. Заслуговує на більшу увагу аналіз редукції як найважливішого типу інтертеоретичних відношень (с. 35—36). Під час розкриття функції «практика — мета розвитку дедуктивних наук» потрібно було б використати повніше «ідеал» як опосередковуючу ланку зв'язку дедуктивних наук з практикою.

В цілому ж монографія є цікавим дослідженням, що ставить нові проблеми у обраній сфері. Гадаємо, що вона стимулюватиме далі розробки у галузі методологічних проблем науки.

І. Я. ГНАТКО

К. П. Шудря

МЕТОДОЛОГІЧНА РОЛЬ КАТЕГОРІЙ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Сучасний етап розвитку філософських знань характеризується пошуками нестандартних підходів, нових засобів і форм наукового аналізу, націлених на оперативне розпізнання і розв'язання назрілих завдань соціальної практики. Нагальна вимога часу — піднесення рівня методологічної культури вчених, інтенсифікація філософських досліджень, посилення їх практичної цілеспрямованості.

Серйозним кроком вперед у цьому напрямі є видання двох колективних монографій — «Категорії історичного матеріалізму: їх роль у пізнанні і перетворенні соціальної дійсності» та «Категорії історичного матеріалізму і їх методологічна функція»*, підготовлених у відділі історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР. Ці праці — логічне продовження фундаментальних розробок актуальних соціально-філософських проблем у рамках науково-дослідницької програми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії», що виконується під керівництвом академіка АН УРСР В. І. Куценка. Як і попередні наукові праці, цикл яких публікується мірою здійснення програми¹, рецензовані книги є помітним

явищем у розвитку історичного матеріалізму як теорії соціального пізнання і дії. В теоретичному плані це галузь філософської науки, ще не достатньо вивчена. Розгорнутих праць із цієї проблематики поки що замало, здебільшого вона розглядається дослідниками, зокрема Г. С. Ареф'євою, В. Г. Афанасьєвим, В. С. Баруліним, Л. Ф. Ільчовим, Ю. К. Плетниковим, у руслі осмислення предмета і соціального призначення історичного матеріалізму. Досі немає чітко визначених критеріїв щодо типологічних ознак філософсько-соціологічної теорії, відсутня однастайність у визначенні її основних категоріальних зв'язків, структур і рівнів, системи категорій в цілому. Недостатньо вивчені й особливості конкретно-історичного використання категорій соціальної філософії в різних сферах суспільствознавства, хоча потреба в ефективнішому застосуванні категоріального апарату в процесі наукового вивчення і практичного перетворення соціальної дійсності стає дедалі настійнішою.

Невідкладність дослідження специфічної ролі категорій історичного матеріалізму в теоретичному пізнанні й практичній зміні суспільної реальності зумовлена і специфікою сучасних фундаментальних теоретико-наукових завдань, і, головне, вимогами поглибленого аналізу соціальних процесів, що відбуваються в соціалістичному суспільстві за умов перебудови і прискорення. Вдосконалення історичного матеріалізму як методології соціально-гуманітарного пізнання, справедливо наголошується у вступі до книги «Категорії

ШУДРЯ Катерина Петрівна — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст у галузі марксистсько-ленінської естетики, методологічних питань соціального пізнання.

* Категории исторического материализма: их роль в познании и преобразовании социальной действительности / Отв. ред. В. И. Куценко. — Киев : Наук. думка, 1985. — 335 с.; Категории исторического материализма и их методологическая функция / Отв. ред. В. И. Куценко. — Киев : Наук. думка, 1986. — 327 с.

¹ Див.: Методологические проблемы социального предвидения. — Киев, 1977; Вопросы прогнозирования общественных явлений. — Киев, 1978; Социальное познание и

социальное управление. — Киев, 1979; Социальная организация общественной жизни в условиях развитого социализма. — Киев, 1980; Гуманистическая природа социалистического образа жизни. — Киев, 1982; Социальная активность личности в условиях развитого социализма. — Киев, 1983.

історичного матеріалізму і їх методологічна функція», — необхідна умова розвитку всього комплексу суспільних наук, інтенсифікації їх розвитку й ефективного практичного використання їх досягнень (с. 9). Нині загальні розмірковування про природу понять і категорій, спрощене коментаторство чи абстрактне теоретизування вже не відповідають ні рівню розвитку науки, ні сучасним запитам практики. І тому особливою значущістю в розробці методології набуває чітка установка на подолання самодостатності категоріального аналізу, на підпорядкування його результатів удосконаленню системи соціальних знань в інших галузях суспільства, на посилення зв'язків теорії з практичною діяльністю.

Саме такий ракурс теоретико-методологічного дослідження обрано авторським колективом рецензованих праць. Це засвідчує й запропонований методологічний підхід до розгляду соціально-філософської категоріальної системи, і струнка, продумана структура рецензованих колективних праць. Дослідники спочатку виявляють і з'ясовують атрибутивні ознаки категоріальної системи історичного матеріалізму, потім — її вузлових категорій і вже після цього розкривають методологічну та світоглядну дієвість цих категорій, механізми їх функціонування.

У монографіях порушуються складні теоретичні питання про спільні і специфічні риси діалектичного і історичного матеріалізму як категоріальних систем; про специфіку соціально-філософських категорій як засобів не лише теоретичного, а й практичного освоєння суспільної реальності; методологічну роль категоріального апарату в соціальному пізнанні; механізм реалізації методологічної функції категорій; про специфіку співвідношення типології категорій із структурою «істматівського» знання; про зміст, характер і форми оновлення категоріального інструментарію соціальної філософії марксизму-ленізму. Перелічені питання складають перший «смісловий блок» обох книг. Важливий аспект розгорнутого аналізу — з'ясування методологічної ролі ключових категорій у соціальному пізнанні й суспільній практиці. Цей другий «смісловий блок» колективних досліджень спрямований на вивчення глибинних зв'язків категоріальної системи історичного матеріалізму з реальним розвитком соціалістичного суспільства. Принципи, закони і

категорії розглядаються тут як методологічні засоби пізнання і перетворення дійсності. Дослідження стосується і суспільства в цілому, і окремих його сфер, зокрема матеріального виробництва, соціальних аспектів суспільного життя, політичної і духовної культури. До того ж наскрізною ідеєю монографії є розкриття соціально-класової природи і детермінації категорій, обґрунтування їх ідеологічної дієвості. Обидві книжки логічно завершуються розділами, в яких міститься критичний аналіз повітряних напрямів і течій сучасної буржуазної соціально-філософської думки.

Такі методологічні засади дають змогу авторам уникнути тієї умоглядності та спрощеності, на яку часто-густо хвилюють теоретичні розробки, розгорнувши вивчення категорій в основних ракурсах їх виявлення — сутнісному, функціональному, політико-виховному, управлінському.

Принципове значення має й вихідна дослідницька позиція у визначенні і трактуванні основоположних категорій історичного матеріалізму, в осмисленні їх методологічної ролі у вивченні суспільного життя. Останнім часом, як відомо, при розгляді питань соціального пізнання з поля зору дослідників здебільшого випадав загальнофілософський («діаматівський») зріз вивчення проблеми, не враховувався механізм зв'язку гносеологічних і соціальних моментів. Це призводило до однобічності в осмисленні складних суспільних явищ, до непрямого розмежування діалектичного і історичного матеріалізму, до втрати цілісності соціально-філософського аналізу. Відкидаючи такі непродуктивні наукові засади, колектив авторів поставив завдання розкрити евристичні можливості діалектико-матеріалістичної методології й дослідити механізм функціонування категоріально-понятійної системи історичного матеріалізму в процесі освоєння проблеми соціальної практики. В рецензованих книгах уперше ця наукова проблема «вписується» в загальний соціально-філософський контекст, а її розв'язання органічно пов'язується з конкретизацією предмета та призначення історичного матеріалізму на сучасному етапі суспільного розвитку.

Методологічно доцільним виявляється у зв'язку з цим чітке осмислення трьох граней самого предмета історичного матеріалізму як соціально-філософської, загальносоціологічної та загальноісторичної

теорії марксизму-ленінізму. Переконаливо доведено, що в комплексі питань про взаємодію діалектичного та історичного матеріалізму важливе місце посідає розгляд таких категорій, розвиток яких зумовлюється, з одного боку, відповідними загальнофілософськими поняттями, а з другого — їх власним соціально-історичним розгорненням. Обгрунтовані й інші моменти наукового статусу історичного матеріалізму в усій теоретичній системі марксизму-ленінізму. Поглиблене концептуальне розуміння сутнісних можливостей історичного матеріалізму дозволяє віднайти ту єдино правильну лінію, послідовне дотримання якої, власне, й уможливило ефективне здійснення методологічних функцій його категоріального апарату, по-новому висвітлити специфічну дію категорій.

Відмітна риса колективних праць, про які йдеться, — націленість на виявлення дійових категоріальних засобів розпізнання і перетворення тих чи інших явищ суспільного життя, реалізацію в процесі дослідження принципу єдності логічного і конкретно-історичного соціального аналізу. В монографії «Категорії історичного матеріалізму: їх роль у пізнанні й перетворенні соціальної дійсності» дослідницькі зусилля спрямовані передусім на визначення особливостей системи категорій матеріалістичного розуміння суспільного розвитку в контексті соціально-філософської, загальноісторичної та загальносоціологічної теорій, на розкриття світоглядного, методологічного, пізнавального, класового, ідеологічного й ціннісного змісту категоріально-понятійного апарату соціальної філософії.

У перших трьох розділах монографії, написаних І. В. Бойченком, обгрунтовуються специфічні можливості категоріальних структур і системи категорій історичного матеріалізму в соціальному пізнанні, теоретичному і практичному освоєнні суспільної реальності. Цілком правомірно заперечуються тут будь-які спроби «ілюстративної» інтерпретації категорій історичного матеріалізму, вилучення з предмета марксистсько-ленінської філософії загальносоціологічних законів. Адже ігнорування ролі історичного матеріалізму як загальної методології соціального пізнання і механічне «накладення» сітки категорій матеріалістичної діалектики на своєрідні суспільні тенденції й закономірності не тільки може призводити до мето-

дологічних прорахунків, а й створює неминучі труднощі при вивченні розвитку і змін соціально-економічних формацій. Саме цим зумовлюються, як гадає дослідник, й ті ускладнення (ще не зовсім подолані), що виникають під час дискусій про «спосіб» розв'язання суперечностей як рушійної сили розвитку соціалістичного суспільства, про специфіку вияву законів єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення при соціалізмі (с. 30).

Предметно-практичний зміст категоріальних структур ґрунтовно висвітлено в розділі «Суспільна практика — основа формування категорій історичного матеріалізму» (І. П. Головаха, М. Л. Злотіна). Дослідники характеризують процес духовного освоєння світу людиною, практичну зумовленість пізнання, реальні передумови становлення і розвитку категорій суспільних наук. Особлива увага приділяється розкриттю природи категорій суспільного закону, соціального ідеалу, суспільно-економічної формації.

Цікаво простежується в монографії класова детермінація загальносоціологічних категорій (Д. І. Видрін), характер дії категоріальної системи в процесі аналізу духовного життя суспільства (Д. С. Гірдев, Є. І. Степанов). Чимало слушних міркувань висловлено у розділі «Ціннісний аспект категорій історичного матеріалізму» (А. О. Ручка). Це стосується визначення ціннісних функцій соціальних явищ, розмежування об'єктивної системи цінностей (потенційних і дійсних) від системи визнаних цінностей, ролі оцінки в предметно-практичній діяльності. Не зовсім переконливим видається, проте, в цьому тексті занадто широке тлумачення категорії «цінність». «... Будь-яке соціальне явище, — підкреслюється в розділі, — вже саме по собі являє собою втілення певної соціальної цінності» (с. 200). Спірні й судження дослідника про суто експресивний характер оцінок у процесі естетичного поцінування художніх творів, сприйняття пам'яток культурної спадщини, різного роду соціальних символік (с. 204).

Суспільно важливим і актуальним з погляду методології соціального аналізу є розкриття в монографії методологічної функції категорії «матеріальне виробництво» (автори — В. І. Куценко, М. М. Мокляк, М. І. Михальченко, Д. І. Видрін). Передусім аналізується процес становлення суспільного виробництва, визна-

чаються типи зв'язків між продуктивними силами і виробничими відносинами, з'ясовується місце і роль виробництва в суспільному житті. Розкриваючи визначальну роль матеріального виробництва в історії, автори ставлять питання про критерії суспільного прогресу, про характер структури, функціонування і розвиток соціальної сфери, політичної життєдіяльності суспільства. Переконаливо доведена необхідність встановлення основних і похідних критеріїв, недоцільність повного зведення мірила суспільного поступу до рівня розвитку продуктивних сил (с. 214—215). Визначальною і невід'ємною складовою основного критерію суспільного прогресу цілком аргументовано визнається поступальний розвиток людини як вирішальної продуктивної сили суспільства.

Привертає увагу своєю науковою актуальністю розділ, присвячений категоріальному визначенню соціальних відносин, хоча, як на наш погляд, в ньому не повністю реалізовані теоретичні можливості методологічного підходу, прийнятого в монографії. Наприклад, ставиться завдання виявити специфіку соціальних відносин у системі суспільних відносин, розкрити особливий зміст поняття «соціальне», але робиться це не завжди обґрунтовано, висловлюються загальні, навіть не до кінця узгоджені між собою судження. Так, на с. 244 йдеться про необхідність розмежування соціальних і суспільних відносин, а на с. 250 вони розглядаються як тотожні. Нарешті, на с. 251 — знов розбіжність. Тут уже твердиться, що «соціальні відносини в широкому розумінні слова — це всілякі відносини в суспільстві між соціальними спільнотами як об'єктами і суб'єктами цих відносин».

Як закономірне продовження розгорнутого дослідження категоріальної системи соціальної філософії сприймається й колективна праця — «Категорії історичного матеріалізму і їх методологічна функція». У центрі уваги авторського колективу — системний розгляд своєрідності методологічної ролі категорій історичного матеріалізму загалом; вузлових категорій «суспільне буття», «суспільна свідомість», «суспільно-економічна формація», «політика»; механізму пізнання і оцінок нових суспільних явищ; структури та змісту потреб, інтересів та ін. Методологічний аналіз здійснюється водночас із розглядом суспільно-практичних проблем.

У розділі «Типологія категорій історич-

ного матеріалізму» аналізуються насамперед вихідні передумови і структура філософського знання, результативність пізнавальної діяльності в історичному матеріалізмі. Суттєве значення має і та обставина, що в процесі створення типології необхідною мірою враховується різнобічність пізнавальних завдань, які розв'язує теорія історичного матеріалізму. Справді, у цій пошуковій ситуації поділ категорій на «первинні» і «вторинні», «основні» і «похідні» навряд чи доречний.

«Типологізація категорій історичного матеріалізму», — цілком слушно зауважує Г. І. Горак, — може бути введена тільки із структури істмативського знання, і оскільки в його складі містяться різні рівні (типи) знання: філософське і соціологічне, то і його категорії належать до різних категоріальних типів» (с. 76). У розділі простежується історична зміна категоріальної системи істмату, розкривається продуктивна, евристична значущість його ключових моментів. Шкода лише, що автор нечітко визначає критерії типологізації категорій, замала увага приділена аналізу субординаційних зв'язків між ними, розкриттю методологічного потенціалу таких категорій, як «час», «майбутнє» та ін.

Заслуговує на увагу й сам процес осмислення особливостей методологічної функції категорій історичного матеріалізму. Дослідники цієї проблеми І. В. Бойченко та П. Гіндев обрали, на наш погляд, найбільш адекватний і плідний метод теоретичного розв'язання цього питання, враховуючи діалектичний спосіб сходження від абстрактного до конкретного. Виходячи із фундаментального питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, автори різнобічно осмислюють діалектику матеріального й ідеального, особливості духовного виробництва, характер взаємодії суспільної психології та ідеології в суспільному житті.

Цікаві спостереження містить розділ О. О. Шморгуна, присвячений дослідженню методологічної ролі категорій «суспільно-економічна формація», осягненню єдності ґносеологічного та загальносоціологічного аспектів у межах формацийної оцінки історії. Щоправда, дослідник дещо захоплюється онтологічними проблемами і побіжно торкається назрілих проблем суспільної практики.

Концептуальне значення має розділ,

присвячений розгляду методологічної ролі категорій історичного матеріалізму в поясненні процесів соціального управління (автор — В. І. Куценко). Тут не лише здійснено загальну оцінку місця і призначення управління в системі суспільних відносин, а й розкрито об'єктивні передумови управління суспільством, характер і силу регулятивного впливу цілей суб'єкта (суспільства, соціальної спільності, класу, індивіда) на процес діяльності. Автор висунув нові ідеї щодо структури, динаміки і специфіки управлінських відносин, взаємозв'язку понять «суспільні відносини» і «соціальне управління», втлумачення соціально-філософського смислу категорій «суспільний клас», «план діяльності» й «планування». «Досить важливе значення для філософських досліджень проблем управління, — підкреслює В. І. Куценко, — має визначення плану за допомогою понять «мета», «завдання», «умови». Тому план діяльності суб'єкта можна визначити як систему цілей і завдань діяльності суб'єкта, характеристику умов їх виконання. Відповідно до запропонованої дефініції плану можна визначити і планування — діяльність по становленню, виробництву планів. Планування — це форма основоположної діяльності суб'єкта, змістом якої є визначення цілей, завдань і умов їх реалізації» (с. 183).

У філософській літературі прийнято пов'язувати процеси управління й інформації, виходячи з того, що інформаційний обмін — важливий фактор управлінської ефективності. Розгляд цієї проблематики в широкому, загальносоціологічному контексті — з урахуванням процесу руху, розповсюдження інформації в суспільстві — дає змогу виявити нові евристичні можливості для розпізнання дії категорій історичного матеріалізму. Згідно з думкою Ю. Д. Прилюка, категорія «спілкування» виступає в процесі взаємодії, управління й організації як службовий інформативний механізм, що забезпечує узгодженість розвитку і життєдіяльності різних підсистем суспільства, людських спільностей в усіх сферах суспільного життя. Є всі підстави, гадає дослідник, для трактування спілкування як універсального механізму

взаємодії людей і, отже, для побудови цілісної методології пізнання спілкування як феномена життєдіяльності суспільства (с. 275).

Переконливо розкривається в роботі методологічна функція категорій «політика» в пізнанні суспільних процесів (автор — М. І. Михальченко), розвиток поняття «соціальне нове» (Н. І. Мельникова, Н. К. Костяєва), формування і задоволення потреб людини (В. М. Мазур), використання категорій історичного матеріалізму в дослідженні і розв'язанні проблем соціальної відповідальності й дисципліни (Б. О. Рутковський).

Професійно зроблений в обох колективних монографіях і критичний аналіз буржуазних соціологічних теорій (автори — В. В. Танчер та Д. І. Видрін), хоча дослідники часом відхиляються від загальної теми дослідження, не відображають належною мірою еволюцію ідейно-теоретичних засад буржуазних напрямів і течій в останні роки.

Можна відзначити й інші недоліки, властиві монографіям. Проблемний характер дослідження подекуди підмінюється описовістю, констатацією загальників, узвичаєних тверджень і положень. Даються звичайні й важкопрístupна мова викладу, надмірне використання в окремих розділах загальновідомих цитат, стилістично невправні висловлювання.

В цілому ж рецензовані монографії помітно відрізняються від багатьох праць теоретико-методологічного спрямування творчим пошуком, науковою обґрунтованістю і фаховою далекоглядністю. Здійшене дослідження — перше в нашій вітчизняній літературі за досвідом концептуального аналізу категорій історичного матеріалізму, їхньої соціальної дієвості. Воно збагачує пізнавальний арсенал марксистсько-ленінського суспільствознавства. Гадаємо, рецензовані книжки викличуть інтерес не тільки у науковців, викладачів і пропагандистів, а й у всіх, хто цікавиться актуальними питаннями історичного матеріалізму як теорії суспільного розвитку, загальної методології соціального пізнання та дії.

НА СЕКЦІЯХ «ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ» І «МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ»

Включення секції «Основи психології» в програму роботи наради зумовлено передусім тим, що нині від розвитку психології значною мірою залежать методологічні орієнтації гуманітарних і тих природничих наук, які вивчають людину. Особливе місце належить психології і в розв'язанні актуальних завдань суспільної практики — насамперед в науковому обґрунтуванні шляхів і засобів перебудови свідомості і психології людей, пошуку резервів розвитку психіки, що забезпечували б активне включення особин в соціально-перетворюючу діяльність.

Психологи, всі учасники засідань секції, були однастайні в тому, що звернення до основ психологічної науки має орієнтуватися на конкретний результат: поперше, на визначення нових напрямів розвитку психології як системи знань про психічні явища, по-друге — на розробку системи засобів, методів, механізмів формування і регулювання цих явищ. У ряді доповідей підкреслювалась необхідність істотних змін у методологічних основах психології як передумови підвищення її ролі в суспільному житті. В. О. Вавілов (Москва) обстоював понятійну схему, яка має виконувати не тільки функцію описання стану психологічної науки, а й функцію передбачення зміни її напрямів та темпів розвитку. А. Г. Лідерс (Москва) запропонував тлумачення психології як інженерно-наукової дисципліни, в якій дослідницька і інженерна діяльність не протистоять, а доповнюють одна одну. З цим положенням співзвучна й точка зору Г. П. Стеценка (Москва), згідно з якою, специфіка дослідницьких програм психології має зумовлюватися тими завданнями, які постають перед психологами-науковцями. Ці завдання становлять своєрідний «сплав» установок на пізнання і установок на можливість

конструктивного перетворення психічних явищ. Згадані доповідачі доводили необхідність розвитку психології як науки дієво-перетворюючого типу, яка має активно впливати на об'єкт свого вивчення, не лише описуючи, але й активно формуючи його відповідно до пізнаних закономірностей.

Жваву дискусію викликала доповідь Є. І. Головахи (Київ) і О. О. Кроніка (Москва). У ній були сформувані теоретичні принципи нового підходу до розв'язання актуальних питань сучасної психологічної науки. Висунуто ідею про необхідність побудови конструктивної психології, основу якої мають становити дослідження двох питань: 1) чи всі існуючі механізми психічного відображення і регуляції, що склалися на попередній стадії розвитку людини, відповідають сучасному способу її життя і забезпечують перспективу прогресивного розвитку людства? 2) чи потрібно очікувати природне виникнення якісно нових механізмів психіки, чи вони (як і нові технології, знаряддя і матеріали, створені на основі фундаментальних природничо-наукових досліджень) можуть стати предметом і продуктом психології? Як наукова дисципліна, конструктивна психологія уявляється певною теорією і сукупністю методів створення (проекування, конструювання) принципово нових психічних явищ як механізмів відображення світу і регуляції діяльності людини на основі виявлення і використання резервних її можливостей. В доповіді було наведено конкретні приклади конструювання нових психологічних механізмів регуляції суб'єктивної картини життєвого шляху особи.

Ідея конструктивної психології дістала підтримку у ряді доповідей представників різних галузей психологічної науки: соціальної психології (В. І. Хасан, Красно-

ярьск), психотерапії (В. М. Лосева, Москва), педагогічної психології (С. Ю. Курганов, І. М. Соломадин, Харків), зоопсихології (С. О. Талгін, Харків). З позицій еволюціоністського підходу дану концепцію піддав критиці В. Б. Швірков (Москва). Він намагався довести, що об'єктивне вивчення суб'єктивного світу людини можливе лише за умови дослідження процесів її мозкової діяльності у зіставленні з розкриттям а) співвідношення організму з середовищем і б) індивідуальної свідомості — із суспільною. Однак ця ідея викликала серйозні заперечення. Деякі психологи вважають, що дослідження психіки не можна ставити в безпосередню залежність від успіхів у вивченні функціонування мозку. Психіку треба вивчати на її власному рівні — психічного, яке має свої закономірності. Розкриттю цих закономірностей в онто- і філогенетичному плані розвитку психіки були присвячені доповіді Є. В. Субботського (Москва), О. В. Чудінової (Москва), П. Тульвісте (Тарту). Останній на матеріалах міжкультурних досліджень показав неминучість виникнення нових типів мислення в культурі в зв'язку з появою таких задач, що не можуть бути розв'язані за допомогою існуючих типів мислення. У зв'язку з цим зрозуміло, що постановка психологами нових конструктивних задач неодмінно формуватиме нове психологічне мислення, орієнтоване на творче перетворення психічної реальності і підвищення рівня психічної культури людини.

Однією з важливих проблем розвитку сучасної психології, яка потребує розробки нових дослідницьких підходів і теоретичних концепцій, є проблема особи і психічної регуляції її діяльності. В кінцевому підсумку практичний результат психологічних досліджень залежить від того, якою мірою психологам вдасться розробити і науково обгрунтовані засоби регуляції і саморегуляції психічних процесів. Доповіді, присвячені цим питанням, викликали великий інтерес і стали предметом активного обговорення.

А. М. Добрович (Москва) запропонував новий підхід до побудови загальної теорії переживання, оснований на аналізі різних ситуацій задоволення актуальної потреби, їх зв'язку з конкретними формами поведінки особи. Моністичну концепцію багатомірного розвитку особи обгрунтував В. Ф. Моргун (Полтава). На його думку, діяльну особу можна подати за формулою $E \cdot Z \cdot P \cdot \Phi \cdot Ч$, де E — емоції, Z —

зміст діяльності, P — рівень її освоєння, Φ — форми реалізації, $Ч$ — час.

Теоретичному обгрунтуванню закону константності емоцій присвятили свою доповідь Н. В. Паніна і Є. І. Головаха (Київ). Вони висунули гіпотезу про можливість ефективної регуляції емоцій за допомогою психологічних прийомів, які ґрунтуються на використанні взаємозв'язку інтенсивних і екстенсивних параметрів емоційних станів особи. Питання формування і розвитку особи розглядали В. Г. Неміровський (Красноярськ) і В. П. Нелашковський (Київ).

В матеріалі наради, які вийшли друком в жовтні 1986 р., включені тези А. В. Брушлинського, Ф. Ю. Василюка, В. Ф. Венди, В. О. Іваннікова, В. С. Магуна, О. В. Юрєвича з питань теорії і методології психологічних досліджень. Загалом робота секції «Основи психології» показала, що досягти конкретних і плідних результатів у дослідженні психологічних проблем можна лише за умови розширення контактів і міцного співробітництва представників всіх галузей соціально-гуманітарного знання.

Є. І. ГОЛОВАХА

* * *

Про актуальні питання соціального пізнання йшлося на секції «Методологічні питання моделювання соціальних процесів». Це по суті перше в країні обговорення назрілих проблем дослідження соціальної сфери, якій тривалий час не приділялось належної уваги. Нині на весь зріст постало питання про посилення соціальної орієнтації економіки. У зв'язку з цим суспільствознавці мають здійснювати наукову розробку і обгрунтування економічних і соціальних прогнозів.

Однак у цій сфері соціологічного знання є чималі методологічні труднощі. Традиційні засоби прогнозування ґрунтуються на екстраполяції і потребують великих статистичних рядів. Але останні (математично побудовані), на жаль, ми не маємо через відсутність регулярних великомасштабних соціологічних опитувань і недостатню соціальну орієнтованість державної і відомчої статистики. Крім того, комплексний характер соціальних процесів, складний взаємозв'язок соціальних факторів роблять ненадійними прогнози, що базуються на екстраполяції. За цих умов найперспективніший шлях прогнозування — створення мо-

делей, які відображують структуру і механізми функціонування соціальних систем і імітують динаміку соціальних процесів в різних контекстах управлінських рішень. Під час обговорення цих проблем на секції ставилось завдання виявлення саме методологічних труднощів, які виникають у створенні моделей соціального розвитку.

У першій групі доповідей розглядалися теоретичні передумови створення моделей. Так, В. Г. Погорєцький (Москва) запропонував спосіб розв'язання проблеми за умов відсутності великих статистичних рядів соціальних змінних. А. Г. Вишневський (Москва), розглядаючи процес самоорганізації в демографічній системі, доводив, що механізми самоорганізації базуються на двох функціях соціокультурного відбору — рухливій і стабілізуючій. Селективно цінність культурних структур визначається стійкістю щодо зовнішніх впливів і підвищенням якості функціонування демографічної підсистеми суспільства. Такий синергетичний підхід, що ґрунтується на застосуванні апарата теорії катастроф, уявляється досить плідним у пізнанні демографічних процесів, котрі, як відомо, мають стрибкоподібний характер. Б. З. Докторов (Ленінград) проаналізував проблемну ситуацію, пов'язану з перебудовою і використанням моделей формування і функціонування громадської думки. Мета створення таких моделей — здійснення ефективного моніторингу останньої. Розглянувши існуючі моделі прогнозування громадської думки, доповідач відзначив, що використовуваний тут концептуальний апарат слабко орієнтований на побудову пояснюючих прогностичних кількісних моделей і сформулював вимоги до теорії, спрямованої на розв'язання завдань прогнозування і формування громадської думки. На важливості врахування процесів антиципіювання (усвідомлення, передбачення) міжособових відношень у побудові моделей розвитку малих соціальних груп спинилась В. Т. Ковалевич (Красноярськ).

Друга група доповідей присвячувалась засобам створення моделей соціальних процесів. С. Я. Щербов і В. О. Гречуха (Москва) схарактеризували діалогові системи моделювання багатомірних соціальних процесів, котрі можна подати у вигляді ланцюгів Маркова. Такі системи дають змогу ефективно керувати процесом моделювання, задаючи наочність уявлення результатів моделювання у вигляді таблиць і графіків. Б. Г. Міркін (Москва) показав зв'язок проблеми забезпечення соці-

ально-економічною інформацією з проблемою моделювання соціальних процесів.

Нарешті, в третій групі доповідей висвітлювались проблеми побудови конкретних моделей соціальних процесів. На прикладі моделей раціонального розвитку і моделей поведінки конкретного трудового колективу Ю. М. Гаврилець (Москва) розповів про досвід математичного описання будь-якої реально існуючої соціальної системи: відбір системи показників і алгоритмів оптимізації, визначення функції корисності з погляду різних соціальних суб'єктів, експеримента з моделями. У доповіді В. І. Паниотто і Л. С. Фінкеля (Київ) йшлося про розроблену ними імітаційну модель трудової мобільності населення Києва. Ця модель дає змогу прогнозувати соціальні наслідки прийняття рішень в системі працевлаштування, розраховувати показники задоволеності працівників різними сторонами своєї праці і життя, збалансованості структури робочих місць і робочої сили за зміни рівня народжуваності, міграції, прийому до вузу та ін. На відміну від економічних моделей в даній моделі вихідні показники відображають не тільки ступінь задоволення потреби народного господарства в спеціалістах, але й ступінь задоволення їх потреби в праці тієї чи тієї кваліфікації. С. О. Шашнов (Москва) на прикладі вивчення процесів трудової мобільності інтелігенції провів порівняння трьох типів моделей вивчення соціальних процесів — моделей Маркова, причинних і імітаційних. На його думку, саме імітаційні моделі дозволяють найбільш повно враховувати якісні характеристики об'єктів вивчення, забезпечити єдність їх змістовного і формального опису.

У матеріалах, видрукованих до наради, подані також тези доповідей М. М. Амосова, Ф. М. Бородкіна, В. А. Геловані, В. І. Герчикова, Є. М. Коржевої, М. І. Лапіна, Н. Ф. Наумової, Г. І. Саганенко, М. М. Чурплова та ін.

Робота секції завершилась колоквіумом «Питання самоорганізації в соціальних системах», на якому з'ясовувались можливості синергетичного підходу до моделювання соціальних процесів. Обговорення показало, що розвиток моделювання набагато відстає від потреб практики. В існуючі економічні (зокрема, народногосподарські) і демографічні моделі соціальні зміни майже не включаються. Не розв'язані й питання верифікації моделей соціальних процесів, не створено наукові колективи, які мали б

розробляти соціальні моделі. А тим часом створення математичних моделей і проведення з ними обчислювальних експериментів на ЕОМ є одним з перспективних напрямків розвитку соціологічних досліджень, оскільки дають змогу виявити ті зв'язки і відношення об'єкта, що не потрапляють у поле зору дослідника, який використовує традиційні засоби його вивчення.

В цілому робота секції «Методологічні проблеми моделювання соціальних процесів» продемонструвала зростий рівень методологічної і логічної культури дослідників, необхідність поглиблення міждисциплінарних досліджень і розширення міжнаукових зв'язків.

В. І. ПАНИОТТО

ЛЮДИНА І МАЙБУТНЄ

Минулого року в конференц-залі товариства «Знання» УРСР відбулися засідання Круглого столу і республіканських науково-методичних секцій по пропаганді філософських знань і наукового комунізму при правлінні товариства «Знання», де обговорювалася проблема «Людина і майбутнє». Відкрив роботу Круглого столу В. І. Шинкарук — член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, голова правління товариства «Знання» Української РСР. У засіданнях брав активну участь член-кореспондент АН СРСР, голова Наукової ради з філософських і соціальних проблем науки і техніки АН СРСР при Президії АН СРСР І. Т. Фролов.

В. І. Шинкарук акцентував увагу на практичній стороні проблеми. Людину до майбутнього, підкреслив він, треба готувати, виходячи з теперішнього як реальної передумови. Це потребує кардинального поліпшення всієї справи виховання. Особливо це стосується трудового виховання. У праці й історично й індивідуально відбувається становлення сутнісних сил людини, її здібностей, волі, морально-етичних і соціально-психологічних якостей. Праця — це величезна школа соціального становлення особи. Але праця — категорія історична. Вона змінюється зі зміною характеру виробництва. Згідно з цим має змінюватися і людина. Сьогодні її професіональні навички, сам стиль мислення повинні гармоніювати з сучасною передовою технологією. Розв'язати це завдання ми зможемо, об'єднавши зусилля школи, вузу і самого виробництва на базі науково обгрунтованої концепції формування і розвитку творчих здібностей людини. Досвід показує, що розвивати ці здібності потрібно, починаючи з дитячих років, використовуючи величезний потенціал мистецтва, гуманітарної культури взагалі.

Нового підходу потребує також вивчення проблем соціалізації в сучасному суспільстві. Необхідно навчатися управляти цим процесом, інакше можна опинитися в полоні «технократичних уявлень», чреватих вадами морально-духовного виховання. У цьому зв'язку потрібно аналізувати прикладні соціологічні дослідження, особливо в напрямі вивчення факторів формування свідомості молоді. Багато нам може дати в цьому плані реалізація республіканської Комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання трудящих. Це перший досвід упровадження суспільних наук в практику комуністичного виховання, який, окрім іншого, має показати ефективність і соціальну віддачу суспільствознавства. Майбутнє не приходить ззовні, минувши волю, плани, бажання, інтереси і потреби людини. Тому сама людина має взяти на себе відповідальність за майбутнє. Насамперед це стосується молоді, яка покликана оволодіти науково-технічним прогресом, поєднуючи в собі компетентність, професіоналізм з високим рівнем духовності.

І. Т. Фролов спинився на ролі людського фактора в прискоренні науково-технічного прогресу. Ця проблема має свій гуманістичний, а не лише економічний аспект. Інтенсифікація людського фактора передбачає «інвестиції» в людину, включаючи професійно-технічну підготовку і загальний рівень культури працівника нового типу, здатного творчо розв'язувати проблеми виробництва, людині широкого діапазону інтересів, яка вміє концентрувати свій талант у конкретній діяльності.

До нагальних проблем, відзначив І. Т. Фролов, треба залічити створення «механізму» включення гуманітарних наук, нових соціологічних ідей і розробок в соціальну практику. Як позитивний приклад можна на-

звати створення і прийняття цільових програм, таких, скажімо, як Комплексна програма по комуністичному вихованню в майданіях Української РСР. В даному разі передбачається включення суспільствознавства у соціальну практику широкого регіону країни.

Доповідач вказав на потребу розробки стратегій науково-технічного прогресу, а також засобів реалізації накреслених стратегій. При цьому, мабуть, не варто побоюватися запозичення передового досвіду зарубіжних країн у справі ефективного впровадження наукових розробок у виробництво, у практику загалом. Потрібно приділити значно більше уваги суб'єктивним факторам науково-технічного розвитку, зокрема перебудові стилю господарського і управлінського мислення.

Неможливо уявити собі майбутнє людини без прогнозів щодо сировинних, енергетичних, екологічних та інших умов, які в сукупності становлять людське життєве середовище. Наукова рада з філософських і соціальних проблем науки і техніки АН СРСР підготувала вже чимало книг, присвячених дослідженням у цьому напрямі. В них подана марксистсько-ленінська концепція розуміння глобальних проблем сучасності.

Майбутнє, закінчив І. Т. Фролов, владно входить в наше життя як домінуючий фактор, який визначає наукову політику і наукову стратегію досліджень.

Г. І. Горак (Київський університет) спинилася на проблемі завбачення майбутнього в сучасній науці і філософії. Тут конче потрібна дальша розробка методологічного інструментарію соціального пізнання, насамперед осмислення категорій «діяльність», «активність», «суб'єктивність», «соціальний простір і час» та ін., які тісно пов'язані зі специфікою суспільного суб'єкта.

Прогноз повинен мати альтернативний характер, оскільки саме майбутнє є проблемою. Філософія покликана дати методологічне забезпечення діалектичного розуміння майбутнього, відповідаючи і за світоглядну спрямованість інтерпретацій майбутнього з позицій суспільного ідеалу, з позицій робітничого класу. Філософія марксизму-ленізму дає оптимістичне розуміння майбутнього, і в цьому вона реалізує свій гуманістичний потенціал як теоретична форма світогляду.

У виступі К. П. Шудрі (Інститут філософії АН УРСР) було поставлено питання про необхідність подолання однобічності

розгляду перспектив людини і людства, спричиненої абсолютизацією окремих наукових підходів. На думку доповідачки, до осмислення цієї проблеми треба залучати спеціалістів різного профілю, представників науки і мистецтва. Необхідно сконцентрувати зусилля на вивченні світу людини, створенні єдиної системи знань про неї.

Мистецтво має особливі засоби в освоєнні і завбаченні майбутнього, уявленні прийдешньої долі людини й людства. У сучасній ситуації саме мистецтво (причому раніше за інші форми суспільної свідомості) визначило розрив, який намітився між науково-технічним прогресом і духовним розвитком суспільства, за десятиріччя до «екологічного буму» поставило питання про необхідність охорони навколишнього середовища, про неприпустимість «підкорення природи», відчуження життя природи від життя людини. В загальній системі культури зростає значення соціально-прогностичних функцій мистецтва — стратегічної розвідки, адаптації, застереження, регулятивно-нормативної функції, що спрямовує на формування і ствердження гуманістичних ідеалів.

Істотним для всебічного розкриття перспектив розвитку людини є прогнозування типу соціальної поведінки. Цю проблему розкрив у своєму виступі В. О. Тихонович (Інститут філософії АН УРСР). У прогнозуванні важливою поряд з корисними результатами тих чи інших втілень прогресу вчасно виявити і можливі їх небезпечні наслідки. Так, розгортання науково-технічного прогресу, прискорення соціальних процесів виражається і в посиленні динамізму, напруженості людського життя. А, скажімо, зміцнення стабільності й упевненості в майбутньому може породжувати споживачку психологію і той тип поведінки, який орієнтований на «середню норму», мінімізацію трудових зусиль, що й було однією з причин уповільнення темпів економічного розвитку наприкінці 70 — на початку 80-х років.

Піднесення цілей, які ставить перед собою суспільство, потребує піднесення і особистісних життєвих цілей, цілеспрямованості життєвих планів. Такі прикмети нового типу особистості, соціально активної і творчої цілеспрямованої, здатної реалізувати високі комуністичні ідеали.

Проблема творення майбутнього в контексті становлення життєвого шляху особи була поставлена у виступі Є. І. Головахи (Інститут філософії АН УРСР). Спираючись на дослідження, проведені ним

разом з О. О. Кроником (Інститут психології АН СРСР), доповідач обґрунтував взаємозв'язок життєвих перспектив особи з віковими етапами і висунув припущення про причини виникнення криз зрілого віку, пов'язаних з особливостями планування життя на попередніх вікових етапах. Уявлення майбутнього у свідомості особи через його хронологічну і змістову непогодженість може виступати джерелом конфліктних, кризових ситуацій, подолання яких потребує корекції життєвої перспективи на різних етапах життєвого шляху.

Письменник-фантаст А. В. Дмитрук продовжив розмову про можливості мистецтва і його вплив на майбутнє людини. Він підкреслив, що думка фантастів покликана не стільки сприяти прискоренню науково-технічного прогресу, стимулювати появу нових нестандартних ідей, будити мрію, яка випереджає точний технічний розрахунок, скільки досліджувати характер людини, соціальний світ її життя і діяльності. Тому сучасна фантастика йде по шляху завбачення і осмислення морально-етичних проблем, пов'язаних з дальшою долею людини і людства.

Науково-фантастичні уявлення про майбутнє, підкреслив у своєму виступі С. І. Грабовський (Київський торгово-економічний інститут), — це вираження прагнення до бажаного майбутнього. Соціальне призначення мрії як «поштовху в роботу» було високо оцінено В. І. Леніним. Мрія, виражена і донесена до людини за допомогою мистецтва, здатна впливати на духовний світ особи, стимулювати її діяльність щодо перетворення світу, сприяти вибору майбутнього з можливих варіантів, враховуючи критерії гуманізму, краси, гармонії.

Роль мистецтва у формуванні людини майбутнього була розкрита у виступі В. С. Федорук (Інститут філософії АН УРСР). Згідно з її думкою, вся система комуністичного виховання нової людини, враховуючи і виховні функції мистецтва, має будуватися так, щоб забезпечити випереджаюче зростання духовних потреб в загальній структурі людських потреб. Місія соціалістичного мистецтва не обмежується пропагандою майбутнього, воно має формувати новий тип культурного ставлення до майбутнього.

Проблемі людини в системі «мистецтво — наука» був присвячений виступ Т. Д. Полякової (Інститут філософії АН УРСР). Відзначено, що в сучасній культурі відбувається універсалізація проблеми людини,

взятої в її світоглядному аспекті. Це є однією з основ прогресивної тенденції зближення інтересів науки і мистецтва на сучасному етапі їх розвитку.

Проблемі інтенсифікації людського фактора приділена увага у виступі Н. Б. Оконської (Севастопольський приладобудівний інститут), яка поставила питання про причини, що стримують активізацію людського фактора на сучасному етапі суспільного розвитку. Вона зауважила, зокрема, що однією з таких причин є низька культура психофізіологічної саморегуляції людини. Наука покликана виробити ефективні рекомендації стосовно раціонального використання психофізіологічних ресурсів людини зі врахуванням зростання темпів науково-технічного прогресу, який вимагає виховання працівника нового типу.

Серед важливих аспектів оптимізації трудових ресурсів суспільства є проблема профорієнтації молоді. Її аналізу присвятив свій виступ В. Л. Оссовський (Інститут філософії АН УРСР). Існує суперечність між орієнтаціями на професії молодих людей і потребами народного господарства у працівниках певної професійної кваліфікації. Тенденція така, що поки цей процес не поставлено під строгий соціальний контроль, дана суперечність зростатиме. Профорієнтація має максимально враховувати не тільки поточні, а й перспективні потреби народного господарства у кваліфікованих кадрах, реальні шляхи розвитку технології і вимоги щодо вдосконалення професійної структури.

У виступі А. М. Макарова (Інститут історії партії при ЦК Компартії України) основна увага приділялася факторам удосконалення структури управління. Промовець підкреслив необхідність переходу до такої системи управління, при якій вищестоящі рівні його структури не тільки контролювали б, а й відповідали за якість і ефективність роботи підприємств. Він це назвав переходом від вертикальної структури управління до вертикально-горизонтальної, при якій би оптимально взаємодіяли всі структури в управлінській системі. У виступі М. В. Поповича (Інститут філософії АН УРСР) була зачеплена проблема гармонійності ритму людської життєдіяльності, який, зокрема, виявляється традиційно в чергуванні буднів і свят. Цей стійкий ритм, вироблений багатовіковою культурою в усіх цивілізаціях, мабуть, має зберігатися і в майбутньому.

Тому треба проаналізувати ритмічність змінні способів діяльності людини, а в пе-

дагогічно-виховній практиці — навчитися враховувати й планувати такі зміни, однаково уважно ставлячись до організації й праці, і вільного часу. В. М. Свінціцький (Київський інститут народного господарства) піддав критиці сучасні буржуазні концепції, ґрунтовані на абсолютизації біологічних факторів людського життя. О. Я. Лисенко (Київський університет) порушив питання про адаптаційні можливості людини стосовно темпів сучасного виробництва й життя загалом, а також питання про поєднання морального і науково-технічного прогресу. В повідомленні В. М. Костєва (Київський університет) йшлося про характер адаптації людини до її майбутнього. Прискорення науково-технічного прогресу

виявляє, зокрема, такий засіб адаптації, як універсалізація техносфери, елементами якої є не лише традиційні технічні засоби, а також засоби зв'язку, спілкування, обміну інформацією та ін. І. М. Киселиця (Нижинський педінститут) говорив про необхідність перебудови школи, зокрема, перебудови усієї системи вищої освіти.

Обговорення проблеми «Людина і майбутнє» за Круглим столом показало велику зацікавленість філософів у розробці наукового бачення і розуміння перспектив людини, а також актуальність проблеми поліпшення зв'язку теорії з практикою матеріального виробництва, управління, виховання людини.

Л. Є. ШКЛЯР

ТРЕТІ СКОВОРОДИНСЬКІ ЧИТАННЯ

Треті Сковородинські читання, про які вже повідомлялося в попередньому номері нашого журналу, відкрила секретар Переяслав-Хмельницького райкому Компартії України Т. І. Білобровко.

З доповіддю «Спадщина Г. С. Сковороди в історико-філософській науці» виступив В. С. Горський (Київ). Він виділив три історичні етапи у вивченні спадщини мислителя, останній з яких припадає на 70—80-ті роки нашого століття. Сьогодні, підкреслив доповідач, для нас особливо, привабливим стає образ філософа, який жив згідно зі своїм ученням і вчив згідно зі своїм життям.

Значна частина доповідей і повідомлень була присвячена висвітленню ідейних зв'язків українського філософа з іншими мислителями, розкриттю впливу його творчості на сучасників і на майбутні покоління громадських діячів, вчених, митців.

Л. В. Ушкалов (Харків) зазначив, що античний принцип самопізнання активно функціонував в духовній культурі протягом всієї історії розвитку європейської думки, постійно наповнюючись відповідним для кожної епохи змістом. Цей принцип є головним і в ученні Сковороди, а його смислова наповненість дозволяє вважати мислителя продовжувачем платонівської лінії. Однак, на відміну від платоніків, український мислитель наголошував на людській індивідуальності, розумів самопізнання як засіб для досягнення земного щастя. До-

слідник зауважив те, що Сковорода заперечував християнське тлумачення самопізнання. Останнє розглядається у мислителі в дусі просвітництва — як форма соціального й духовного визволення людини.

Різноманітним аспектам проблеми самопізнання у філософії Сковороди присвятили свої виступи М. В. Кашуба (Львів) і І. С. Захара (Львів). Вони висвітлили зв'язок його вчення з вітчизняними культурними традиціями Києво-Могилянської академії.

У доповіді В. М. Нічк (Київ) «Г. С. Сковорода та ідеї Реформації на Україні» було показано, що ознайомлення з реформаційними рухами сприяло формуванню просвітницьких етичних поглядів мислителя. Чимало положень вчення Сковороди співзвучні Реформації. Зокрема, розуміння Біблії як єдиного джерела віри, її демократична інтерпретація, критика морально-соціальних вад феодального суспільства, негативне ставлення до церкви, кліру, таїнств, обрядів зближують Сковороду з реформаторами. На основі аналізу поняття «бог», яке у Сковороди позначає невидиму натуру, що не має іпостасей, доповідачка показала близькість вчення мислителя до ідей антитринітаризму, заперечення ним догмату трійці, розуміння Христа як людини, що навчає терпіння і морального самовдосконалення.

У повідомленні П. М. Кралюка (Луцьк) висловлювалася думка про мож-

ливість впливу на етичні погляди Сковороди ідеології соціанського руху, представники якого активно діяли на українських землях в першій половині XVII ст. Я. М. Стратій (Київ) спробувала простежити зв'язок сквородинського принципу самопізнання з концепціями самосвідомості діячів братств і Острозького культурно-освітнього центру, звернувши увагу на функціональне розмежування українськими книжниками категорій «розум» і «ум».

С. Е. Нікітіна (Київ) намагалася провести паралелі між деякими рисами світогляду Сковороди і ідеологією духоворів. Т. М. Лебединська (Ленінград) присвятила свою доповідь питанням, які досі були поза увагою дослідників: про обізнаність Сковороди з культурою Сходу, широке застосування ним створених там понять, образів, порівнянь, сюжетів, мотивів.

Виступ В. П. Жижченка (Дніпропетровськ) стосувався порівняльного аналізу поглядів на працю Сковороди і теоретиків утопічного соціалізму. За такого підходу було виявлено певні суперечності в ученні українського філософа, хоча той же аналіз підвів до висновку, що Сковорода і представники утопічного соціалізму, по суті, належали до одного й того самого напрямку прогресивної філософської та громадсько-політичної думки.

У доповіді «Народ у творчості Г. С. Сковороди» О. В. Мишанич (Київ) показав, що український філософ був справді народним мислителем, живився духом народу, відображав його життя. Навіть слово «чернь» він тлумачив не в узвичаєному на той час розумінні. Цим словом він називав не нижчі верстви населення, а тих хто проводить бездуховне, плотське життя, прагне наживи і нехтує інтересами народу.

Н. М. Поплавська (Тернопіль) спинилась на тому, що в жанрі антиклерикальної сатири, кількісно незначної і переважно анонімної, Сковорода був письменником з виразними індивідуальними особливостями. Він не став атеїстом, однак, розвінчуючи біблійні міфи й чудеса сприяв розвитку атеїзму.

Інтерпретації образу саду в поетичні Сковороди присвятив своє повідомлення

Ю. А. Усіченко (Харків). Він простежив генезис цього образу, вказав на важливість його розуміння для правильного сприйняття «Сада божественних п'єсней». Цьому твору українського мислителя присвятив своє повідомлення й Є. К. Нахлік (Київ), відзначивши, що в ньому його автор одним з перших виразив передромантичні уявлення.

М. П. Корпанюк (Київ) показав, як М. О. Максимович вивчав розвиток української літератури XVIII ст., яка формувала просвітницькі погляди Сковороди. В. М. Пивоваров (Харків) торкнувся творчості М. Ф. Сумцова, одного з перших видатних дослідників спадщини філософа.

Життя Г. С. Сковороди — неперевершений твір мистецтва. Кожен вчинок видатного українського мислителя — це свідомий філософський жест, який відображав і демонстрував головні засади його вчення і світогляду. На питаннях філософських і етично-естетичних аспектів стилю життя Г. С. Сковороди зупинився С. В. Бондар (Київ).

Цікавими були повідомлення М. Н. Березового (Київ) «Коло ідейного спілкування Г. С. Сковороди в 50-ті роки», доповідь письменника В. О. Шевчука (Київ), в якій він розкрив вплив Сковороди на творчість видатного українського поета М. Філянського. Д. В. Степовик (Київ) розповів про те, який вплив мали ідеї і спосіб життя Г. С. Сковороди на творчість радянського митця І. Кавалерідзе. О. Г. Ільченко (Москва) спробував показати вплив творчості Сковороди на сучасних молодих українських поетів.

Було заслухано і обговорено й інші доповіді й повідомлення, в яких дослідники творчості Сковороди торкалися також і її філософських проблем.

Виступи були змістовними, підготовленими на високому науковому рівні і засвідчили неухильний поступ у дослідженні творчості Сковороди. В них було накреслено перспективи дальшого її вивчення.

Наступні, четверті Сковородинські читання відбудуться в 1989 р. Бажаю, щоб у них брали активну участь також історики.

В. П. ЖИЖЧЕНКО

ГУМАНІЗМ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТВОРЧОСТІ

Філософія марксизму-ленінізму є духовним фактором прискорення соціально-економічних процесів соціалістичного суспільства, основою формування світоглядної культури трудящих. Дослідження світоглядно-методологічних засад революційної творчості в її гуманістичному заломленні присвячена рецензована книга*.

Вихідною ідеєю праці є думка про революційно-практичну перетворюючу діяльність як сутність соціально-історичної творчості в її комуністичній перспективі. Спираючись на досягнення марксистсько-ленінської науки з питань аналізу суспільної життєдіяльності, діалектики свідомості і буття в культурно-історичному процесі, автори звертаються до осмислення суті світогляду як феномена духовного життя суспільства і особи, до визначення закономірностей формування революційного, наукового світогляду марксизму-ленінізму.

В першому розділі здійснено системний аналіз змісту, категоріальних структур і історичних типів світогляду, його відношення і функцій у філософії, науці та культурі, визначені світоглядні місце і функції мислення, людських почуттів, знання і віри, надії та інших форм сприйняття майбутнього. Висвітлюються такі категорії світогляду, як «смісл буття», «духовність» та ін. Заслуговує на увагу думка авторів про те, що світогляд є способом духовного оволодіння людиною минулим, сучасним і майбутнім, формою суспільної самосвідомості людини та способом практично-духовного освоєння світу. Вузовими категоріями світогляду є поняття «світ» і «людина» — світ у його відношенні до людини і людина, яка самовизначається в світі (с. 4.) Конкретно-історичний зміст зазначених категорій (у міфологічному, релігійному, науковому світоглядах) опосередкований рівнем роз-

витку практики, науки і культури, класовими цілями.

Основними категоріями світогляду як способу практично-духовного освоєння світу є поняття про світ як наявну дійсність та про світ як поле вільної реалізації життєвих цілей і сподівань людини, творення майбутнього. Завдання прискорення соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства актуалізує дослідження духовних, світоглядних засад активної життєвої позиції особи, творчого потенціалу суспільства і особи. Під цим кутом зору такі категорії, як «можливість», «випадковість», «свобода», «простір і час» аналізуються як світоглядні орієнтири в різних сферах творчості людини. Заслуговує на увагу висвітлення авторами питання про роль переживань та духовних почуттів людини (віра, надія, любов) як сфер формування переконань особи. Заціпаючи питання про функції світогляду у філософії, науці та культурі, автори відзначають, що культура є предметною сферою вияву і ствердження світогляду. Філософія — це форма теоретичного розвитку світогляду; вона виконує роль світоглядної методології пізнання і дії.

У другому розділі аналізуються питання єдності світоглядно-методологічних і гуманістичних засад марксистсько-ленінської ідеології. Автори доходять висновку, що теоретичне осмислення марксизмом практики революційної боротьби пролетаріату і соціалістичних перетворень як найвищих історичних форм практики зумовило світоглядну революцію в розумінні людини і світу, дало змогу подолати немарксистські філософсько-світоглядні концепції, що мали споглядальний характер. Вихідними принципами наукової методології революційного пізнання і дії, підкреслюють автори, є принципи діалектичного та історичного матеріалізму: практики, партійності, детермінізму, критичності, комуністичного ідеалу. Згідно з цим у наукових розробках і розв'язанні соціально-світогляд-

* Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — Киев : Наук. думка, 1984. — 255 с.

них проблем гуманізму потрібно реалізувати єдність детерміністського, суб'єктивно-діяльного і світоглядно-ціннісного підходів. Людську історію можна розглядати як природно-історичний процес, основу і результат людської активності. Творення історії—це універсальне виробництво предметного світу, суспільних відносин, форм соціальності і відповідних їм інститутів, якостей особи. Комунізм як практичний гуманізм визволяє людство від класово-антагоністичних відносин, від відчуження у всіх сферах життєдіяльності, стверджує безпосередньо суспільні, колективістські відносини світової історичної творчості мас. Аргументованій критиці піддано антинаукові спекуляції з проблем гуманізму у відчужених формах буржуазної свідомості (релігія, фетишизм, конформізм, догматизм).

На жаль, у книзі не охоплені деякі важливі питання соціального детермінізму; автори недостатньо дослідили соціально-класові особливості особливості суб'єкта соціальної творчості, опосередкованість індивідуального особливим і всезагальним у реалізації прогресивних тенденцій суспільного розвитку.

У розділі «Філософсько-світоглядні задачі розв'язання актуальних проблем формування нової людини» єдність теорії та практики, свідомості і буття, слова і діла, знання і переконаності, віри розглядаються як загальні філософсько-методологічні проблеми піднесення наукового рівня ідеологічної роботи. Розкривається суть ідейного виховання особи в практи-

ці суспільного життя, в суспільній діяльності, у боротьбі з антиподами комуністичної моралі. Корінним питанням розвитку особи автори вважають діалектику формування її здібностей, потреб та світоглядних установок. Вихідним моментом цієї діалектики виступає єдність діяльного засвоєння культури, форм суспільної творчості і розвитку внутрішньої активності особи. «Тільки в процесі залучення людини до певного виду діяльності у неї буде вироблятися здібність, пов'язана з даним видом діяльності, а на її основі і потреба» (с. 173). Філософський аналіз формування людських здібностей та потреб пов'язується авторами з висвітленням гуманістичного змісту культури як сфери самореалізації людини (с. 178). Завдяки цьому конкретизуються питання про детермінацію діяльності, про роль різних форм освоєння світу людиною (знання, досвід, ідеали) для соціально-культурного розвитку особи. Загально-теоретичний розгляд цього питання має велике практичне значення для ефективного розв'язання питань перебудови суспільної свідомості в процесі світоглядного виховання трудящих.

Рецензована праця є ґрунтовним дослідженням філософських основ духовного забезпечення революційних процесів перебудови нашого суспільства. Вона стимулює розвиток подальших досліджень шляхів удосконалення суспільної життєдіяльності, соціалістичного способу життя.

А. М. ЛОН, В. К. ХОРОШИЛОВА

ПРО ПРИРОДУ ВЛАДИ

Сфера політики, привертаючи в останні роки дедалі більшу увагу дослідників, виступає об'єктом різних наук. Це дає свої позитивні результати. Кожна наука, хай то буде історія, юриспруденція або математичне моделювання, досліджуючи політичні явища своїми засобами, по-своєму сприяє створенню багатогранної, об'ємної, деталізованої картини політичного життя.

Водночас відсутність єдиної науки, яка б «відповідала» за результати пізнання і за розв'язання політичних проблем,

має й негативні наслідки. На стиках між науками утворюються інколи «нічпийні» смуги, ряд важливих питань випадає з поля зору вчених, які залічують їх до компетенції «суміжників». Головна ж біда в тому, що білі плями утворюються не тільки в тематиці політичних досліджень, а й у методології політичного пізнання, оскільки розв'язання загально-теоретичних питань в цій галузі спорадично бере на себе то одна, то інша наука. До того ж часто-густо саме та, яка за своїм понятійним апаратом, дослідницькими зав-

даннями і функціями не пристосована розв'язувати завдання такого ступеня загальності.

Якщо соціальна філософія не виконує щодо політичного пізнання своїх інтегративних, узагальнюючих, методологічних та ін. обов'язків, це, однак, доводиться робити іншим наукам, але, як правило, з запізненням і недостатньою результативністю. (А втім, чи можна звинувачувати в цьому науки, які виконують, по суті, «чужу» роботу?)

Саме з фіксування такої ситуації, коли теоретичне осмислення найважливіших проблем політичного життя «значно відстає від суспільних потреб», починається рецензована монографія*.

Вносячи свій вклад у виправлення ситуації, що склалася, автор об'єктом свого соціально-філософського дослідження бере політичну владу в її зв'язку з соціальною організацією, справедливо зазначаючи, що на сьогодні «категорія суспільної влади дуже мало досліджена в рамках історичного матеріалізму, а проблема організації навіть не поставлена в рамках загальносоціологічної теорії» (с. 4).

Оригінальний авторський підхід, який полягає, зокрема, в аналізі природи влади крізь призму марксистсько-ленінської теорії кооперації, сприяє висвітленню і поглибленню розумінню ряду важливих проблем політики, що не втрачають своєї актуальності. Серед них — питання про соціальну основу, виток і сутність влади, співвідношення здатності і можливості в здійсненні влади, про відмінність між індивідуальним, груповим, класовим, суспільним здійсненням волі та ін.

Не всі положення і висновки, запропоновані автором, безспірні (це й вирізняє серйозне наукове дослідження). Але сама загальна спрямованість праці на розгляд, розробку питань влади в діалектичному взаємозв'язку з соціальною (у широкому розумінні) організацією, тобто з відповідними інститутами, структурами, процесами і видами діяльності, дуже продуктивна. Доводячи це, монографія, очевидно, дасть поштовх дальшій розробці цієї важливої і нової теми радянськими суспільствознавцями.

Незважаючи на свої безперечні достоїнства, книжка має й очевидні хибні, на яких, з огляду на їх поширення в нашій

політознавчій літературі, потрібно, гадаємо, спинитись докладніше.

Позитивним моментом є те, що автор постійно звертається до історико-партійних документів, однак розглядає їх скоріше в історичному, ніж в політичному аспекті. Історичні приклади він використовує лише для ілюстрації своїх думок, як минулий досвід. Нам же здається, що нині найактуальніше завдання політознавців полягає в актуалізації історії партії, у широкому застосуванні її невичерпного досвіду для розв'язання насутих політичних проблем, в перекладі її з мови історії на мову поточної політики, тобто в підході до історії не як до скарбниці історичних прикладів і ілюстрацій, а як до джерела і найефективнішого засобу вирішення нагальних теоретичних і політичних завдань.

Недоліком праці є також наукова нерівнозначність її розділів і параграфів. Такі з них, як, наприклад, «Марксизм-ленізм про природу суспільної влади» або ж «Теоретичні проблеми дослідження політичної влади в радянському суспільстві», приваблюють цікавими думками, творчим підходом до розробки проблеми. Інші — «Сучасна буржуазна традиція трактування політичної влади і її критика» та ін. — мають часто поверхово-реферативний характер.

В нашій суспільствознавчій літературі ще досить живуча шкідлива за своїми науковими наслідками позиція, яка полягає в якомусь мовчазному погодженні з тим, що будь-яка за формою і рівнем змісту критика буржуазних доктрин доречно, оскільки вона є критика. Дехто вважає навіть допустимим використання прийомів, властивих самій буржуазній критичній літературі: спочатку — рішуче спростування поглядів опонента, а потім — їх «критика».

Належне такому підходові віддає й автор. Зауваживши, що буржуазні теорії влади мають «хитроумний апологетичний характер», він, однак, досить відверто і прямолинійно ганьбить їх «еклектичну», «метафізичну», «емпіричну», «ідеалістичну», «спекулятивну» та ін. сутність, відводячи по два — три абзаци на ті чи ті доктрини. Результат такого «полегшеного» розуміння ідеологічної боротьби — неаргументованість висновків, безадресність критики, яка не переконує опонентів і не збагачує нашу науку. Так, називаючи типове буржуазне позитивістське визначення влади, автор наводить положення

* Филиппов Г. Г. Социальная организация и политическая власть. — М.: Мысль, 1985. — 173 с.

Г. Саймона: «А має владу над В, якщо А зумовлює поведінку В». В інших же розділах як приклад марксистського підходу наводиться визначення влади, дане у «Філософському енциклопедичному словнику» і «Енциклопедичному словнику правових знань» («Влада в загальному розумінні — здатність і змога здійснювати свою волю, творити певний вплив на діяльність, поведінку людей...». «Влада — право і змога розпоряджатися чи управляти ким-небудь і чим-небудь, підкоряти своїй волі інших»). Питається: в чому ж тоді принципова відмінність між діалек-

тико-матеріалістичним і позитивістським розумінням влади? Для того, щоб викрити хибність буржуазного підходу, замало назвати його позитивістським. Необхідно показати, наскільки по-різному «спрацьовують» зовні схожі визначення в контекстах принципово протилежних політичних теорій і соціальних систем.

Загалом книжка цікава, виконана на досить високому професійальному та ідейно-теоретичному рівні і буде в нагоді широкому колу читачів.

Д. Г. ВИДРІН

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК У ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

Дослідження процесів соціального розвитку за умов соціалізму — надзвичайно важлива як у теоретичному, так і в практичному плані проблема, від розв'язання якої значною мірою залежить пізнання і ефективного використання законів розвитку нового суспільства з метою його оптимізації і прискорення. Аналізові проблем соціального розвитку в соціалістичних країнах Європи присвячена колективна монографія вчених — суспільствознавців СРСР і УНР.* В її написанні взяли участь авторські групи, до складу яких входили спеціалісти Інституту суспільних наук ЦК УРСР, Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР і Інституту філософії АН УРСР.

Розглядаючи особливості процесів соціального розвитку європейських соціалістичних країн, автори зіставляють їх з аналогічними процесами у капіталістичному світі. Тут з особливою гостротою постає проблема розробки системи показників соціального розвитку суспільства і їх зіставлюваності для суспільств різного формацийного типу.

У центрі уваги авторів — дослідження особливостей сучасного робітничого класу соціалістичних країн. Вони виявляють складність, багатоплановість і суперечливість його внутрішньої структури і тенденції її зміни за останні десятиріччя. Зокре-

ма, у ході розгляду емпіричного матеріалу зафіксовано характерне для ряду соціалістичних країн в 70-ті роки зниження темпів поліпшення кваліфікаційної структури робітничого класу. Таке уповільнення поєднане з певними негативними явищами: воно може позначатися на темпах приросту національного доходу, на ефективності суспільної праці та ін. Автори зазначають, що у висвітленні названих проблем дедалі чіткіше відчувається потреба в стандартизації систем показників кваліфікаційної структури робітничого класу країн — членів РЕВ. Мала зіставлюваність відповідних національних даних не дозволяє авторам повніше виявити закономірності вирівнювання професійно-кваліфікаційного рівня робітників в ідентичних галузях народного господарства країн соціалістичної співдружності, а також фіксувати відмінності у професійно-кваліфікаційній структурі робітничого класу загалом. Як засвідчує практика, загальні тенденції розвитку робітничого класу мають інтернаціональну, єдину для соціалістичних країн природу. А багатоманітність конкретних форм втілення цих тенденцій, виявлення єдиних закономірностей у кінцевому підсумку відображає органічний характер соціалістичної інтеграції. Так, констатуючи зростання чисельності робітничого класу в європейських країнах соціалістичної співдружності, дослідники відзначають тенденції підвищення і поступового вирівнювання його культурно-технічного рівня.

* Тенденції соціального розвитку в європейських соціалістичних країнах. — Київ: Наук. думка, 1985. — 179 с.

У монографії порушуються важливі проблеми, пов'язані з розвитком сільського господарства і сільськогосподарської праці в соціалістичних країнах, даються оцінки процесу перетворення аграрного сектору і його впливу на село, обґрунтовується думка про те, що для соціалістичного суспільства у 70—80-х роках характерний процес зближення як між класами, так і між соціальними прошарками, відбувається подальше стирання соціальних та культурно- побутових відмінностей між містом і селом. Видається, що загальна істинність подібних тверджень не виключає необхідності більш прискіпливо виявляти складність, неоднозначність і суперечливість процесу становлення соціальної однорідності соціалістичного суспільства. Дослідникам щодо цього належить зробити ще дуже багато.

Значну увагу автори приділили аналізу проблем молоді, її соціальної адаптації, загальноосвітньої і професійної підготовки, формування ціннісних орієнтацій. Актуальність цих проблем пояснюється рядом істотних причин, з яких одні, як за-

значається у книзі, зумовлені соціально-економічною природою соціалізму і мають сталий, а інші — ситуативний характер.

Цікавим є здійснюваний автором аналіз соціально-економічних, демографічних, соціально-психологічних тенденцій соціального розвитку соціалістичних країн.

На жаль, автори дослідження надто мало уваги приділили розглядові проблем управління соціальним розвитком, питанням формування і реалізації соціально сильної політики як умови прискорення розвитку соціалістичного суспільства. Недостатній і аналіз динаміки становлення різних соціально-демографічних груп населення, особливо жінок у соціалістичних країнах, розвитку системи соціального забезпечення та ін. А ці питання мають безпосереднє відношення до теми монографічного дослідження.

Рецензована праця заслуговує на увагу не тільки спеціалістів-соціологів, а й широкого загалу читачів, котрі цікавляться проблемами соціального розвитку країн соціалізму.

Л. О. АЗА, Т. Ю. КОШЕЧКИНА

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ І ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

Реально оцінюючи сучасний етап розвитку радянського суспільства і спираючись на дані соціологічних досліджень, ми повинні визнати, що й сьогодні під впливом релігії все ще перебуває чимала частина людей. І хоча релігійна ідеологія, у полоні якої вони опинились, переживає кризу, ми не можемо не бачити шкоди релігії в соціалістичному суспільстві і лишатися байдужими до цього. Тим паче в умовах, коли імперіалістична реакція намагається використати релігію в політичних цілях, перетворити її на канал проникнення буржуазної ідеології в нашу країну. Ось чому дальша розробка злободенних проблем теорії наукового атеїзму і практики атеїстичного виховання, зокрема поглиблене вивчення релігії як перекрученої форми практично-духовного освоєння світу, і сьогодні зберігає актуальність, практичну значущість. Отже, зрозумілий і той інтерес, який був викликаний новою монографією

Б. О. Лобовика «Релігійна свідомість і її особливості»*.

Зосереджуючи головну увагу на особливостях релігійного світорозуміння, автор розкриває складний механізм формування релігійних уявлень, співвідношення ілюзорного і реалістичного у свідомості віруючого. Такий підхід дав змогу Б. О. Лобовику не тільки уникнути поплатання гіпосологічних і соціально-психологічних характеристик релігійної свідомості, котре подибуємо в працях деяких дослідників, але й визначити логіко-категоріальний апарат аналізу, відповідний специфіці предмета розгляду. Звідси і предметність аналізу філософських проблем наукового атеїзму.

Одна з таких проблем — співвідношення буденного і теоретичного в релігійній свідомості, специфіка виявів у ній богослов-

* Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. — Киев: Наук. думка, 1986. — 247 с.

ського й «практичного» модернізму і консерватизму. Наголошуючи на консерватизмі релігійної свідомості, Б. О. Лобовик водночас підкреслює, що він становить лише одну з її тенденцій і має свої межі. Невідворотна дія нового в житті ставить релігійну свідомість перед альтернативою: визнати поразку або шукати порятунку в модернізації, пристосуванні релігійних легенд і догм до нових умов життя. Суть богословського модернізму, як показано у монографії,— переосмислення на новий лад застарілих канонів, намагання церковних теоретиків пристосувати віру до нового часу і зберегти свій вплив на свідомість віруючих. Розкриваючи відмінність богословського модернізму і «практичного» модернізму рядових віруючих, Б. О. Лобовик справедливо наголошує на тому, що «практичний» модернізм не веде механічно до ослаблення релігії, що він може бути фактором, який сприяє живучості релігійних забобонів. Для пропагандистів атеїзму важливою є думка автора про те, що «практичний» модернізм може справді стати першим кроком до атеїзму, однак лише за умови активного впливу на свідомість віруючого з боку соціалістичної ідеології. Поза таким впливом «практичний» модернізм, як правило, не виводить за межі релігії.

Б. О. Лобовику, на наш погляд, вдалося досягти прищощення теоретичних знань з вузлових питань наукового атеїзму в контексті актуальних запитів суспільної практики. Розв'язання автором теоретичних проблем спрямоване на вдосконалення і підвищення ефективності науково-атеїстичного виховання, на перебудову системи атеїстичної пропаганди в цілому. Здійснений ним філософський аналіз релігійної свідомості, який дозволяє бачити її як мозаїку досить суперечливих елементів, забезпечує безпосередній вихід на вирішення практичних завдань виховної роботи, оскільки озброює пропагандистів атеїзму «інструментом» для визначення «больових точок» свідомості віруючого.

Характеризуючи книгу Б. О. Лобовика загалом, маємо відзначити стрункість її композиційної будови, високу філософську культуру, обґрунтованість і ввіреність узагальнень і практичних рекомендацій. Водночас зауважимо, що, на наш погляд, вона значно виграла б, якби запропоновані автором нетрадиційні підходи до питань про релігію як практично-духовне освоєння світу, про синкретизм історично першого типу світогляду та деякі інші дістали в ній більш розгорнуте висвітлення.

В. В. ПАВЛЮК, П. Ю. САУХ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ФІЛОСОФІЇ ЛЮДИНИ

Вивчення гуманітарної проблематики актуалізується нині об'єктивними потребами суспільного виробництва. Як відомо, всемірна активізація людського фактора — це невід'ємна складова розробленої партією стратегії прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни, найвищою метою якого є всебічний розвиток людини праці. Відомо й те, що для пристосовницьких тенденцій сучасного капіталізму характерне зростання питомої ваги апеляцій до людського фактора — як в економіці, так і в політиці, ідеології. За цих умов поява спеціального дослідження*, присвяченого протиставленню діалектико-матеріалістичних уявлень про людину буржуазним інтерпретаціям проблеми людини — факт, безперечно, позитивний.

Авторам монографії чи не вперше в нашій філософській літературі вдалося розглянути вельми строкаті й суперечливі різновиди сучасної буржуазної філософії людини під кутом зору загального світоглядно-методологічного принципу, який дозволяє зрозуміти місце цих різновидів у «соціально-охоронному» функціонуванні буржуазної ідеології і пропаганди. Маємо на увазі принцип плюралізму, котрий, як показано в книзі, є наслідком абсолютизації у свідомості агентів капіталістичного виробництва обернених форм буржуазних суспільних відносин.

Докладно простежуючи «заломлення» цієї особливості буржуазного світосприймання у різновидах оптимістичних і песимістичних версій соціального плюралізму, спрямованих на заперечення класової поляризації соціальної структури сучасного буржуазного суспільства, автори розгляда-

* Современная буржуазная философия человека : Критический анализ. — Киев : Наук. думка, 1985. — 302 с.

ють їх як передумову тих «плюралістичних трактувань», яких зазнає у буржуазній свідомості світоглядний і методологічний зміст філософії.

Це переконливо засвідчують ті розділи рецензованого дослідження, де здійснюється критичний аналіз різних (зовні — альтернативних) тенденцій у сучасній буржуазній філософії людини. Так, розкриваючи еволюцію екзистенціалістсько-персоналістського та позитивістсько-соціологічного підходів до проблеми людини, автори показують, як у буржуазній свідомості співіснують, скажімо, ідеали регламентації, організованості, дисципліни, своєрідного «службізму» — та ідеали гедонізму, «повноти самовираження» (с. 107—108); як з останніх логічно випливає отождествлення активності особистості з «бунтарством» (с. 139—142); як це, у свою чергу, призводить до уявлень про несумісність «я» та інших особистостей, найбільш крайнім вираженням чого є протиставлення «масовості» і «елітарності» як визначальних рис різних способів життя, «масової» та «елітарної» культур (с. 144—146). Зосереджуючи увагу на тому, як у згаданих світоглядних стереотипах відображуються реальні процеси сучасного капіталістичного виробництва, особливості політичного життя тощо, автори водночас переконливо показують: таке відображення зовсім не означає, ніби буржуазна свідомість бачить реальні причини того «розщеплення» способу буття (і світосприймання), яке дістає своє вираження в подібних стереотипах.

Докладно аналізуючи соціально-економічні й політичні передумови кризи лібералізму, який у філософсько-світоглядному плані орієнтувався на «автономію особи», на свободу волі як основу людської особистості і принцип її моральних обов'язків перед суспільством і державою, автори розкривають суть того «повороту» до «відродження втраченого соціального начала», повернення «атомізованого індивіда» в лоно добровільних обцинічних і групових зв'язків, який обстоюють ідеологи неоконсерватизму, коли закликають встановити «оптимальні межі» автономії особистості.

Логічним завершенням книги є критичний аналіз концепції людини в буржуазній «марксології», висвітлення нових спроб буржуазних ідеологів «вписати» діалектико-матеріалістичні уявлення про людину — в абстрактно-гуманістичні, звести цілісну систему цих уявлень до двох смислових пластів: абстрактно витлумаченої проблеми сутності людини та проблеми від-

чуження. З світоглядно-методологічного боку ці спроби тяжіють до того ж принципу, про який ми говорили на початку рецензії — «новітнім» словом буржуазної «марксології» є варіації «плюралістичного марксизму».

Підсумовуючи, підкреслимо, що критичний аналіз трансформацій, яких зазнають нині буржуазні філософські концепції людини, засвідчує їхню нездатність подолати ту світоглядно-методологічну обмеженість, яка віддавна притаманна їх попередникам. Методологічна всеїдність, репрезентована у принципі плюралізму, обертається більш закамуюльованими варіантами тієї ж такої обмеженості; а в ідеологічному плані це означає появу (разом з відходом від традиційної буржуазно-ліберальної орієнтації) витонченіших знарядь ідеологічного примирення з дегуманізуючим впливом капіталістичного «істеблішменту».

З цього погляду згадає дослідження — вагомий внесок у філософсько-теоретичне забезпечення контрпропаганди. Щоправда, цей смисловий пласт, на наш погляд, міг би бути спеціально поданий — якщо не окремим розділом, то принаймні «Висновком» до книги, який зараз стисло повторює ті положення, які обстоювались у тексті (особливо — у першому розділі). Зроблений висновок про те, що в реальній практиці суспільного життя за капіталізму діють водночас дві протилежні тенденції — перетворення індивіда на «функціонера» системи і підвищення ролі суб'єктивного фактора в суспільному розвитку — і що абсолютизація тієї або тієї тенденції породжує або апологетично-консервативну, або «критично-гуманістичну» спрямованість сучасної буржуазної філософії і соціології (с. 209), варто було б довести до розкриття взаємодії, взаємопереходу, взаємозумовленості згаданих світоглядних установок у функціонуванні сучасної буржуазної свідомості.

Загалом критичне осмислення буржуазних концепцій людини здійснено із врахуванням сучасного стану діалектико-матеріалістичного аналізу широкого кола філософсько-світоглядних проблем, зокрема тих, що визначили тематичне спрямування циклу праць, які приймають до книги «Человек и мир человека» (К., 1977). Це, на наш погляд, посилює значущість рецензованої монографії і з теоретичного боку, і з погляду нагальних завдань пропагандистської роботи.

M. S. BURGIN, V. I. KUZNETSOV. Scientific Theory and Its Subsystems

A system analysis and methodological reconstruction of scientific theories are made in the paper. A conceptual model and its mathematical realization on the basis of the named set theory are developed. It enables us to distinguish in any theory five main subsystems: logico-linguistic, model-representative, pragmatic-procedural, problem-heuristical and the subsystem of ties. The subsystems represent the principal functions of the theory in cognitive and practical activity. The model obtained includes the other well-known models of scientific theories and is an effective means for methodological and historical analysis, development, construction and study of scientific theories.

L. V. TENKOVA. Social Conformism as a Phenomenon of Antagonistic Formations

Disclosure of anti-national, inhuman character of imperialism, its exploitation essence presupposes, in particular, a thorough scientific study of conformism as a typical phenomenon in the life of the class-antagonistic society. In the course of such an analysis it is important to reveal specific features which are inherent in conformism as in a social-class phenomenon as distinct from conformity which is a phenomenon of a psychological nature. Conformity is a psychological characteristic of the person life stand which expresses: a) divergence of person's opinion and prevailing opinion of the social community or society; b) a passive acceptance by a person of demands of this community or society which do not coincide with person's opinion. He may perform rather important social functions being one of the conditions of individual's socialization and normal functioning of the social system. Unlike conformity the conformism appears as a form of expression of the social position of the person characterized by inertia, time-serving, obedience to the demands imposed by the ruling class of the antagonistic society. That is why if the conceptual pair "conformity-nonconformity" "works" more efficiently when studying psychological phenomena, the person's relation to the social system and its components is advisable to be characterized using the "conformism-non-conformism" correlation. At the same time it should be emphasized that it is not non-conformism which is a real antipode of conformism, but an active social stand of personality. The favourable conditions of forming position like that are created only in the process of transition to socialism.

Yu. R. SAARNIIT. Correlation of Main Notions in the Theory of Values

At present the necessity to enrich a conceptual apparatus of the Marxist-Leninist theory of values with regard for the recent achievements of the social science, in particular, the results of applied research of the value-oriented problems in sociology and social psychology becomes more and more urgent. Generalization of these results allows a more strict determination of the content and interrelation of the notions "value", "value orientations", "value representations" as well as a conceptual substantiation of a number of empirical procedures, used in applied research of value orientations and representations.

G. A. BALL. Norm — Adaptation — Creation Correlation in the Subject Activity

Realization of norms of the activity of subject is inseparably connected not only with adaptive (what is apparent) but also with the creative activity. The creative activity being grounded mainly on the employment of normative means and modes of activity is at the same time a mechanism for realization of higher level norms. Mutual

mediation of the norm-conformable and creative components of the activity manifests the more distinctly, the higher is the stage of its development. Adaptation and creative activity are also not mutually exclusive types of the subject activity but inseparable sides of any process of the activity whose exposure depends on in what aspect or in what system this process is studied. Consideration of the categories of "norm", "adaptation" and "creative activity" in their correlation as a peculiar system permits a deeper study of phenomena described by means of these categories. It may be to a considerable extent traced by studying problems solved by the subject.

V. K. ZABIGAILO, O. L. KOPILENKO. Socio-Political Views of Ivan Franko: Historical Truth and Fictions of Falsifiers

At present a new splash of various pseudoscientific "investigations" of I. Ya. Franko's philosophical and socio-political views takes place in the West. Modern "investigations" in comparison with previous periods are distinguished for certain peculiarities. The strengthening of relationship with the present, transition to the frantic libel upon the Soviet state and social system and, at least, the closest coordination with the global propaganda actions of anti-Communism present the ideological and political essence of the demands which are produced to bourgeois investigators of Franko's works by imperialistic strategists of ideological subversive activities against our country.

K. E. ZARUBITSKY. Genesis of the Problem on Technology and Moral Relationship in Antique Philosophy

At the early stages of the spiritual culture development technology and moral were considered in their indissoluble connection. The more ancient are the notions on technology and moral, the more abstract and universal character they have. It makes analysis of the technology-moral relationship to have mainly a Weltanschauung character.

Moral norms (up to Platon) are promoted to the rank of cosmic principles and as such are opposed of skills and arts as to something secondary, earthly. In the world outlook of ancient Greeks cosmos was an ideal image of the social organization of polis. The presentation of cosmos ensured the integral and harmonious attitude of man to nature, society and to the self. This is the function of the notion of cosmos, the central Weltanschauung notion to consist on.

In process of decay of the antique polis the moral loses its "cosmic" features. Even by Aristotle it had been considered as a peculiar form of social activity. Although Aristotle deals with the structure of craftsman skill, the virtues of masters continue to prevail over the skill of slaves. Only in the cynic philosophy, expressing the interests of poor classes, the tie of the man with cosmic universum is denied and alongside with it the opposition of technology and moral is denied as well.

I. N. GAVRILENKO. Conception of the Human Capital — Bourgeois Utopia of the Social Equality

One of the widespread conceptions in the bourgeois sociology — a conception of the "human capital" — is criticized. Its socioeconomic and cultural-ideological prerequisites are studied, its methodological unsoundness and class narrowness are disclosed. A role of the "human capital" conception in the modern ideological struggle is considered.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар)
А. Т. ГОРДІЄНКО	М. В. ПОЛОВИЧ
В. І. ДАНИЛЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	(заступник головного редактора)
В. Л. ІВАНОВ	В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ
В. І. КУЦЕНКО	Л. В. СОХАНЬ
Б. О. ЛОБОВИК	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	

Редакція журналу

Завідуючі відділами:

- І. В. Бойченко — історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич — діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Івашенко — логіка, філософські питання природознавства, естетика
Ю. А. Іщенко — науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний — історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко — конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Редактори:

Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв революції, 4.
Телефони: 228-39-78, 228-48-55.

Художній редактор А. С. Заєць
Технічні редактори Л. М. Кравченко, Т. М. Шендерович
Коректор О. Ю. Губа

Здано до набору 06.07.87. Підп. до друку 24.08.87. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,5. Ум. фарбо-відб. 11,0. Обл.-вид. арк. 11,85. Тираж 1250 пр. Зам. 0-100.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 5, СЕНТЯБРЬ — ОКТЯБРЬ, 1987. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19